तृतिय वर्ष बी. कॉम

सत्र - V (CBCS)

अभ्यासपत्रिका क्र. ५

व्यावसायिक अर्थशास्त्र

भारताचे स्थूल आर्थिक पैलू

विषय कोड - 23113

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्रा. सुहास पेडणेकर
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. रवींद्र द. कुलकर्णी,
प्र-कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. प्रकाश महानवर
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रकल्प व अभ्यास समन्वयक व संपादक : **प्रा. राजश्री पंडित**
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),
प्रभारी वाणिज्य विद्याशाखा प्रमुख,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

लेखक : **प्रा. सुकुमार दत्ता पाटील**
अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. सी. डी. देशमुख कॉलेज,
रोहा, रायगड - ४०२ १०९.

: **डॉ. किरण जे. पाटील**
बी. के. बिर्ला कॉलेज,
कल्याण - ४२१ ३०१.

जुलै २०२२, प्रथम मुद्रण, ISBN: 978-93-95130-13-4

प्रकाशक
संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.

अक्षरजुळणी
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
सांताक्रुझ, मुंबई

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
प्रकरण १		
१.	भारताचे समग्र आर्थिक विहंगमावलोकन	१
२.	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक	२४
प्रकरण २		
३.	सुधारणा नंतरच्या काळातील शेती	३७
४.	कृषी वित्त पुरवठा व कृषी विपणन	४९
प्रकरण ३		
५.	सुधारणा नंतरच्या काळातील उदयोग आणि सेवा क्षेत्र	६४
६.	सेवा क्षेत्र : भारतातील आरोग्य सेवा आणि पर्यटन सेवांची प्रवृत्ती	१०१
प्रकरण ४		
७.	बँकिंग क्षेत्र- अलीकडील कल , समस्या आणि आव्हाने बँकिंग आणि विमा उद्योग	११३
८.	पैसा आणि भांडवली बाजार	१२८

*****

Revised Syllabus of Courses of B.Com. Programme at Semester V with effect from the Academic Year 2022-2023

Elective Courses (EC)

1 B. Discipline Related Elective (DRE) Courses

4. Business Economics - V

Macro Economic Aspects of India

Modules at a Glance

Sr. No.	Modules	No. of Lectures
1	Macro Economic overview of India	15
2	Agriculture During Post Reform Period	10
3	The Industry And Service Sector During Post Reform Period	10
4	Banking and Financial Market	10
	Total	**45**

Sr. No.	Modules / Units
1	**Macro Economic overview of India**
	• **Overview of New Economic Policy-1991, -** Role of Social Infrastructure with reference to education, health and family welfare. • **Sustainable Development Goals and Policy measures:** Make in India, Invest in India, and Skill Development and Training Programmes. • **Foreign Investment Policy Measures in India –** Foreign Investment Promotion Board, FDI- MNCs and their role.
2	**Agriculture During Post Reform Period**
	• **National Agricultural Policy 2000:** Objectives, Features and Implications • **Agricultural pricing and agricultural finance** • **Agricultural Marketing Development-**Agricultural Market infrastructure - Market information- Marketing training- Enabling environments-Recent developments
3	**The Industry And Service Sector During Post Reform Period**
	• **Policy Measures- Competition Act 2003,** Disinvestment Policy, Micro, Small and Medium Enterprises [MSME sector] since 2007. • **Industrial Pollution in India: Meaning**, Types, Effects and Control. • **Service Sector:** Recent trends, role and growth in Healthcare and Tourism Industry
4	**Banking and Financial Market**
	• **Banking Sector-** Recent trends, issues and challenges in Banking and Insurance Industry • **Money Market –** Structure, Limitations and Reforms. • **Capital Market –** Structure, Growth and Reforms.

प्रकरण १

१

भारताचे समग्र आर्थिक विहंगमावलोकन

घटक रचना

१.० उद्दिष्टे

१.१ नवीन आर्थिक धोरण - १९९१

१.२ सामाजिक सेवा-सुविधा-शिक्षण, आरोग्य व कुंटूंब कल्याण यांच्या संदर्भासहित

१.३ चिरंतन विकास ध्येये / उद्दिष्ट्ये

१.४ मेक इन इंडिया (भारतात बनवा), कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम

१.५ सारांश

१.६ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

१) नवीन आर्थिक धोरण १९९१ मध्ये समाविष्ठ असणाऱ्या सुधारणांचा अभ्यास करणे.

२) शिक्षण व आरोग्याच्या संदर्भात सामाजिक सेवा-सुविधांची भूमिका समजावून घेणे.

३) चिरंतन विकासाची ध्येये समजावून घेणे.

४) सरकारच्या मेक इन इंडिया (भारतात बनवा) आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम यांचे विश्लेषण करणे.

१.१ नवीन आर्थिक धोरण – १९९१

१.१.१ १९९१ च्या– नवीन आर्थिक धोरणाची उद्दिष्टे:

भारताने १९९१ साली पी. व्हीव. नरसिंहाराव यांच्या नेतृत्वाखाली नवीन धोरण स्विाकारले. या नवीन आर्थिक धारेणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे दरवाजे संपूर्ण जगासाठी खूले झाले. या नवीन आर्थिक धोरणात पी. व्ही. नरसिंहाराव यांनी सरकारने आयातीवरील कर कमी केले तसेच राखीव क्षेत्र खाजगी गुंतवणूकदारांना खूले केले. भारताची निर्यात वाढावी म्हणून भारतीय रूपयाचे अवमूल्यन करण्यात आले. यालाच आर्थिक विकासाचे मॉडेल (प्रारूप) म्हणजेच उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण असे म्हणतात.

नवीन आर्थिक धोरणात उदारीकरणाचा अर्थ संदर्भित करताना असे म्हटले आहे कि, उदारीकरण म्हणजे आयात करात सवलत देणे, नियंत्रणमुक्त बाजार किंवा खाजगी व परकीय भांडवलदरांना बाजारपेठा खूल्या करणे, आणि देशाच्या आर्थिक विकासासाठी व विस्तारासाठी करांचे दर कमी करणे होय.

नवीन आर्थिक धोरणाची उद्दिष्ट्ये -२४ जुलै-१९९१:

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिकीकरणाच्या रिंगणात उतरवणे आणि बाजाराच्या अभिमुखतेवर नवीन जोर देणे हा मुख्य उद्देश होता.

२) चलनवाढीला दर कमी करणे हा नवीन आर्थिक धोरणाचा उद्देश होता.

३) तसेच भारताला आर्थिक विकासाच्या मार्गावर जाणे व आर्थिक विकासाचा दर उच्च राखणे तसेच देशाकडे पूरेसा परकीय चलन साठा निर्माण करणे हा उद्देश होता.

४) तसेच अर्थव्यवस्थेला आर्थिक स्थिरीकरण प्राप्त करून देणे व सर्व अनावश्यक बंधने काढून टाकून अर्थव्यवस्थेचे रूपांतर हे बाजार अर्थव्यवस्थेमध्ये करणे हा उद्देश होता.

५) कोणत्याही बंधनांशिवाय अगदी नियंत्रणमुक्त वातावरणात वस्तू व सेवा, भांडवल, मानवी साधनसंपत्ती व तंत्रज्ञान यांच्या आंतरराष्ट्रीय प्रवाहाला परवानगी देणे हा उद्देश होता.

६) सरकारी उद्योगासाठी राखीव असणाऱ्या क्षेत्रांची संख्या कमी करून अर्थव्यवस्थेला खाजगी व्यावसायिक, भांडवलदार आणि खाजगी क्षेत्राची संख्या वाढविणे. थोडक्यात खाजगीकरणाला चालना देणे हा उद्देश होता. जेणेकरून औद्योगिक क्षेत्राची कार्यक्षमता वाढेल.

१.१.२ नवीन आर्थिक धोरणात समाविष्ठ असणाऱ्या सुधारणा:

१९९१ च्या मध्यापासून भारत सरकारने परकीय व्यापार, विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक, विनिमय दर, औद्योगिक क्षेत्र, वित्तीय शिस्त या संदर्भातील धोरणांमध्ये काही महत्वपूर्ण बदल केले. नवीन आर्थिक धोरणात अर्थव्यवस्थेला अधिक स्पर्धात्मक वातावरणाकडे घेऊन जाण्यासाठी उत्पादन प्रणालीची उत्पादकता आणि कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले. आणि हे सर्व प्रवेशातील अडथळे आणि कंपन्यांच्या वाढीतील निर्बंध दुर करून साध्य करावयाचे होते.

नवीन आर्थिक धोरणांतर्गत स्वीकारण्यात आलेले मार्ग:

पूर्वी अनेक धोरणांमुळे अर्थव्यवस्था हि दोषपूर्ण बनली होती. तसेच विकासाची गती कमी झाली होती. परकीय चलनाचा साठा प्रचंड कमी झाला होता. हे सर्व दोष दूर करण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेला विकासशील बनवण्यासाठी भारत सरकारने १९९१ साली नवीन आर्थिक धोरण स्विकारले. या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी भारत सरकारने पूढील तीन मार्गांचा अवलंब केला. यामध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या तीन मार्गांचा समावेश होतो. या प्रत्येकाचा आढावा घेऊ.

१. उदारीकरण:

उदारीकरण म्हणजे उद्योग सुरु करण्यासाठी लागणार परवाना आणि नोंदणी पद्धत पूर्णपणे बंद करणे होय. पूर्वीच्या काळी उद्योजकांना एखादा उद्योग सुरु करावयाचा असेल तर सरकारकडून आधी रीतसर परवानगी घ्यावी लागत असे. आणि हि प्रक्रिया अतिशय

किचकट होती. उदारीकरणाचा स्विकार करून ही किचकट पद्धती भारत सरकारने बंद केले यामध्ये दारूचे उत्पादन, सिगारेट, संरक्षणसाहित्य, औद्योगिक विस्फोटके, औषधे, घातक रसायने या वस्तूंच्या उत्पादनासाठी सरकारची परवानगी घ्यावी लागेल. मात्र याव्यतिरिक्त इतर वस्तूंचे उत्पादन करण्यासाठी सरकारच्या परवानगीची गरज असणार नाही. या उदारीकरणांतर्गत खालील महत्वाच्या तरतूदी करण्यात आल्या.

१) **व्यापारी बँकांकडून मुक्तपणे व्याजदर निश्चिती**: उदारीकरण धोरणातंर्गत यापूढे व्याजदर हे रिजर्व बँकेकडून ठरविले जाणार नाहीत त्या ऐवजी व्यापारी बँका या स्वत:च स्वतंत्रपणे व्याजदर ठरवतील असे धोरण ठरविले.

२) **लघुउद्योगातील गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढविणे:** उदारीकरणातंर्गत लघुउद्योगातील गुंतवणूकीचे प्रमाण १ कोटीपर्यंत वाढविण्याचे निश्चित करण्यातत आले. जेणेकरून या छोट्या उद्योगांना अद्ययावत तंत्रज्ञान सहज वापरता येईल आणि त्यांची कार्यक्षमता सुधारेल व ते अधिक स्पर्धात्मतक बनतील.

३) **भांडवली वस्तूंच्या आयातीला स्वातंत्र्य:** भारतीय उद्योगांना त्यांच्या वाढीसाठी आणि आधुनिकीकरणासाठी यापूढे भारतीय उद्योजक हे मुक्तापणे विदेशी तंत्रज्ञान, मशिनरी तसेच कच्चा माल यांची आयात करू शकतील.

४) **उद्योगांना उत्पादन व विस्तार स्वातंत्र्य:** उदारीकरणाच्या धोरणातंर्गत उद्योगांना त्यांच्या उत्पादन क्षमतेत विविधता आणण्याचे आणि उत्पादन खर्च कमी करण्याचे स्वांतंत्र्य देण्यात आले. पूर्वीचे सरकार उत्पादन क्षमतेची कमाल मर्यादा ठरवत असे आणि त्या मर्यादेच्या पलीकडे जाऊन उद्योगांना उत्पादन करता येत नव्हते. पण उदारीकरणानंतर मात्र सर्व उत्पादन संख्या त्यांचे उत्पादन वाढवू शकतील आणि बाजारातील गरजेनुसार उत्पादन करू शकतील.

५) **प्रतिबंधात्मक व्यापार अडथळे दुर करणे:** मक्तेदारी प्रतिबंधक कायदा १९६९ नुसार ज्या सर्व कंपन्यांची मालमत्ता १०० कोटी रू. किंवा त्यातहून अधिक असेल अशा कंपन्याना एमआरटीपी उत्पादन संस्था (मक्तेदारी उत्पादनसंस्था) असे म्हटले गेले आणि त्यांच्यावर अनेक निर्बंध होते. आता मात्र या सर्व कंपन्याना त्यांच्या गुंतवणूक निर्णयासाठी सरकारच्या पूर्व परवानगीची गरज नाही. तसेच आता मक्तेदारी प्रतिबंधक कायद्याच्या जागी स्पपर्धा कायदा २००२ हा नवीन कायदा आणला आहे.

६) **औद्योगिक परवाना आणि नोंदणी ही बंधने काढून टाकणे**: पूर्वीच्या काळी नवीन खाजगी उद्योगांना ते चालू करण्यासाठी परवाना घ्यावा लागत असे तसेच त्यांना नोंदणी करणे बंधनकारक होते. पण उदारीकरणानंतर ही सर्व बंधने काढून टाकण्यात आली. फक्त दारू, सिगारेट, संरक्षण साहित्य, औद्योगिक विस्फोटके, औषधे, आणि घातक रसायने या उद्योगांना मात्र नोंदणी आणि कायदेशीर परवाना हे नियम लागू राहतील असे ठरले.

७) **खाजगीकरण:** खाजगीकरण म्हणजे पूर्वी जे उद्योग फक्त सरकारी क्षेत्रापुरते मर्यादीत होते, असे सर्व उद्योग आता खाजगी उद्योजकांना करता येतील अशी तरतूद होय.

थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढविणे म्हणजे खाजगीकरण होय.

खाजगीकरण स्विकारण्याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे राजकीय हस्तक्षेपामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग तोट्यात जात होते. तसेच भ्रष्टाचार, दप्तरदिरंगाई इ. मुळे सार्वजनिक क्षेत्राची उत्पादकता कमी झालेली होती. हे सर्व टाळण्यासाठी खाजगीकरण स्विकारण्यात आले.

खाजगीकरणासाठी स्विकारलेले मार्ग पूढीलप्रमाणे आहेत:

१) सार्वजनिक उद्योगातील समभागांची विक्री:

सरकारने खाजगीकारणासाठी सर्वात पाहिले पाऊल उचलले ते म्हणजे सरकारी मालकीच्या उद्योगातील समभागांची विक्री हि खाजगी उद्योगांना करणे. उदा. सरकारने मारुती उद्योगातील समभागांची विक्री खाजगी उद्योगांना केली. त्यामुळे खाजगी उद्योगातील गुंतवणूक आज ४५% वरून ५५% पर्यंत वाढली आहे.

२) निर्गुंतवणूक धोरण:

निर्गुंतवणूक म्हणजे सरकारी मालकीचे आणि तोट्यात जाणारे उद्योग खाजगी व्यक्तिंना, उद्योजकांना विकण्याची प्रक्रिया होय. आजपर्यंत भारत सरकारने जवळजवळ ३०,०००/ कोटी रु. इतक्या मूल्याचे सरकारी उद्योग खाजगी व्यक्तिंना विकले आहेत.

३) सार्वजनिक क्षेत्राचे प्रमाण कमी करणे:

पूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्रात अनन्यसाधारण महत्व होते. पण खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेत सार्वजनिक उद्योगांचे प्रमाण हे दिवसेंदिवस कमी होत गेले. सध्या सार्वजनिक मालकीचे एकूण ०३ उद्योगच सरकारकडे आहेत. त्यामध्ये रस्ते-वाहतूक, अणुखनिजांचे खणन आणि अणुऊर्जा हे आहेत.

४) जागतिकीकरण:

जागतिकीकरण म्हणजे आपल्या देशातील उद्योग, व्यापारआणि सेवा क्षेत्र इ. बाबी आपल्या देशापुरत्या मर्यादित न ठेवता जागतिक स्तरावर घेऊन जाण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. तसेच आपल्या देशाला परकीय व्यापार, गुंतवणूक, उत्पादन आणि वित्तीय बाबीच्या संदर्भात जगाशी जोडण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी खालील बाबींच्या देशाने स्वीकार केला.

१) जकातींमध्ये घट:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे परकीयांना आकर्षण वाटावे, त्यांनी भारतात गुंतवणूक करण्यात यासाठी भारत सरकारने आयात आणि निर्यात यावरील विविध कर कमी करण्याचे ठरविले.

२) दीर्घकालीन व्यापारविषयक धोरण:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी भारत सरकारने दिर्घकालीन व्यापारविषयक धोरण स्विकारले. उदार व्यापार धोरण, परकीय व्यापारावरील सर्व नियंत्रणे काढून टाकणे, खूल्या स्पर्धेत उत्तेजन हि नवीन व्यापाराविषयक धोरणाची वैशिष्ट्ये आहेत.

३) भारतीय रुपयाची अंशतः परिवर्तनीयता:

विदेशी चलनाच्या तुलनेत एका विशिष्ट प्रमाणात भारतीय रुपयाचे अंशतः परिवर्तन करण्यात आले ज्यामुळे विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक आणि विदेशी परदेशी गुंतवणूकीत वाढ झाली.

४) विदेशी गुंतवणूकीची मर्यादा वाढविली:

विदेशी गुंतवणूकीची मर्यादा ४०% वरून १००% पर्यंत वाढविण्याचे ठरले. त्यानुसार भारतातील ४७ उद्योगात १००% वरून गुंतवणूकांना परवानगी देण्यात आली.

अशा प्रकारे भारत सरकारने नवीन आर्थिक धोरण स्विकारण्यासाठी वरील तीन मार्गांचा स्वीकार केला. या मार्गामुळे भारताचा नवीन आर्थिक धोरणाच्या स्विकार्यताच मार्ग अधिक सोपा झाला.

१.२ सामाजिक सेवा-सुविधा-शिक्षण, आरोग्य व कुंटूंब कल्याण यांच्या संदर्भासहित

१.२.१ सामाजिक सेवा-सुविधांचा अर्थ आणि महत्व:

भारताच्या संदर्भात सामाजिक सेवा-सुविधांचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. या सामाजिक सेवा-सुविधांमध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि कुटूंब कल्याण यांचा समावेश होतो. या सामाजिक सेवा-सुविधांमुळे दारिद्र आणि सामाजिक व आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते. चांगल्या प्रकारच्या शिक्षण आणि आरोग्याच्या सुविधा पुरविण्याचे देशातल्या प्रचंड मोठ्या दारिद्र्यात जगणाऱ्या समुहाच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारते. डॉ. अमर्त्य सेन यांच्या मते अशा सामाजिक सेवा-सुविधांमुळे लोकांच्या क्षमता विकसित होतात आणि त्यामुळे पुन्हा देशाच्या सामाजिक आर्थिक विकासाला चालना देतात.

भारतासारख्या देशात सामाजिक सेवा-सुविधांचे महत्व पूढीलप्रमाणे आहे:

१) मानव विकास:

मानव विकास म्हणजे मानवातील कौशल्यांचा आणि उत्पादन क्षमतांचा विकास होय. शिक्षण व आरोग्य यासारख्या सामाजिक सेवा-सुविधांमुळे मानवी जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत होते. मानव विकास निर्देशांकामध्ये जगातील १८८ देशांमध्ये भारताचा क्रमांक हा १३१ वा आहे. मानव विकास निर्देशांकाबाबत भारत मधल्या पातळीवर असल्याचे आपल्याला दिसून येते.

२) आर्थिक वृद्धी:

सामाजिक सेवा-सुविधांमुळे देशाच्या आर्थिक वृद्धीला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळते. कारण शिक्षण माणसांमध्ये विविध कौशल्ये निर्माण करते, परिणामी व्यक्तिची उत्पादकता वाढते. तसेच आरोग्य सेवांमुळे व्यक्तिचे आरोग्य चांगले राहून व्यक्तिची कार्यक्षमता सुधारते आणि या सर्वांचा फायदा मिळून देशाची आर्थिक वृद्धी साध्य होते.

३) मोठ्या प्रमाणावर बाह्य बचती मिळतात:

शिक्षण व आरोग्य या सामाजिक सेवा-सुविधांमुळे मोठ्या प्रमाणावर काही समुहाना मोठ्या प्रमाणावर बाह्य बचती मिळतात. उदा. शिक्षण या सेवा-सुविधेमुळे अनेक शिक्षणांना नोकरी मिळते, तसेच पुस्तके विकणारे, वह्या विकणारे इ. ना रोजगार प्राप्त होतो. तसेच शाळांचे बांधकाम करण्यासाठी बांधकाम व्यवसाय विकसित होतो.

४) जीवनाची गुणवत्ता सुधारते:

शिक्षण व आरोग्यासारख्या सामाजिक सेवा-सुविधांमुळे मानवी जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यास मदत होते. शिक्षणामुळे अनेक लोकांना नोकऱ्या मिळतात, लोकांमध्ये अनेक कौशल्ये निर्माण होतात. त्याचबरोबर व्यावसायिक शिक्षणामुळे व्यक्तिंमध्ये व्यवसाय करण्याचे कौशल्य निर्माण होते. तसेच आरोग्य सुविधांमुळे मृत्यूदर कमी होतो आणि व्यक्तिचे सरासरी आयूर्मान वाढवण्यास मदत होते.

५) उत्पादक कार्यक्षमता:

पिण्याचे शुद्ध पाणी, रोगप्रतिबंधक व्यवस्था, स्वच्छता, कुटूंब कल्याण सेवा, चांगले शिक्षण इ. सामाजिक सेवासुविधांमुळे व्यक्तिमध्ये उत्पादक कार्यक्षमता मोट्या प्रमाणावर निर्माण होते आणि याचा फायदा हा देशाच्या आर्थिक विकासाला मोठ्या प्रमाणावर होतो.

६) साधनसंपत्तीचा अतिशय चांगला वापर होतो:

देशामध्ये उपलब्ध असणारे भांडवल व इतर साधनसंपत्ती याचा वापर हे देशातील मनुष्यबळ किती उत्पादक, कार्यक्षम व निरोगी आहे यावर अवलंबून असते. चांगल्या आरोग्यामुळे व शिक्षणामुळे व्यक्तिमध्ये चांगली उत्पादकता व कार्यक्षमता निर्माण होते. परिणामी देशातील साधनसंपत्तीचा कार्यक्षम वापर सहज शक्य होतो.

७) लोकांचे मनोबल उच्च प्रतीचे निर्माण होते:

चांगल्या शिक्षणामुळे व आरोग्य सुविधांमुळे समाजातील व्यक्तिचे मनोबल उच्च राहण्यास मदत होते. जीवनाकडे समाजातील सर्व लोक विधायक दृष्टिकोनातून पाहू लागतात. तसेच शिक्षणामुळे समाजातील लोकांचा सामाजिक. आर्थिक व नैतिक दर्जा सुधारण्यास मदत होते.

८) सामाजिक बदल:

चांगल्या शिक्षणामुळे समाज हा रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यापासून मुक्त होतो. तसेच समाजाला वैज्ञानिक दृष्टी प्राप्त होते. जीवनाबद्दल लोक सकारात्मक विचार करू शकतात.

अशा प्रकारे शिक्षण व आरोग्य या सामाजिक सेवा सुविधांमुळे देशाच्या एकूणच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक अशा सर्व मार्गांनी विकास होण्यास मदत होते.

भारतात शिक्षणाच्या विकासासाठी सरकारचे धोरणात्मक उपाय:

सामाजिक सेवा सुविधांमुळे शिक्षण व आरोग्य या सेवा-सुविधा अतिशय महत्वपूर्ण मानल्या जातात. कारण या सेवा-सुविधांमुळे समाज प्रगतीशील होतो. तसेच व्यक्तिची उत्पादकता वाढते. त्यामुळे या सेवा-सुविधा मोठ्या प्रमाणावर निर्माण करण्यासाठी भारत सरकारने पूढीलप्रमाणे कार्यवाही केली.

विशेषत: शिक्षणाच्या संदर्भात भारत सरकारने पूढीलप्रमाणे उपाययोजना केल्या कि, ज्यामुळे "सर्वासाठी शिक्षण" हे उद्दिष्ट्ये साध्य होईल.

शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारत सरकारने पूढील उपाययोजना केल्या:

१) सर्व शिक्षा अभियान:

भारतीय घटनेने दिलेल्या शिक्षणाच्या हक्काला अनुसरण सर्व शिक्षा अभियान ही योजना २००१-०२ मध्ये भारत सरकारने सुरु केली. या योजनांतर्गत ०६ ते १४ वयोगटातील सर्व विद्यार्थांना मोफत शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यात अली आहे. या योजनांतर्गत मुलांना मोफत शिक्षण देणे, त्यांना पिण्याचे शुद्ध पाणी पुरविणे तसेच मध्यान्ह भोजन देणे, मोफत वह्या व पुस्तके देणे इ. व्यवस्था करण्यात आली आहे.

२) मुलींना प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठी कार्यक्रम:

जुलै २००३ मध्ये भारतातील मुलींना प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठी कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. या योजनांतर्गत शिक्षणामध्ये मुलींचा मोफत शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

३) कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय योजना:

अनुसूचित जाती, जमाती अल्पसंख्याक तसेच आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय गटातील मुलींना मोफत प्राथमिक शिक्षण व उच्च माध्यमिक शिक्षण मिळावे याकरिता भारत सरकारने सप्टेंबर २००४ मध्ये निवासी शाळांची स्थापना केली. भारतातील २८ राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश या सर्व ठिकाणी या शाळांची स्थापना झाली आहे.

४) शालेय मध्यान्ह भोजन योजना:

प्राथमिक शाळांमधील मुलांची हजेरी वाढावी तसेच गरीब मुलांची शाळेत यावे याकरिता भारत सरकारने सप्टेंबर २००४ पासून ही योजना सुरु केली. या योजनांतर्गत सरकारी

मराठी शाळांमधील विद्यार्थांना मधल्या सुट्टीत मोफत मध्यान्ह भोजनाची व्यवस्था करण्यात आली.

५) राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान:

भारत सरकारने मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने मार्च २००९ मध्ये माध्यमिक शिक्षणाचा आवाका वाढवण्यासाठी व त्यात सुधारणा करण्यासाठी ही योजना सुरु केली. या योजनेचा मुळ उद्देश असा होता कि, ५ वर्षात माध्यमिक शाळांमधील हजेरीचे प्रमाण ७५% पर्यंत वाढविणे हे आहे.

६) माध्यमिक स्तरावर अपंगाना सर्वसमावेशक शिक्षण देणारी योजना:

२००९-१०मध्ये भारत सरकारने अपंगाना माध्यमिक स्तरावर शिक्षण देण्यासाठी ही योजना सुरु केली. या योजनेअंतर्गत केंद्रीय पातळीवर अपंगाना सर्व समावेशक शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात तसेच शिष्यवृत्तीही देण्यात आली.

७) नमुना शाळा योजना:

विभागीय तत्वावर नोव्हेंबर २००८ मध्ये ही योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत संपूर्ण देशातील ६००० विभागांमध्ये ६००० अशा नमुना शाळा सुरु करण्यात आल्या. या योजनेचा मूळ उद्देश असा होता कि, ग्रामीण भागातील हुशार विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारचे शिक्षण मिळाले पाहिजे.

८) साक्षर भारत योजना:

०८ सप्टेंबर २००९ रोजी ही योजना सुरु करण्यात आली. याकरिता भारत सरकारने १८ ते ३५ वयोगटातील निरक्षर असणाऱ्या सर्व व्यक्तिंना साक्षर करणे हा उद्देश आहे. देशाच्या मागास भागातील प्रौढ निरक्षरांना शिक्षण देऊन साक्षर करणारी ही योजना आहे.

९) उच्च आणि तंत्रशिक्षणाची सोय:

उच्च आणि तंत्रशिक्षण या अंतर्गत पदवी, पदव्युत्तर आणि विद्यावाचस्पती पदवी इ. शिक्षणाची सोय करण्यात आली. याकरिता भारत सरकारने विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्थापना केली. हा आयोग उच्च शिक्षण व पदव्युत्तर शिक्षण देणाऱ्या महाविद्याल्यांना अनुदान देतो. यामध्ये कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालये इ. चा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे सरकारने आय्.आय्.टी, आय्.आय्.एम NIT, तसेच AIIMS आणि वैयक्तिक महाविद्यालयांची स्थापना केली. सध्या भारतात १६ आय्.आय्.टी, १३ आय्.आय्.एम. १२ राष्ट्रीय फायदा विद्यापीठे, ०७ AIIMS ४७ केंद्रीय विद्यालये आहेत.

उच्च आणि तंत्र शिक्षण विभागाची उद्दिष्ट्ये / ध्येये:

१) २०२० सालापर्यंत उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांच्या नोंदणीचे प्रमाण ३०% नी वाढविणे.

२) नवनवीत उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची स्थापना करणे.

३) सामाजिक दृष्ट्या वंचित लोकांना उच्च शिक्षणाच्या संधी निर्माण करून देणे.

४) उच्च शिक्षणाच्या कक्षेत येणाऱ्या विभागीय असमतोलांचा अभ्यास करून ते दूर करणे.

५) उच्च शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाच्या नियोजनपूर्वक वाट्याद्वारे शिक्षकांची गुणवत्ता वाढविणे, सेवासुविधा वाढविणे तसेच उच्च शिक्षणाकरिता संशोधन सुविधा वाढविणे.

६) अध्यापन आणि संशोधनाला चालना देण्यासाठी परकीय देशातील विद्यापीठांबरोबर संबंध प्रस्थापित करणे.

७) भारतीय भाषांचा विकास करणे. ही उच्च शिक्षणाची ध्येये आहेत.

१०) राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान:

२०१३ मध्ये भारत सरकारने ही योजना सुरु केली. उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांना मदत करण्यासाठी भारत सरकारने ही योजना सुरु केली. तसेच शिक्षकांची गुणवत्ता सुधारणे, संशोधनास चालना देणे, नवप्रवर्तनास चालना देणे इ. साठी ही योजना सुरु करण्यास आली.

अशा प्रकारे भारत सरकारने देसाहत शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी वरील सर्व योजना राबविल्या.

१.२.३ भारतातील आरोग्य व कुटूंब कल्याण या सामाजिक सेवा सुविधांची भूमिका:

सार्वजनिक आरोग्य सेवा हा आर्थिक विकासापर्यंत पोहोचण्याचा एक आवश्यक मार्ग आहे. कारण चांगल्या आरोग्यसेवांमुळे देशातील लोकांचे आरोग्य उत्तम राहते. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता व उत्पादकता वाढण्यास मदत होते. आणि याचा फायदा हा देशाच्या आर्थिक विकासाला होतो.

भारत सरकारने भारतीय जनतेच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी पूढील कार्यक्रम / धोरणे राबविली.

१) राष्ट्रीय आरोग्य अभियान:

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान ही योजना २०१३ मध्ये सुरु करण्यात आली. या योजनेतंर्गत ग्रामीण भागातील तसेच शहरी भागातील गरीब लोकांना कमीत-कमी खर्चात चांगल्या आरोग्य सुविधा पुरविणे हे ध्येय निश्चित करण्यात आले. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातंर्गत खालील उपायांच्या माध्यमातून सार्वजनिक आरोग्याच्या संदर्भात सेवा सुविधांची उपलब्धता वाढविण्याचे ठरविण्यात आले.

अ) भारतातील सार्वजनिक आरोग्य सेवांचा दर्जा / मानांकन निश्चित करणे.

ब) सार्वजनिक आरोग्याच्या संदर्भातील सेवा-सुविधांचा दर्जा सुधारणे.

क) गुणवत्ता मानांकन ठरविणे.

ड) दवाखाना व्यवस्थापन समित्यांची निर्मिती करणे.

इ) अस्तित्वात असणाऱ्या आरोग्य सेवातील कौशल्यांचा अभ्यास.

२) संसर्गजन्य आजार कार्यक्रम अभियान:

HIV-AIDS सारख्या संसर्गजन्य आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भारत सरकारने हा कार्यक्रम राबविला. यासाठी भट सरकारने एड्स-नियंत्रण विभागाची स्थापना केली. या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण, समुपदेशन, उपचार इ. चा समावेश राबविण्यात आला.

३) असंसर्गजन्य आजार कार्यक्रम:

भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटूंब कल्याण मंत्रालयाने ही योजना जाहीर केली. या योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम, बहिरेपणा नियंत्रणाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम, राष्ट्रीय अंधत्व निवारण कार्यक्रम इ. चा समावेश करण्यात आला. यामध्ये पूढील दोन कार्यक्रमांचाही समावेश करण्यात आला.

अ) सार्वजनिक लसीकरण कार्यक्रम:

यामध्ये लहान मुलांना टी. बी., कावीळ इ. रोगासंदर्भात प्रतिबंधात्मक लसीकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात आला.

ब) पल्स पोलियो अभियान:

पोलिओचे निर्मुलन करण्यासाठी १९९५ मध्ये आरोग्य मंत्रालयाने हा कार्यक्रम सुरु केला. या कार्यक्रमांतर्गत ० ते ५ वयोगटातील लहान मुलांकरिता हा लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात आला आणि तो १००% यशस्वी झाला.

४) प्रधान मंत्री स्वास्थ सुरक्षा योजना:

२००३ साली आरोग्याशी संबंधित हा कार्यक्रम जाहीर करण्यात आला. या योजनेनुसार वैद्यकीय सेवांच्या संदर्भात विभागीय पातळीवर असणारी विषमता कमी करणे आणि आरोग्य सेवांची गुणवत्ता सुधारणे हे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. तसेच या योजनेच्या माध्यमातून AIIMS च्या मदतीने देशामध्ये विभागीय स्तरावर मोठे दवाखाने उभारण्याचे ठरविण्यात आले.

५) गरीब व गरजू रोग्यांना आर्थिक मदत योजना:

१९९७ साली राष्ट्रीय आरोग्य निधीची स्थापना करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत दारिद्ररेषेखाली जे गरीब लोक आहेत अशा लोकांना कॅन्सर, किडनीचा आजार तसेच अस्थिव्यंग इ. आजारांसाठी आर्थिक मदत दिली जाते. या योजनेतंर्गत रोग्याला १.५ लाखांपर्यंत आर्थिक मदत दिली जाते. हि मदत रोगी ज्या दवाखान्यात उपचार घेत आहे त्या दवाखान्याला दिली जाते.

६) वृद्धव्यक्ती आरोग्यनिवारण राष्ट्रीय कार्यक्रम:

सरासरी आयुर्मान वाढल्याने भारतात एकूण लोकसंख्येमध्ये वृद्धांची संख्या वाढत चालली आहे. तसेच वृद्धापकाळात बऱ्याच जणांना उत्पनाचे साधन नसल्याने आजारपणात वृद्ध व्यक्ती योग्य उपचार घेऊ शकत नाहीत. त्यामुळे २०१० साली भारत सरकारने वृद्धांना

मदत देण्यासाठी हा कार्यक्रम राबविला. या योजनेअंतर्गत गरीब वृद्धांना त्यांच्या आजारपणात आर्थिक मदत दिली जाते.

७) राष्ट्रीय स्वास्थ विमा योजना:

असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी भारत सरकारने २००८ साली ही योजना जाहीर केली. यामध्ये असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या गरीब कामगारांचा आरोग्य विमा उतरविण्याची तरतूद आहे. ही योजना बांधकाम मजूर, रस्त्यांची कामे करणारे मजूर, शेतमजूर, स्वछता कामगार, रिक्षा चालवणारे, फेरीवाले इ. ना लागु केला. या योजनेतील विम्याची रक्कम ही केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यात विभागली जाते. या योजनेनुसार लाभार्थ्याला वार्षिक ३०,०००/- रु. पर्यंत वैद्यकीय खर्च दिला जातो.

८) नवशिशू, बालक व कुमारवयीन मुलांसाठी आरोग्य योजना:

भारत सरकारच्या आरोग्य मंत्रालयामार्फत ही योजना २०१३ मध्ये लागू करण्यात आले. याकरिता लसीकरण कार्यक्रम, शक्तीवर्धक औषधांचा पुरवठा वाढविणे इ. कार्यक्रम हाती घेण्यात आले.

९) राष्ट्रीय आरोग्य धोरण २०१७:

सर्व वयोगटातील व्यक्तिंना चांगले आरोग्य लाभावे याकरिता २०१७ मध्ये हे धोरण जाहीर करण्यात आले. तसेच सर्व वयोगटातील लोकांचे आरोग्य संरक्षण तसेच आरोग्य सेवांची व्याप्ती वाढविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

या योजनेत ठरविलेली ध्येये पूढीलप्रमाणे आहेत:

अ) २०२५ पर्यंत सरासरी आयुर्मान ७० वर्षापर्यंत वाढविणे.

ब) २०१९ पर्यंत लहान मुलांचा मृत्यूदर हा दरहजारी २८ पर्यंत खाली आणणे.

क) २०२५ पर्यंत अंधत्वाचा दर दरहजारी ०.२५% पर्यंत खाली आणणे.

ड) २०२५ पर्यंत सरकारचा आरोग्यावरील खर्च हा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या २.५% पर्यंत वाढविणे.

इ) स्वच्छ भारत अभियान, रोग नियंत्रण व महिला सबलीकरण याच्या माध्यमातून सार्वजनिक आरोग्यसेवा व आरोग्यात सुधारणा करणे.

अशा प्रकारे भारत सरकारने सार्वजनिक आरोग्यात सुधारणा करण्यासाठी वरील सर्व कार्यक्रम राबविले व त्यांच्या सकारात्मक परिणाम देशात दिसून येत आहे.

१.३ चिरंतन विकास ध्येये / उद्दिष्ट्ये

शाश्वत विकास उद्दिष्ट्ये ही सर्वांसाठी चांगले आणि शाश्वत भविष्य साध्य करण्यासाठीचे एक रेखाटन आहे.

चिरंतन किंवा शाश्वत विकास म्हणजे नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या वापराचा असा आकृतीबंध की ज्या आकृतीबंधामुळे वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळातील मानवी पिढीच्या हिताचे रक्षण केले जाईल तसेच आपल्या सभोवतालाच्या पर्यावरणाचेही रक्षण केले जाईल.

ब्रॅन्टलॅंड कमिशन यांच्या मते "चिरंतन विकास म्हणजे असा विकास की बाधा न येता वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करण्यात कोणतीही संकल्पना फक्त पर्यावरणीय बाबींवर लस देत नाही तर संपन्न मानवी जीवनासाठी पर्यावरणाची गुणवत्ता राखणे, त्याचे रक्षण करणे याबद्दल मार्गदर्शन करते."

चिरंतन विकासाची ध्येये / उद्दिष्ट्ये पूढीलप्रमाणे आहेत.

१) दारिद्र दूर करणे:

चिरंतन विकासाचे हे सर्वात महत्वाचे पहिले ध्येये आहे. यानुसार महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना (रोजगार हमी योजना) कायदा हा जगातील एकमेव सर्वात मोठा रोजगार पुरविणारा कार्यक्रम ठरला आहे. तसेच दीनदयाळ अंत्योदय योजनेमार्फत समाजातील सीमांत म्हणजे अत्यंत कमी उत्पन्न असणाऱ्या लोकांकरिता कौशल्य विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात आली. तसेच प्रधानमंत्री जीवन - ज्योती विमा योजना आणि प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजनेअंतर्गत १३० लाख लोकांना विम्याचे संरक्षण देण्यात आले आणि असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांसाठी अटल पेन्शन योजना सुरु केली.

२) उपासमार थांबविणे:

अन्न सुरक्षा प्राप्त करून देणे, पोषणक्षमता वाढविणे, चिरंतन शेतीला प्रोत्साहन देणे: हे चिरंतन विकासाचे दुसरे मोठे ध्येय मानले जाते. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी पूढील कार्यक्रम राबविण्यात आले.

अ) राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत ८०० दशलक्ष लोकांना अन्नसुरक्षा पुरविण्यात आली.

ब) रेशनिंग कार्डाला आधार कार्ड नंबर जोडण्यात आला. त्यामुळे खऱ्या लाभार्थ्यांची माहिती मिळाली.

क) सेंद्रिय शेतीचे प्रमाण वाढवून ही लागवड २ लाख हेक्टरपर्यंत वाढविण्यात आली.

ड) कुळकायद्यात सुधारणा करून २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुपट्ट करणे तसेच पीकरचनेतील बदलला प्रोत्साहन देणे आणि छोटया प्रमाणावरील जलसिंचनाला प्राधान्य देणे.

इ) शेतमाल बाजारपेठांचे संगणकीकरण करणे. या अंतर्गत देशातील २५० बाजारपेठांचे संगणकीकरण करण्यात आले.

फ) ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबाना घरे मिळवून देण्यासाठी प्रत्यक्ष वित्तीय मदत देणे इ. कार्यक्रमांचा समावेश करण्यात आला.

३) सर्वांना आरोग्याची खात्री आणि चांगल्या जीवनाची हमी देणे:

चिरंतन विकासाचे हे तिसरे महत्वाचे ध्येय आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी पूढील कार्यक्रम राबविण्यात आले.

अ) राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल योजनेचा आवाका वाढविण्यात आला.

ब) २०१७ मध्ये राष्ट्रीय आरोग्य धोरणाचे लस निश्चित करण्यात आले.

क) दारिद्रयरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या सर्व जनतेसाठी आरोग्य विमा कार्यक्रम राबविण्याचे ठरले.

ड) राष्ट्रीय आरोग्य अभियान योजनेचा आवाका व कार्यक्रमांची संख्या वाढविण्यात आली.

४) स्त्रि-पुरुष समानता निर्माण करणे व सर्व स्त्रिया व मुली यांना समक्ष बनविणे:

चिरंतन विकासाचे हे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी पूढील कार्यक्रम राबविण्यात आले.

अ) बेटी बचाओ - बेटी पढाओ हा अतिशय महत्वाचा कार्यक्रम राबविण्यात आला. त्यामुळे मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढले.

ब) गरोदर असणाऱ्या स्त्रियांना आर्थिक मदत देण्याचे ठरविले. तसेच नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना बाळंतपणासाठी पगारी रजा देण्याचे ठरविण्यात आले.

क) गाव पातळीवर महिला सक्षमीकरणासाठी महिलांना सेवा पुरविणारी अनेक महिला सक्षमीकरण केंद्रे निर्माण करण्यात आली.

५) पायाभूत सेवांची निर्मिती:

नवप्रवर्तनास चालना देणे हे ध्येय साध्य करण्यासाठी पूढील कार्यक्रम राबविण्यात आले.

अ) वाहतुकीच्या सर्व प्रकारच्या साधनांचा विस्तार करण्याचे ठरले.

ब) माहिती तंत्रज्ञान तसेच इंटरनेट सेवांचा विस्तार करून संगणकीकरणाला चालना देणे तसेच ई-गव्हर्नन्सना चालना देणे.

क) मेक इन इंडिया कार्यक्रम हाती घेणे.

ड) स्टार्ट-अप इंडिया कार्याक्रम सुरू करणे आणि अटल नवप्रवर्तन अभियान लागू करून व्यवस्थापकीय कौशल्यांना चालना देणे.

६) सागरी साधनसंपत्तीचे संवर्धन आणि पर्याप्त वापरला चालना देणे तसेच बंदरांचा विकास हे ध्येय गाठण्यासाठी पूढील कार्यक्रम राबवण्यात आले:

अ) बंदरांच्या संशोधनावर भर देणे, पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा विकास करणे.

ब) प्रदुषणापासून समुद्र आणि समुद्रकिनाऱ्यांचे रक्षण करणे.

क) सागरमाला कार्यक्रमांतर्गत बंदर जोड योजना हाती घेणे, बँर्जोड औद्योगिक विकास आणि समुद्रकिनारी राहणाऱ्या जनसमुदायाच्या विकासाचे प्रकल्प हाती घेणे इ.

७) गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सुविधा निर्माण करणे:

चिरंतन विकासाचे हे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. यासाठी भारत सरकारने सर्व शिक्षा अभियान, व्यावसायिक शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण इ. शिक्षणाची सोय केली. शिक्षणामुळे व्यक्तिची उत्पादकता, कार्यक्षमता इ. मध्ये वाढ होते. आणि याचा फायदा देशाच्या आर्थिक विकासाला होतो.

९) पिण्यासाठी स्वच्छ पाणीपुरवठा करणे आणि स्वच्छता:

सर्वांसाठी स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता उपलब्ध करून देणे हे चिरंतन विकासाचे एक ध्येय आहे. भारतामध्ये लोकांना पिण्याचे शुद्ध पाणी पुरविण्यासाठी जल जीवन अभियान सुरु केले आहे. आणि या अभियानामुळे भारतीयांना पिण्याचे स्वच्छ पाणी उपलब्ध होण्याची खात्री झाली आहे.

१०) परवडणारी स्वच्छ ऊर्जा:

ग्रामीण भारतातील गरिबांना परवडणारी ऊर्जा म्हणजे वीज आणि स्वयंपाकाचा एल्. पी. जी. गॅस या अगदी परवडणाऱ्या दरात उपलब्ध करून देणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. यासाठी भारत सरकारने ‘प्रधान मंत्री सहज बिजली हर घर योजना – (सौभाग्य)’ सुरू केली. या योजनेचा उद्देश सर्वांना परवडणारी वीज पुरविणे हा आहे. तसेच ग्रामीण भागात जैव इंधनाच्या ज्वलनाने पर्यावरणाचे प्रदुषण मोठ्या प्रमाणावर होते म्हणून हे टाळण्यासाठी प्रधान मंत्री ऊज्वल योजना सुरू केली. या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील जनतेला मोफत LPG गॅस कनेक्शन देण्यात आले.

११) चांगले काम आणि आर्थिक वृद्धी:

२०३० पर्यंत पूर्ण आणि उत्पादक रोजगार, सभ्य काम, अनौपचारिक रोजगार आणि लैंगिक वेतनातील तफावत कमी करणे आणि २०३० पर्यंत सर्व महिला आणि पुरुषांसाठी कामाच्या ठिकाणी सुरक्षित वातावरण निर्माण करण्यास प्रोत्साहन देणे हे उद्दिष्ट आहे. भारतीय उद्योजक आणि सुक्ष्म युनिट विकास आणि पुनर्वित्त एजन्सी ही लघुउद्योगांना कमीत-कमी व्याजदराचे कर्जे उपलब्ध करून देते.

१२) उद्योग, नवप्रवर्तन आणि सेवा-सुविधा:

व्यवसाय नियामक वातावरणातील प्रगतीमुळे व्यवसाय सुलभतेमध्ये भारताची स्थिती खूपच सुधारली आहे. अद्ययावत पायाभूत सुविधा आणि नवीन उपक्रम जसे की समर्पित भाडोत्री क्षेत्र, समर्पित औद्योगिक क्षेत्र इ. शाश्वत औद्योगिकीकरणासाठी महत्वपूर्ण ठरले आहेत.

१३) विषमता कमी करणे:

चिरंतन विकासाच्या या ध्येयानुसार आपल्या वय, जात, धर्म, संस्कृती, प्रदेश आणि उत्पन्न पातळी या सर्वांच्या संदर्भात असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या विषमता कमी करणे हे मानले जाते. आणि या दिशेने पाहता भारत सरकारने अनेक प्रयत्न केले आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने 'प्रधान मंत्री जन-धन योजना, प्रधानमंत्री किसान सम्मान निधी असे काही उपक्रम भारत सरकारने हाती घेतले आहेत.

१४) शाश्वत शहरे आणि समुदाय:

शहरांचे पुनरुत्पादन आणि त्यांचा चेहरामोहरा बदलण्यासाठी हे उद्दिष्ट महत्वाचे मानले जाते. या उद्दिष्टांतर्गत शहरी भागातील सांडपाण्याचे योग्य नियोजन करणे, स्वच्छता, तसेच शहरी भागासाठी पुरेसा पाणीपुरवठा करणे या सर्व बाबींचा समावेश होतो. तसेच सरकारने 'प्रधान मंत्री दिवस योजना' सुरु केली आणि या अंतर्गत गरजु गरिबांना परवडणाऱ्या दरात घरे उपलब्ध करून दिली आहेत. तसेच मोठ्या महानगरांना आणखी सुंदर बनविण्यासाठी 'स्मार्ट सिटी' योजना सुरु केली आहे आणि या योजनेअंतर्गत देशातील महत्वाच्या महानगरांचे रूप पूर्णपणे पालटले जाणार आहे.

१५) चिरंतन उपभोग आणि उत्पादन:

भारत हा आंतरराष्ट्रीय उपक्रम आणि कराराचा तसेच शाश्वत आणि उत्पादनाच्या १० वर्षाच्या साधनांचा जबाबदार वापर आणि उत्पादन सुनिश्चित करण्यासाठी सरकारने अक्षय ऊर्जा, सेंद्रिय शेती, जैव रक्ते, व कमी आराखडा हा हवामान बदलाचा प्रतिकूल परिणाम कमी करण्यासाठी आणि त्याच्याशी जुळवून घेण्यासाठीच एक कार्यक्रम आहे.

१६) भूपृष्ठीय जीवन:

पूर आणि भूस्खलन यासारख्या नैसर्गिक आपत्तींचे धोके कमी करण्यासाठी, हवामानाचे नियमन करताना कृषी प्रणालीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. तसेच स्थलीय परिसंस्थेचे संरक्षण करणे, तिला पुनर्संचयित करणे आणि या सर्वांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष प्रयत्न आवश्यक आहेत.

१७) शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था:

भारतीय लोकशाहीत न्याय, स्वातंत्र आणि समता यांचे एक अनन्य साधारण महत्व आहे. माहिती अधिकार कायदा, लोकपाल विधेयक, लोक आयुक्त बिल या सर्व कायद्याने याला आणखीन बळकटी आली.

१८) चिरंतन विकासाची:

ही सर्व ध्येये साध्य करण्यासाठी खालील कार्यक्रम घेण्याचे निश्चित करण्यात आले.

अ) वस्तू व सेवांच्या करांच्या दरात सुधारणा करून त्यांची अंमलबजावणी करणे.

ब) आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या माध्यमातून आणि आंतरराष्ट्रीय सौरऊर्जा संगठनाच्या माध्यमातून सौर ऊर्जेद्वारे वीजनिर्मिती करून २०२२ पर्यंत भारतातील सर्वांना वीजपुरवठा करणे.

क) अर्थव्यवस्थेसाठी विदेशी परकीय गुंतवणुकीचा मार्ग खूला करणे.

अशा प्रकारे चिरंतन विकासाची वरील १७ ध्येये ही अत्यंत महत्वपूर्ण मानली जातात. आणि ही ध्येये साध्य करण्यासाठी सरकार सर्वतोपरी प्रयत्न करीत आहे.

१.४ मेक इन इंडिया (भारतात बनवा), कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम

भारत सरकारने भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी काही महत्वाकांक्षी कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले. चिरंतन विकास या ध्येयास अनुसरून सरकारने असे कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले. यामध्ये प्रामुख्याने 'मेक इन इंडिया' या महत्वपूर्ण कार्यक्रमाचा समावेश केला आहे.

'मेक इन इंडिया' हा सरकारच्या असा कार्यक्रम आहे कि, ज्या कार्यक्रमांतर्गत भारत सरकारने भारतीय आणि परदेशी कंपन्यानी त्यांचे उत्पादन भारतातच करावे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २५ सप्टेंबर २०१४ रोजी ही योजना लागू केली. या योजनेचा मूळ उद्देश असा होता कि, भारतामध्ये उद्योगधंद्यांच्या विकासाला पोषक वातावरण निर्माण करणे आणि २५ विविध क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक वाढीला चालना देणे होय.

'मेक इन इंडिया' ही योजना उत्पादनाला आणि नवप्रवर्तनाला तसेच उद्योगशिलतेला चालना देण्यासाठी पूढील प्रमुख ०४ बाबींवर भर देते.

A) धोरणात्मक दृष्टिकोन आणि नवीन प्रक्रिया

B) मजबूत अशा पायाभूत सेवा-सुविधांची निर्मिती

C) महत्वाची निर्णायक क्षेत्रे

D) नवीन दृष्टिकोन

'मेक इन इंडिया' धोरणाची उद्दिष्ट्ये पूढीलप्रमाणे आहेत:

A) उत्पादक क्षेत्राच्या उत्पादनवाढीचा वेग वाढविणे आणि २०२० पर्यंत स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील उत्पादन क्षेत्राचा वाटा २५% पर्यंत वाढविणे.

B) उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी उत्पादननिर्मिती क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविणे.

C) उत्पादनासाठी लागणाऱ्या पायाभूत सेवा सुविधा सर्वोत्तम पद्धतीच्या निर्माण करणे.

D) मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन आणि संयोजनकौशल्य याला चालना देणे.

E) भारतीय उत्पादन क्षेत्रात उत्पादीत मालाची व्यापार प्रक्रिया अत्यंत सुलभ बनविणे.

F) भारताला गुंतवनूकीसाठी सर्वोत्तम ठिकाण बनविण्याचे ध्येय.

G) भारताला जागतिक स्तरावर उत्पादनाचे महत्वपूर्ण केंद्र बनविणे.

H) कौशल्य विकास, नवप्रवर्तन आणि उच्च गुणवत्तेला प्रोत्साहन देणे.

I) उच्च दर्जाच्या बौद्धिक संपदेचे रक्षण करणे व त्यांना भारताकडे आकर्षित करणे इ.

मेक इन इंडिया यशस्वी करण्यासाठी उचललेली पाऊले:

१) विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांसाठी तसेच शहरांमध्ये राहणाऱ्या गरीब लोकांसाठी त्यांचे कौशल्य विकसित करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम सुरु केले जातील.

२) या अभियानातंर्गत एकूण २५ क्षेत्रांची निवड करण्यास आली. त्यामध्ये दूरसंचार, वाहन उद्योग व पर्यटन इ. चा समावेश होतो.

३) १५ ते ३५ वयोगटातील युवकांना उच्च दर्जाचे प्रशिक्षण देणे. आणि हे प्रशिक्षण प्रामुख्याने वेल्डिंग, नर्सिंग, पेंटींग, गवंडीकाम या कामांच्या संदर्भात असेल.

४) सदरचे प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर प्रशिक्षण घेणाऱ्यांना प्रमाणपत्र देणे.

५) तसेच या अभियानाची सुरुवात झाल्यांनतर दोन वर्षातच संपूर्ण देशात १००० पेक्षा जास्त प्रशिक्षण केंद्रे स्थापण केली जातील.

मेक इन इंडियाचे फायदे:

१) रोजगार संधी निर्माण करणे:

'मेक इन इंडिया' या कार्यक्रमाचा पहिला उद्देश हा देशामध्ये रोजगार संधी वाढविणे हा आहे. विशेषतः देशातील युवकांसाठी रोजगार संधी निर्माण करणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. दुरसंचार, औषधनिर्माण, आणि पर्यटन इ. क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर रोजगार संधी निर्माण करणे हा उद्देश आहे. तसेच देशातील युवाशक्तीच्या संयोजन कौशल्याला चालना देणे हा या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे.

२) क्षेत्रांमध्ये सुधारणा:

जेंव्हा एखाद्या क्षेत्रात एखादी उत्पादन संस्था किंवा एखादा कारखाना निर्माण होतो तेंव्हा त्यामुळे लोकांना रोजगार मिळतो तसेच त्या परिसरात बाजाराचा विस्तार होतो. त्यामुळे अशा परिसरात राहणाऱ्या लोकांच्या आर्थिक परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा होते. तसेच या परिसराच्या शेजारी असणाऱ्या इतर भागांना व तेथील लोकांना विकासालाही चालना मिळते.

३) स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ होते:

'मेक इन इंडिया' अभियानामुळे देशात मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंद्यांची वाढ होते. आणि त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर औदयोगिक विकासाला चालना मिळते. आणि या सर्वांमुळे

देशाच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ होते. देशामध्ये निर्यातक्षेत्र, आर्किटेक्चर, दळणवळण, कापड उद्योग इ. मध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ होईल. आणि अर्थव्यवस्था आणखी मजबूत होईल.

४) रुपयाचे मूल्य वाढेल:

मेक इन इंडिया अभियानामुळे मोठ्या प्रमाणावर भारतात मोठ्या प्रमाणावर परकीय गुंतवणूक आकर्षित होईल. आणि त्यामुळे अमेरिकन डॉलरच्या तुलनेत भारतीय रुपयाचे मूल्य वाढेल. आणि त्यामुळे भारतीय रुपयावर असणारे अमेरिकन डॉलरचे वर्चस्व कमी होईल.

५) आंतरराष्ट्रीय ब्रांडकडून मूळ ब्रांडकडे:

भारतीय लोक हे परदेशी ब्रॅण्डच्या वस्तू वापरत असत त्यामुळे आपल्या देशातील वस्तुंना मागणी येत नव्हती. आणि यावर उपाय म्हणून 'मेक इन इंडिया' धोरण हे उपयुक्त ठरेल. कारण या धोरणामुळे भारतीय ग्राहकांच्या मनात भारतातच तयार होणाऱ्या वस्तूंच्या संदर्भात वेगळी पण चांगली ओळख निर्माण होईल. आणि देशी वस्तूंची मागणी वाढेल.

६) तांत्रिक प्रगती:

मेक इन इंडिया धोरणामुळे भारतीयांना आधुनिक तंत्राचा वापर करणे सहज शक्य होईल. यामुळे भारतात नवीन तांत्रिक प्रगतीला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळेल. आणि देशामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान वाढीस लागेल व उत्पादकता वाढेल.

७) व्यापार आणि व्यवसाय सुलभीकरण:

मेक इन इंडिया धोरणामुळे भारतीय उद्योजकांना, व्यापाऱ्यांना जगाच्या कानाकोपऱ्यात जाऊन उद्योग व्यवसाय करण्यासाठी निमंत्रित केले जाईल. जर भारतीय उद्योजकांना मोठ्या प्रमाणावर विदेशात आमंत्रित केले तर भारत सरकार त्यांच्यावरील बंधने सुद्धा कमी करेल.

८) नव्या पिढीकडून नवीन नवप्रवर्तनाला चालना मिळेल:

नवप्रवर्तन म्हणजे काहीतरी नवीन शोधून काढण्याची प्रक्रिया होय. मेक इन इंडिया धोरणामुळे नव्या पिढीकडून देशात उत्पादन, व्यापार, बाजारपेठ संशोधन, संशोधन व विकास या सर्वांच्या संदर्भात नवप्रवर्तनाला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळेल. तसेच नवीन पिढीने आत्मसात केलेल्या अद्ययावत कौशल्यांचा वापर उत्पादनासाठी केला जाईल.

९) ग्रामीण भारतच विकास:

जर मेक इन इंडियाच्या माध्यमातून देशाच्या ग्रामीण भागात जर उद्योगधंद्यांची स्थापना झाली तर ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासाला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळेल आणि या माध्यमातून ग्रामीण भारतात उत्पादन, व्यापार, रोजगारसंधी या सर्वांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ होईल आणि ग्रामीण भारतातील लोकांचे राहणीमान सुधारेल.

'मेक इन इंडिया' चे तोटे/दोष/उणिवा:

१) शेती क्षेत्राला वगळले आहे:

मुळात भारत हा शेतीप्रधान देश असून भारतातील ६१% जमीन ही लागवडीखाली आणली आहे. पण असे असले तरी 'मेक इन इंडिया' धोरणाचे फक्त औद्योगिक क्षेत्राला भर देते. मात्र शेती क्षेत्राकडे मात्र या धोरणाने वगळले आहे.

२) साधनसंपत्तीचा ऱ्हास होतो:

मेक इन इंडिया धोरणामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणवर उद्योगधंद्यांची स्थापना होईल. परिणामी मोठ्या प्रमाणावर देशातील सांधनसंपत्तीचा वापर केला जाईल. परिणामी आधीच साधनसंपत्ती ही कमी असताना मेक इन इंडिया धोरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर साधनसंपत्तीचा ऱ्हास होईल.

३) छोट्या उद्योजकांचा तोटा होईल:

'मेक इन इंडिया' धोरणामुळे परदेशातील श्रीमंत भांडवलदार आपल्या देशात येतील आणि मोठ्या प्रमाणावर कमीत-कमी किंमतीला विकतील. त्यामुळे स्थानिक ग्राहक त्यांच्या वस्तू विकत घेतील. आणि याचा परिणाम असा होईल कि, आपल्याच देशातील छोटे उद्योजक या बाहेरून येणाऱ्या उद्योजकांपूढे टिकणार नाहीत. त्यांचे नुकसान होईल.

४) लागवडी योग्य जमिनीचा नाश होईल:

बऱ्याच वेळा मेक इन इंडिया या धोरणामुळे आपल्या देशात बाहेरून येणाऱ्यांनी जर त्यांचे उद्योगधंदे स्थापन करण्यासाठी लागवडी योग्य जमिनींचा वापर केला तर त्याचा अनिष्ठ परिणाम हा अन्नधान्य उत्पादन कमी होण्यावर होईल.

५) इतर क्षेत्रांचा तोटा होईल:

मेक इन इंडिया या धोरणामुळे फक्त औद्योगिक क्षेत्राचा फायदा होईल. मात्र कृषी क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्राला मात्र मोठ्या प्रमाणावर तोटा होईल.

६) प्रदुषण:

उपलब्ध असणाऱ्या आकडेवाढीनुसार भारताचा प्रदुषण निर्देशांक हा ७६.५० इतका असून, प्रदुषणाची ही पातळी मेक इन इंडिया धोरण स्विकारण्यानंतर नक्कीच वाढेल यात शंका नाही.

मेक इन इंडियाची कामगिरी पूढीलप्रमाणे आहे:

१) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीत वाढ:

मेक इन इंडिया योजनेमुळे भारताच्या विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीत वाढ झाली आहे. एप्रिल २०१४ ते मार्च २०१७ या काळात भारतात १६०.७९ बिलियन डॉलर इतक्या अमेरिकन डॉलर्सची गुंतवणुक झाली. जागतिक नाणेनिधीच्या अहवालानुसार सध्या भारत ही संपूर्ण

जगामध्ये एक वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था ठरली आहे. कारण मेक इन इंडिया हे धोरण स्वीकारल्यानंतर भारताच्या विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीत प्रचंड वाढ झाली आहे. ही गुंतवणूक मुख्यत्त्वे संरक्षण उद्योग, अन्नप्रक्रिया, शेती, औषधे, नागरी विमान वाहतूक, वैद्यकीय साधने दळणवळण इ. क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर झाली आहे.

२) व्यापार करणे सोपे झाले:

जागतिक बँक समुहाच्या 'Doing Business 2018' च्या अहवालानुसार भारताचा व्यापार हा ३० अंकांनी पूढे आला आहे. सरकारने व्यापाराबाबतचे नियम सुलभ आणि सोपे झाल्याने हा व्यापार वाढल्याचे चित्र दिसून येते.

३) क्षेत्रनिहाय कामगिरीत सुधारणा:

मेक इन इंडिया कार्यक्रमांमुळे पूढीलप्रमाणे क्षेत्रनिहाय कामगिरीत सुधारणा झाली आहे.

अ) विमान वाहतुकीच्या विदेशी परकीय गुंतवणूक ०६ पटीने वाढली.

ब) देशी बनावटीच्या संरक्षण साहित्याची निर्मिती

क) ०७ प्रचंड मोठ्या आकाराचे अन्न-प्रक्रिया उद्योग कार्यान्वीत रोजगार मिळाला आहे.

ड) १.५ लाख लघुउद्योग उभे राहिले त्यामध्ये ११ लाख लोकांना रोजगार मिळाला आहे.

इ) औषध निर्माण उद्योग २९% नी वाढला.

फ) विद्यूत निर्मितीचा वेग ५.८% नी वाढला.

अशा प्रकारे मेक इन इंडिया हा कार्यक्रम भारताच्या विकासाकरिता अत्यंत उपयुक्त ठरल्याचे आपल्याला दिसून येते.

कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम:

'स्कील इंडिया' किंवा 'कौशल्य भारत' हा कार्यक्रम जुलै २०१५ मध्ये कार्यान्वित झाला. २०२० पर्यंत देशातील ४० कोटी जनतेला विविध कौशल्यांचे प्रशिक्षण देऊन त्यांना कौशल्यपूर्ण बनविणे हे आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य ध्येय हे देशातील जनतेचे विविध प्रकारचे कौशल्य वाढवून त्यांना उदयशील बनविणे तसेच त्यांच्यातील कलाकौशल्यांचा चालना देणे हे आहे. तसेच त्यांना रोजगाराच्या व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे आहे.

स्कील इंडिया अंतर्गत समाविष्ट कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे आहेत:

१) राष्ट्रीय कौशल्य विकास अभियान:

भारत सरकारच्या कौशल्य आणि संयोजन कौशल्य विकास मंत्रालयामार्फत या अभियानाची सुरुवात आली. या अभियानातंर्गत देशातील जनतेच्या कौशल्य विकासाला चालना देण्यासाठी सदरचा कार्यक्रम तयार करण्यात आला.

२) कौशल्य विकास आणि संयोजन कौशल्य विकासाचे राष्ट्रीय धोरण:

२०१५ मध्ये हे धोरण जाहीर करण्यात आले. या धोरणाचा उद्देश हा होता कि, स्कील इंडिया कार्यक्रम राबविताना त्यामध्ये येणाऱ्या अडचणी व आव्हाने दुर करणे हा होता. तसेच सर्वसामान्य जनतेला कौशल्य विकासासाठी संधी मिळवून देण्यासाठी व कार्यक्रम होता. तसेच भारतातून विविध कौशल्ये संवादन करून ज्या व्यक्ति परदेशात गेल्या आहेत त्यांना भारतात परत आणण्याचे ध्येय होते.

३) प्रधान मंत्री कौशल्य विकास योजना:

राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळामार्फत आणि कौशल्य विकास मंत्रालय भारत सरकार यांच्या वतीने भारतातील युवकांमध्ये विविध कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात आली. २०१६ ते २०२० पर्यंत या योजनेतंर्गत देशातील १० दशलक्ष तरुणांना कौशल्य विकास प्रशिक्षण सरकारमार्फत मोफत दिले जाणार आहे. भविष्यात याचा फायदा युवकांना होईल.

४) कौशल्य मुद्रा/कर्ज योजना:

देशातील ज्या युवकांनी स्कील इंडिया या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण घेतले आहे किंवा ज्यांनी आयटीआय शिक्षण पूर्ण केले आहे. तसेच ज्यांनी अभियांत्रिकी शाखेतील एखादी पदवी संपादन केली आहे अशा युवकांना त्यांनी संपादन केलेल्या कौशल्याला अनुसरून ५०००/- ते १,५०,०००/- रू. पर्यंत कर्ज दिले जाते. या कर्जाच्या परतफेडीचा कालावधी हा ३ वर्षे ते ७ वर्षे इतका असतो. आणि व्याजदर ११% ते १२% इतका आकारला जातो.

५) दीन दयाळ उपाध्याय ग्राम कौशल्य योजना:

या योजनेमार्फत ग्रामीण भागातील युवकांना विविध कौशल्ये संपादन करण्यासाठी आहे. या योजनेअंतर्गत २५० विविध प्रकारच्या प्रशिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. यामध्ये प्रामुख्याने किरकोळ, आदरातिथ्य, आरोग्य, बांधकाम, वाहन उद्योग, वीजतंत्री, प्लंबिग, रत्ने व दागिने व्यवसाय इ. चा समावेश होतो.

६) दीन-दयाळ अंत्योदय योजना:

दीन दयाळ अंत्योदय योजना मिशनचे मुख्य उद्दिष्ट हे शहरी गरीब कुटूंबाना संघटीत पद्धतीने त्यांच्या कौशल्याशी संबंधित रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांची गरीबी दूर करणे हे आहे. या योजनाचा एक भाग म्हणून शहरी बेघर लोक, शहरी फेरीवाले इत्यादींच्या समर्थनार्थ प्रादेशिक कार्यशाळाही आयोजित करण्यात आल्या आहेत. विविध कौशल्यांच्या आधारे लोकांना शाश्वत उपजिविका मिळविण्यात मदत करणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे.

७) प्रशिक्षण महासंचलनालय:

भारत सरकार आणि श्रम मंत्रालय या दोघांनी एकत्रित येऊन मॉड्यूलर रोजगारक्षम कौशल्य हा कार्यक्रम अंमलात आणला आहे. हा कार्यक्रम कौशल्य विकास उपक्रमांतर्गत

हाती घेतला आहे. या योजनेअंतर्गत शाळा सोडलेले विद्यार्थी व असंघटीत क्षेत्रातील विद्यमान कामगार यांच्यासाठी हा कौशल्य विकास कार्यक्रम राबविला जातो. यामध्ये १४ वर्षावरील मुलांना सहभागी करून घेतले जाते. व त्यांना विविध प्रकारचे प्रशिक्षण दिले जाते.

८) श्रममंत्रालय व रोजगार:

(श्रम व रोजगार मंत्रालय) हे भारत सरकारचे एक अंत्यत जूने मंत्रालय आहे. या मंत्रालयाची मुख्य जबाबदारी ही सामान्य कामगारांच्या हीताचे संरक्षण करणे आणि ग्रामीण व शहरी भागातील गरीब व वंचित घटक असलेल्या लोकांचे रक्षण करणे ही आहे.

९) कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय:

कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय याचे मुख्य उद्दिष्ट हे २०२२ पर्यंत कौशल्य विकासाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी सरकार आणि खाजगी क्षेत्राच्या कौशल्य विकास प्रयत्नांमध्ये समन्वय राखणे हे आहे.

स्कील इंडिया कार्यक्रमांतर्गत पहिल्या सत्रात भारतातील १.९७ दशलक्ष लोकांनी विविध प्रकारचे प्रशिक्षण घेतले होते. या प्रशिक्षणाचा वेग वाढविण्यासाठी दर तीन महिन्याला सरकारकडून या योजनेचा आढावा घेतला जातो.

१.५ सारांश

सदरच्या प्रकरणात आपण नवीन आर्थिक धोरण १९९१ ची उद्दिष्ट्ये पहिली. भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिकीकरणाच्या रिंगणात उतरवणे आणि बाजाराच्या अभिमुखतेवर नवीन जोर देणे हा मुख्य उद्देश होता. उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकरण यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेत विविध सुधारणांचा समावेश केला. देशाच्या आर्थिक विकासात सामाजिक सेवा सुविधांची भूमिका ही अतिशय महत्वाची आहे. सामाजिक सेवासुविधांची दोन महत्वाची क्षेत्रे म्हणजे शिक्षण व आरोग्य ही आहेत. तसेच भारत सरकारने भारतात शिक्षण व आरोग्य या सेवा-सुविधांचा प्रसार करण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या. तसेच आपण चिरंतन विकास म्हणजे काय आणि त्याची ध्येये यांचाही अभ्यास केला. मेक इन इंडिया या कार्यक्रमाचाही समावेश करण्यात आला. औद्योगिक विकासाला हे आवश्यक होते. तसेच स्कील इंडिया या कार्यक्रमाचाही समावेश केला गेला. युवकांमध्ये रोजगारयोग्य कौशल्यांची वाढ करणे हा याचा उद्देश होता.

१.६ प्रश्न

१) १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा आढावा घ्या.

२) जागतिकीकरण म्हणजे काय? जागतिकीकरणाचा पुरस्कार करण्यासाठी भारत सरकारने योजनेचे उपाय स्पष्ट करा.

३) सामाजिक सेवा-सुविधांचे महत्व वर्णन करा.

४) शिक्षणाशी संबंधित सेवासुविधांची भूमिका स्पष्ट करा.

५) विविध कौशल्य विकास व प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे परीक्षण करा.

६) मेक इन इंडिया कार्यक्रमाचे परीक्षण करा.

७) चिरंतन विकासाची ध्येये स्पष्ट करा.

*****

२

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक

घटक रचना

२.० उद्दिष्टये

२.१ विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक

२.२ बहूराष्ट्रीय कंपन्या आणि त्यांची भूमिका

२.३ विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ

२.४ सारांश

२.५ प्रश्न

२.० उद्दिष्टये

१) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची भूमिका समजाऊन घेणे.

२) भारतातील बहूराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका विश्लेषित करणे.

३) विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळाची भूमिका समजाऊन घेणे.

२.१ विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक

२.१.१ विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचा अर्थ:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक म्हणजे परकीय व्यक्तीने किंवा एखाद्या कंपनीने उत्पादक कार्यासाठी आपल्या देशात केलेली गुंतवणूक होय. थोडक्यात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक म्हणजे परकीय देशातील भांडवलाची हालचाल होऊन ते भांडवल आपल्या देशात येणे होय.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या माध्यमातून परकीय गुंतवणूकदार आपल्या देशातील एखादी कंपनी विकत घेऊ शकतात, स्वत:ची एखादी कंपनी स्थापन करु शकतात, किंवा एखादी मालमत्ता विकत घेऊ शकतात.

२.१.२ विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे प्रकार:

अ) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक:

वर्गीकरण हे क्षितीजसमांतर अनुलंब तसेच सामुहीक या प्रकारात करता येते.

ब) क्षितीज समांतर गुंतवणूक

म्हणजे जेंव्हा एखादा गुंतवणूकदार परदेशात अशा व्यवसायात किंवा उद्योगात करतो, ज्याप्रमाणे त्याने त्याच्या स्वत:च्या देशात ज्या प्रकाराच्या उद्योगात गुंतवणूक केली आहे. म्हणजेच परदेशात हा उद्योजक त्याच्या स्वदेशात असणा-या उद्योगासारख्याच उद्योगात गुंतवणूक करतो.

क) ऊर्ध्व किंवा उभी गुंतवणूक: ही सुद्धा दोन प्रकारची असते.

१) **अधोगामी गुंतवणूक:** परकीय गुंतवणूकदारांनी गुंतवणूक करु इच्छिणा-या देशातील कंपनीच्या उत्पादन साधनांमध्ये गुंतवणूक करतात.

उदा. खाणकामातील गुंतवणूक

२) **ऊर्ध्वगामी गुंतवणूक:** ही गुंतवणूक प्रामुख्याने उत्पादीत मालाची विक्री व वितरणासाठी केली जाते.

३) **परदेशी भेट गुंतवणूकीचा** समूह म्हणजे एक कंपनी किंवा एखादी व्यक्ती अशा व्यवसायात गुंतवणूक करते जी त्याच्या मूळ देशात असलेल्या व्यवसायाशी संबंधीत नाही.

ड) अंतर्गत गुंतवणूक आणि बहिर्गत गुंतवणूक:

१) **अंतर्गत गुंतवणूक:** म्हणजे परकीय गुंतवणूकदाराने स्थानिक देशाच्या साधनसंपत्तीत केलेली गुंतवणूक होय.

२) **बहिर्गत गुंतवणूक:** यालाच विदेशात प्रत्यक्ष गुंतवणूक असे म्हणतात. या प्रकारात स्थानिक भांडवल हे परकीय साधनसंपत्तीमध्ये गुंतविले जाते.

इ) अनिवासी भारतीयांच्या ठेवी:

अनिवासी भारतीयांकडून आलेल्या ठेवींमधून भारतातील आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या व्यवहार रोखातील असमतोल दूर करण्यासाठी महत्वपूर्ण मदत होते.

उ) संस्थात्मक परकीय गुंतवणूकदार:

१९९२-९३ नंतर भारतातील शेअर बाजारात परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदारांकडून मोठया प्रमाणात गुंतवणूकीत सुरूवात झाली. १४ नोव्हेंबर १९९५ मध्ये परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदारांपासून भारतात केल्या जाणा-या गुंतवणेकीवरील निर्बंध उठविले. आणि तेंव्हापासून भारतात संस्थात्मक परकीय गुंतवणूकीत मोठया प्रमाणावर वाढ झाली आहे. व त्याचा फायदा आर्थिक विकासात झाला.

२.१.३ विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे फायदे:

भारत सरकारने २४ जूलै १९९१ रोजी परकीय थेट भांडवल गुंतवणूकीविषयी नवीन धोरण जाहीर केले. या धोरणामुळे भारतीय अर्थ-व्यवस्था अनेक नियंत्रणापासून मुक्त करण्यात

आली. यामुळे भारतात परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचा ओघ वाढला. आर्थिक विकासासाठी विकसनशील देशांना परकीय प्रत्यक्ष भांडवलाची मोठी गरज असते. कारण विदेशी गुंतवणूकीचे फायदे किंवा महत्व पूढीलप्रमाणे आहेत.

१) गुंतवणूकीत वाढ:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे विकसनशील देशात मोठया प्रमाणावर विदेशी भांडवल येते आणि भांडवल गुंतवणूकीत मोठया प्रमाणावर वाढ होते. त्यामुळे विकसनशील देशांच्या विकासाला मदत होते.

२) नवीन तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण:

प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीच्या सहाय्याने विकसित देशातील नवीन तंत्रज्ञान हे विकसनशील देशांमध्ये येते. वित्तीय गुंतवणूकीच्या माध्यमातून असे नवीन तंत्रज्ञान मिळू शकत नाही.

३) व्यवहार रोख सुधारण्यास मदत होते:

आर्थिक विकासाच्या सुरूवातीच्या अवस्थेत अविकसित देशांना यंत्रसामुग्री, भांडवली वस्तू, औद्योगिक कच्चा माल इ. स्वरूपात मोठया प्रमाणात आयाजीची गरज असते. परंतू या तुलनेत निर्यात कमी पडते. आणि असमतोल व्यवहार रोखाच्या समस्येला विदेशी भांडवलाच्या सहाय्याने तोंड देणे सहज शक्य होते.

४) सामाजिक विकास:

विदेशी प्रत्यक्ष गूंतवणूकीमुळे देशात उद्योग, व्यापार व सेवा क्षेत्र इ. सर्व वाढीस लागतात. त्यामुळे देशात रोजगार वाढतो व वेतन आणि उत्पन्न यात वाढ होऊन सामाजिक विकास होतो.

५) देशी उद्योगांना चालना मिळते:

देशात विदेशी गुंतवणूकीत जसजसी वाढ होते तसतसे देशी उद्योगधंद्यांचाही विकास होतो. देशात विविध वस्तू व सेवांचे उत्पादन मोठया प्रमाणात वाढते.

६) उत्पादनात वाढ होते:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे देशातील महत्वपूर्ण क्षेत्रात भांडवल गुंतवणूक मोठया प्रमाणावर वाढते. यामध्ये पायाभूत सेवासुविधा वाहन उद्योग, वीज निर्मिती प्रकल्प इ. मध्ये प्रचंड गुंतवणूक झाल्याने देशात एकूण आर्थिक विकासाचा वेग वाढून उत्पादनात वाढ होते.

७) रोजगार संधीत वाढ होते:

विकसनशील देशात झालेल्या विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे उद्योग क्षेत्र, सेवा क्षेत्र या सर्वांचा विकास आणि विस्तार हा मोठया प्रमाणात होतो. परिणामी या क्षेत्रात रोजगार संधी निर्माण होतात.

८) आयात पर्यायीकरण:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे पूर्वी आयात केल्या जाणा-या काही वस्तूंचे उत्पादन आपल्याच देशात केले जाते. त्यामुळे भविष्यात आयात कमी होऊन व्यवहाररोख सूधारण्यास मदत होते.

९) निर्यातीत वाढ:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या सहाय्याने जेंव्हा परकीय कंपन्या एखाद्या देशात येतात तेंव्हा विदेशी कंपन्या आणि आपल्या देशातील कंपन्या या सर्वांच्या उत्पादनामुळे देशात विविध वस्तू व सेवांचे उत्पादन प्रचंड मोठया प्रमाणावर वाढते परिणामी निर्यातीत मोठया प्रमाणावर वाढ होते.

१०) वित्तीय सेवांचा विस्तार:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकांच्या माध्यमातून जर आपल्या देशात परकीय बँकांनी प्रवेश केला तर देशामध्ये वित्तीय सेवांचा मोठया प्रमाणावर विस्तार होण्यास मदत होते. त्याचबरोबर मर्चंट बँका, विदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणूक यामुळेही देशात वित्तीय सेवांचा विस्तार होतो.

११) स्पर्धेत वाढ होते:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या सहाय्याने जेंव्हा परकीय कंपन्या एखाद्या देशात येतात तेंव्हा विदेशी कंपन्या आणि त्या देशातील कंपन्या यांच्यामध्ये स्पर्धा निर्माण होते. या स्पर्धेमुळे मक्तेदारी स्थितीत उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांचा नफा कमी होतो. त्यामुळे ग्राहकांनाही मग कमीत-कमी किंमतीत वस्तू मिळून त्यांचाही फायदा होतो.

१२) मानवी भांडवल विकास:

ब-याच वेळा विदेशी कंपन्या जेंव्हा एखादया देशात भांडवल गुंतवणूक करून उदयोग सुरू करता येतात. तेंव्हा या कंपन्या तेथील कामगारांना नवीन तंत्र, तंत्रज्ञान, नवीन कौशल्ये यांचे प्रशिक्षण देतात. त्यामुळे मानवी भांडवलाचा विकास होण्यास मदत होते.

१३) महसूल मिळतो:

विदेशी कंपन्या जेंव्हा एखादया देशात भांडवल गुंतवणूक करतात तेंव्हा त्यांच्याकडून विविध करांच्या रूपाने मोठया प्रमाणावर उत्पन्न मिळते.

१४) क्षेत्रीय विकासाला मदत:

जर प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीच्या माध्यमातून विदेशी कंपन्या एखादया देशाच्या मागास भागात गेल्या आणि तिथे मोठ्या प्रमाणावर भांडवल गुंतवणूक केली तर तिथे व्यापार व उद्योगांचा मोठ्या प्रमाणावर मागास भागाचा विकास होण्यास मदत होते.

१५) आर्थिक विकासाला चालना:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे देशात उद्योग, व्यापार, सेवाक्षेत्र, पायाभूत सेवासुविधा, सामाजिक सेवासुविधा यांचा प्रंचड मोठ्या प्रमाणावर विकास आणि विस्तार होतो. आणि यामुळे एकूणच देशाच्या सर्वांगिण विकासाला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळते.

१६) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा कार्यक्षम वापर:

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर पडून राहिलेल्या साधनसंपत्तीचा वापर करून घेतला जातो. आणि यातून आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

१७) संशोधनाला चालना:

आपल्या देशात भांडवल गुंतवणूक करणा-या कंपन्या नवीन संशोधनालाही मोठ्या प्रमाणावर चालना देतात.

अशा प्रकारे वरीलप्रमाणे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे फायदे आहेत.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे दोष/तोटे/ उणिवा:

१) **गरीब देशांचे स्वातंत्र्य गहाण पडते:** प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीमुळे ब-याच गरीब देशांमध्ये ज्या श्रीमंत देशांतील उद्योजकांनी मोठ्या प्रमाणावर भांडवल गुंतवणूक केलेली असते त्यामुळे गरीब देशांचे आर्थिक स्वातंत्र्य गहान पडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

२) **गरीब देशातील साधनसंपत्तीवर अतिरिक्त ताण पडतो:** जर विदेशी भांडवल गुंतवणूकीच्या माध्यमातून श्रीमंत देशातील उद्योगांनी गरीब आपल्या शाखा उघडून मोठ्या प्रमाणावर उद्योगधंदे स्थापना केल्यास गरीब देशातील साधनसंपत्तीचा बेसुमार वापर केला जातो. त्यामुळे तेथील साधनसंपत्तीवर अतिरिक्त ताण पडतो.

३) **गरीब देशात प्रदुषणाचा धोका निर्माण होतो:** जर गरीब देशात श्रीमंत देशांनी मोठ्या प्रमाणावर भांडवल गुंतवणूक केली तर गरीब देशातील पाणी, जलसंपत्ती, जंगलसंपत्ती, नैसर्गिक साधने, ऊर्जा साधने या सर्वांवर अतिरिक्त ताण पडून पर्यावरण प्रदुषण मोठ्या प्रमाणावर होण्याचा धोका निर्माण होतो.

४) **लघुउद्योगांवर अनिष्ठ परिणाम:** गरीब देशात झालेल्या मोठ्या प्रमाणातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीमुळे गरीब देशातील लघुउद्योगांवर अनिष्ठ परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण होते. कारण बहूराष्ट्रीय कंपन्यांच्या मोठ्या उद्योगांशी गरीब देशातील लघुउद्योग स्पर्धा करू शकत नाहीत.

५) **परदेशी गुंतवणूकदार त्यांच्या व्यवसायाचे मूल्य काढून घेऊ शकतात:** ब-याच वेळी परदेशी गुंतवणूकदार हे त्यांच्या व्यवसायाचे मूल्य काढून घेऊ शकतात. तसेच ब-याच वेळा या कंपन्या त्यांना होणारा नफा पुन्हा पुन्हा त्याच उद्योगात न गुंतवता तो त्यांच्या स्वत:च्या देशात गुंतवणूकदार पाठवून देतात.

६) **कंपनीच्या तारणावर परदेशी गुंतवणूकदार:** हे स्थानिक बँकांकडून अत्यंत कमी व्याजदारात कर्ज उपलब्ध करुन घेतात. त्यामुळे ब-याच वेळा स्थानिक बँकांना तोटा सहन करावा लागतो.

७) **राजकीय हस्तक्षेप:** ब-याच वेळा जेंव्हा विकसित देशातील उद्योजक हे मोठ्या प्रमाणात गरीब देशातील राजकारणावर आपला प्रभाव पाडतात. आणि त्यांना हवी तशी औद्योगिक व व्यापार विषयक धोरणे बनवून घेतात. यात भ्रष्टाचारही होतो.

८) बऱ्याच वेळा परदेशी गुंतवणूकदारांकडून पर्यावरण विषयक कायद्यांचे अगदी सोयीस्करपणे उल्लंघन केले जाते. त्यामुळे पर्यावरणाला धोका पोहोचतो.

अशा प्रकारे वरीलप्रमाणे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे तोटे आहेत.

भारतीय विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण:

नवीन आर्थिक धोरण १९९१ नुसार सरकारने ३४ प्राधान्य क्षेत्रांमध्ये ५१% थेट परकीय गुंतवणूकीला मान्यता दिली आहे. तसेच सरकारला संसदेची कोणतीही पुर्व परवानगी न घेता विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे प्रमाण १००% पर्यंत वाढविण्याचा सरकारला अधिकार आहे.

भारतात थेट परकीय गुंतवणूकीला मान्यता मिळण्याचे दोन मार्ग होते:

१) **स्वयंचलित मार्ग:** स्वयंचलित मार्गातंर्गत, अनिवासी गुंतवणूकदार किंवा भारतीय कंपनीला गुंतवणूकीसाठी भारत सरकारच्या मंजूरीची आवश्यकता नाही.

२) **सरकारी मार्ग:** सरकारी मार्गातंर्गत गुंतवणूकीच्या आधी, भारत सरकारच्या पूर्व परवानगीची गरज असते. गुंतवणूकीसाठी आलेल्या प्रस्तावाचा विचार हा संबंधित मंत्रालयाकडे मांडावा लागतो. त्या-नंतरच संबंधित मंत्रालयाकडून परवानगी मिळाल्यानंतरच विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक होऊ शकते.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण २०१७:

२८ ऑगस्ट २०१७ या दिवशी औद्योगिक धोरण व प्रोत्साहन विभाग या विभागाने विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या संदर्भात नवीन सुधारीत धोरण जाहीर केले. आणि त्या अंतर्गत खालील उपक्रमांचा समावेश होतो.

१) विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ रद्द करणे आणि परदेशी गुंतवणूक सुविधा पोर्टलची स्थापना केली.

२) क्षेत्रातील विशिष्ठ गुंतवणूकीचा शोध घेण्यासाठी विविध विभागांची नियुक्ती करण्यात आली.

३) औद्योगिक धोरण आणि प्रोत्साहन विभागाने तपशीलवार प्रक्रिया, वेळ आणि सरकारी मंजूरीसाठी सक्षम प्राधिकरणांची यादी असलेली मानक कार्यप्रणाली जारी केली.

भारतीय विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीतील कल:

अ) परकीय गुंतवणूक धोरणातील सुधारणा, गुंतवणूकीची सुविधा आणि व्यवसायात सुलभता या आघाड्यांवर सरकारने केलेल्या उपाययोजनांमुळे देशात परदेशी निर्देशित गुंतवणूकीचा ओघ वाढला आहे कारण भारताने एप्रिल ते जानेवारी २०२१ या काळात ७२.१२ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या एकूण थेट विदेशी गुंतवणूकीचा ओघ आकर्षित केला आहे.

ब) आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या दहा महिन्यांसाठी हा आतापर्यंतचा उच्चांक आहे आणि २०१९-२० च्या पहिल्या दहा महिन्यांच्या तुलनेत १५% नी जास्त आहे. (६२.७२ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर)

क) हा कल असे दर्शवितो की २०२०-२१ च्या पहिल्या दहा महिन्यांत परकीय थेट गुंतवणूकीचा समभाग प्रवाह २८% नी वाढला (५४.१८ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स). त्या आधीच्या वर्षात हाच भांडवल प्रवाह ४२.३४ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतका होता.

ड) सर्वोच्च गुंतवणूकदार देशांच्या संदर्भात, चालू आर्थिक वर्ष २०२०-२१ च्या पहिल्या दहा महिन्यांसाठी सिंगापूरची एकूण थेट विदेशी गुंतवणूक ही एकूण गुंतवणूकीच्या ३०.२८% आहे. आणि त्यानंतर अमेरिका २४.२८% आणि संयुक्त अरब अमिरात ७.३१% आहे.

इ) जानेवारी, २०२१ मध्ये एकूण विदेशी थेट गुंतवणूकीच्या समभाग प्रवाहापैकी २९.०९% गुंतवणूक करून भारतात गुंतवणूक करणा-या देशांच्या यादीत जपान आघाडीवर आहे. त्यानंतर सिंगापूर २५.४६% आणि अमेरिका १२.०६% या देशांचा क्रमांक लागतो.

फ) २०२०-२१ च्या पहिल्या दहा महिन्यांत संगणक सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर हे अव्वल क्षेत्र म्हणून उद्यास आले आहे. ज्यामध्ये एकूण विदेशी थेट गुंतवणूकीच्या ४५.८१% प्रमाण हे समभाग प्रवाहात होते आणि त्यानंतर अनुक्रमे १३.३७% बांधकाम कार्यात तर ७.८०% सेवा क्षेत्रात इतकी गुंतवणूक झाली.

जानेवारी, २०२१ च्या महिन्यात दर्शविलेल्या प्रवृत्तीनुसार, सल्लागार सेवा सर्वोच्च क्षेत्रामध्ये २१.८०% थेट परकीय समभाग प्रवाहात उद्यास आल्या. त्यानंतर संगणक सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर क्षेत्रात १५.९६% आणि सेवा क्षेत्रात १३.६४% असे गुंतवणूकीचे प्रमाण आहे.

घ) भारतातील थेट परकीय गुंतवणूकीतील हे कल जागतिक गुंतवणूकदारांमध्ये गुंतवणूकीचे ठिकाण म्हणून या स्थितीचे समर्थन करतात.

२.२ बहूराष्ट्रीय कंपन्या आणि त्यांची भूमिका

२.२.१ बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचा अर्थ:

प्रा. कोजिया यांच्या मते बहूराष्ट्रीय कंपनी म्हणजे एक मोठा अल्पजनाधिकार स्वरूपाचा उद्योग समुह होय. या उद्योगसमुहाचे जाळे संपूर्ण जगभर पसरलेले असते. परंतु आर्थिक सत्ता एकाच ठिकाणी केंद्रीत झालेली असते. या कंपन्यांचा प्रमुख हेतू जागतिक पातळीवरील व्यवसाय करून सर्वाधिक नफा कमावण्याचा असतो.

थोडक्यात बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे मुख्य कार्यालय एका विशिष्ठ राष्ट्रात असते आणि प्रत्यक्ष व्यवसाय करणा-या शाखा या संपूर्ण जगभर विखुरलेल्या असतात. उदा. पेप्सी, कोका-कोला, फिलिप्स इ.

बहूराष्ट्रीय कंपन्यांची वैशिष्ट्ये:

१) प्रचंड मालमत्ता आणि उलाढाल:

बहूराष्ट्रीय कंपन्या या जगभर कार्यरत असल्याने त्यांची भौतिक आणि वित्तीय मालमत्ता प्रचंड होती. काही बहूराष्ट्रीय कंपन्यांच्या मालमत्ता (भौतिक आणि वित्तीय) या इतक्या प्रंचड मोठ्या असतात कि, त्या कित्येक देशांच्या राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांपेक्षा मोठ्या असतात.

२) अनेक शाखांच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय व्यवहार:

बहूराष्ट्रीय कंपन्या या त्यांचे उत्पादन आणि विपणन यासारखी कार्ये ही त्यांच्या जगभर पसरलेल्या शाखांमार्फत चालतात.

३) नियंत्रणाची एकता:

बहूराष्ट्रीय कंपन्या या नियंत्रणाच्या एकतेने वैशिष्ट्यीकृत असतात. बहूराष्ट्रीय कंपन्या या त्यांच्या स्वत:च्या देशात स्थापन केलेल्या मुख्य कार्यालयातून संपूर्ण जगभर पसरलेल्या विविध शाखांच्या कार्यावर संपूर्णपणे नियंत्रण ठेवतात.

४) प्रगत आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञान:

सर्वसाधारणपणे श्रीमंत देशांच्या बहूराष्ट्रीय कंपन्या असतात आणि त्या उत्पादन व विपणन या दोन्ही कार्यात मोठ्या प्रमाणावर भांडवलप्रधान उत्पादन तंत्राचा वापर प्रचंड प्रमाणावर होतो. तसेच यांचे तंत्रज्ञान अतिशय प्रगत आणि अत्याधुनिक असते.

५) व्यावसायिक व्यवस्थापन:

बहूराष्ट्रीय कंपन्याचे कर्मचारी हे अतिशय तज्ञ तसेच व्यावसायिकदृष्ट्या अत्यंत निपूण असतात. तसेच या कंपन्यांकडे जी प्रंचड मालमत्ता आणि निधी हे कर्मचारी व्यवस्थित सांभाळतात. आणि यशस्वी होतात.

६) उत्पादनाचा उच्च दर्जा:

बहूराष्ट्रीय कंपन्या या उत्पादन व विपणन या संदर्भात जागतिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात स्पर्धा करतात. त्यामुळे जागतिक स्तरावरील या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी या कंपन्याना अत्यंत उच्च दर्जाचे उत्पादन करावे लागते.

अशा प्रकारे वरील सर्व बहूराष्ट्रीय कंपन्यांची वैशिष्ट्ये आहेत.

२.२.२ बहूराष्ट्रीय कंपन्याचे फायदे व तोटे:

बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे/महत्व पूढीलप्रमाणे आहेत.

१) मुलभूत पायाभूत सेवासुविधांची निर्मिती:

बहूराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील देशात रेल्वे, रस्ते, वीजनिर्मिती, जलसिंचन सुविधा, कालवे, धरणे, बंदरे इ. पायाभूत सेवा सुविधा निर्माण करतात. त्याचा फायदा विकसनशील देशांना त्यांच्या आर्थिक विकासासाठी होतो.

२) तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण:

बहूराष्ट्रीय कंपन्या जेंव्हा विकसनशील देशात येतात तेंव्हा या कंपन्या आपल्याबरोबर नवीन तंत्रज्ञान घेऊन येतात जे विकसनशील देशात कधीच नव्हते. आणि या नवीन तंत्रज्ञानाच्या हस्तांतरणामुळे गरीब देशांच्या आर्थिक विकासास मदत होते.

३) भांडवल गुंतवणूक:

बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे मोठे आकारमान, प्रचंड भांडवल आणि साधनसंपत्ती याचा साठा यामुळे या कंपन्या अल्पविकसित राष्ट्रांत प्रंचड गुंतवणूक करतात. त्यामुळे गरीब देशांचा विकास व्हावयास मदत होते.

४) संशोधन व विकास:

आर्थिक विकासाकरिता व तांत्रिक प्रगतीसाठी संशोधन आणि विकास हे आवश्यक घटक आहेत. बहूराष्ट्रीय कंपन्या जेंव्हा विकसनशील देशांमध्ये येतात तेंव्हा त्या गरीब देशांमध्ये संशोधन व विकासाला चालना देतात. त्यामुळे नवीन उत्पादनाला चालना मिळते.

५) विपणन व्यवस्था:

विपणन व्यवस्थेमध्ये परिणामकारक जाहीरात, उद्ययावत विपणनविषयक माहिती, विक्रील उत्तेजन, साठवणूक क्षमता, वाहतूक व्यवस्था इ. क्रियांचा प्रभाव असतो. बहूराष्ट्रीय कंपन्यांकडे या सुविधा सहज उपलब्ध असतात. या गरीब देशातील मालाला बाजारपेठ मिळणे सोपे जाते.

६) रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात:

जेंव्हा बहूराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील देशांमध्ये येतात तेंव्हा त्या आपले उद्योगधंदे मोठ्या प्रमाणावर स्थापन करतात. त्यामुळे विकसनशील देशांमध्ये अनेक लोकांना मोठ्या प्रमाणावर स्थापण करतात.

७) साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर:

विकसनशील राष्ट्रांमध्ये नैसर्गिक साधनसंपत्ती वापराविना पडून असते. पण जेंव्हा बहूराष्ट्रीय कंपन्या अशा देशांमध्ये येतात तेंव्हा त्या आपल्यासोबत नवीन तंत्रज्ञान घेऊन येतात. तेंव्हा परिणामी या साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर शक्य होतो.

८) स्पर्धा:

बहूराष्ट्रीय कंपन्यांच्या कार्यक्षम व स्पर्धा क्षमतेमुळे जागतिक बाजारात कार्यक्षमता निर्माण होते. विकसनशील देशातील मक्तेदारी नियंत्रित केली जाते. त्यामुळे ग्राहकांना योग्य किंमतीला माल मिळतो.

९) आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढीस लागते:

बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचा त्यांच्या उद्योगव्यवसायाच्या माध्यमातून जगातील सर्व विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेशी संबंध येतो. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंध सुधारतात.

१०) व्यवस्थापकीय विकास:

बहूराष्ट्रीय कंपन्या या त्यांच्या उत्पादन व विपणन या कार्यांचे व्यवस्थापन पाहण्यासाठी अत्याधुनिक तंत्रांचा वापर करतात. परिणामी त्यांच्या सर्व प्रकारच्या कार्याचे व्यवस्थापन हे अत्यंत चांगल्या प्रकारे आणि कार्यक्षमपणे चालते.

११) स्थानिक मक्तेदारीचा अंत:

विकसनशील देशात कधी-कधी मक्तेदारीचे अस्तित्व हे मोठ्या प्रमाणावर असते. त्यामुळे ब-याच वेळा हे मक्तेदार त्यांच्या वस्तूची जादा किंमत आकारतो आणि सर्वसामान्य जनतेची पिळवणूक करतो. परंतु बहूराष्ट्रीय कंपन्यांच्या सारख्याच किंवा पर्यायी वस्तूच्या उत्पादनामुळे मक्तेदारीला आळा बसतो मक्तेदारीचा अंत होतो.

अशा प्रकारे बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे वरील सर्व फायदे आहेत.

बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे तोटे/मर्यादा/दोष पूढीलप्रमाणे आहेत.

१) **अल्पविकसित देशांचे शोषण:** अमेरिका आधारित नियम हे अल्पविकसित गरीब देशांमध्ये १००% मालकी हक्क प्रस्थापित करण्यावर भर देतात. त्यामुळे अमेरिकेचा मोठा फायदा झाला आणि गरीब देशांचे मात्र प्रचंड नुकसान झाले.

२) **प्रचंड लाभ मिळविण्याचा प्रयत्न:** बऱ्याच वेळा बहूराष्ट्रीय कंपन्याना संयुक्त स्वरूपात कार्य करण्याची मुभा दिल्याने त्यांना प्रचंड लाभ मिळतो.

३) **सामाजिक विषमतेत वाढ:** बहूराष्ट्रीय कंपन्या त्यांच्या अधिकाऱ्यांना व कर्मचाऱ्यांना प्रचंड वेतन देतात. मात्र देशी कंपन्या आपल्या कर्मचाऱ्यांना एवढा पगार देत नाहीत. त्यामुळे समाजात आर्थिक विषमता वाढीस लागते.

४) **मक्तेदारी निर्माण होण्याचा धोका:** बहूराष्ट्रीय कंपन्या हळूहळू आपले वर्चस्व वाढवितात. तसेच विकसनशील देशात प्रचंड स्पर्धा निर्माण होते. या स्पर्धेत देशी उद्योगधंदे नष्ट होतात. आणि एक प्रकारे बहूराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी निर्माण होते.

५) **निकृष्ठ दर्जाचे तंत्रज्ञान पुरवितात:** बऱ्याच वेळा बहूराष्ट्रीय कंपन्या देशी उद्योगांना निकृष्ठ दर्जाचे तंत्रज्ञान पुरवितात. त्यामुळे गरीब देशांना कमी खर्चात वस्तूचे उत्पादन करता येत नाही.

६) **क्षेत्रीय असमानता वाढते:** बहूराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील देशात अशा ठिकाणी उद्योग उभे करतात कि, ज्या भागात आधीच उद्योग स्थापण झालेले आहेत. परिणामी क्षेत्रीय असमानता वाढते.

७) **व्यवहार रोखावर प्रतिकूल परिणाम:** बड्या कंपन्या इतर देशात प्राप्त झालेले प्रचंड लाभ, व्याज, रॉयल्टी हे सर्व आपल्या देशात पाठवितात. परिणामी विकसनशील देशांच्या व्यवहार रोखावर प्रचंड प्रतिकूल परिणाम होतो.

८) **अंतर्गत राजकरणात हस्तक्षेप:** बड्या कंपन्यांचे मालक लाच देऊन किंवा इतर अनुचित मार्गाचा अवलंब करुन अल्पविकसित देशांच्या राजकरणात हस्तक्षेप करतात.

९) **साधनसंपत्तीचा नाश:** बहूराष्ट्रीय कंपन्या या विकसनशील देशातील साधनसंपत्तीचा वैयक्तिक फायद्यासाठी प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर वापर करतात. परिणामी साधनसंपत्तीचा मोठ्या प्रमाणावर ऱ्हास होतो. यामध्ये गरीब देशांचे प्रंचड नुकसान होते.

अशा प्रकारे वरील सर्व बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे तोटे आहेत.

२.३ विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ

परकीय गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ ही वित्त मंत्रालयातील आर्थिक व्यवहार विभागांतर्गत एक आंतरमत्रीस्तरीय संस्था होती. भारतात थेट विदेशी गुंतवणूकीच्या एक खिडकी मंजुरीसाठी (सिंगल विंडो क्लीअरन्स) १९९० च्या दशकाच्या सुरूवातीला स्थापना करण्यात आली होती. पूर्वी जर थेट विदेशी गुंतवणूकीची रक्कम ही ३०००/- कोटी रू. पेक्षा जास्त असेल तर त्यासाठी अर्थमंत्र्यानी आणि त्यानंतर परकीय गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळाच्या शिफारशीनुसार आर्थिक घडामोडींच्या कॅबिनेट समितीने मंजूर केले पाहिजे.

परकीय गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळाची कार्ये:

- परदेशी गुंतवणूकीच्या प्रस्तावांच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे.

- परदेशी गुंतवणूकीचे प्रस्ताव जलद गतीने मान्य देणे.
- औद्योगिक मंडळे, शासकीय व अशासकीय संस्थांच्या बाबतीत देशामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला चालना देण्याच्या संदर्भात त्यांच्याशी संवाद साधणे महत्वाचे आहे.
- देशामध्ये परकीय गुंतवणूकीला चालना देण्यासाठी पारदर्शक अशा तत्वांची/नियमांची निर्मिती करणे.
- देशातील गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देणारे उपक्रम हाती घेणे जसे की आघाडीच्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांशी संपर्क स्थापित करणे आणि त्यांना भारतात गुंतवणूक प्रोत्साहित करणे.
- विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन परिषदेशी संवाद साधणे.
- देशामध्ये कोणत्या क्षेत्रात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची गरज आहे हे जाणून घेणे.
- देशामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध उपक्रम हाती घेतले पाहिजेत.

माजी अर्थमंत्री अरूण जेटली यांनी लोकसभेतील अर्थसंकल्पीय भाषणात विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ रद्द केले जाईल अशी घोषणा केली आणि सरकारने ५ जून २०१७ रोजी परदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ रद्द करण्याची अधिसूचना रद्द केली. मे २०१७ मध्ये विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ हे नाव बदलून ते विदेशी गुंतवणूक सुविधा पोर्टल असे ठेवण्यात आले. परकीय गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ रद्द केल्यानंतर आता सरकारच्या वैयक्तिक विभागांना धोरण आणि प्रोत्साहन विभागाशी सल्लामसलत करून थेट विदेशी गुंतवणूकीचे प्रस्ताव मंजूर करण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत. जे अर्जावर प्रक्रिया करण्यासाठी मानक कार्यपद्धतीदेखील जारी करतील. आता सक्षम अधिकाऱ्यांकडून थेट विदेशी गुंतवणूकीच्या प्रस्तावांना मंजुरी देण्यासाठी कालमर्यादा निश्चित केली जाईल. अर्ज नाकारणे कठीण झाले आहे कारण त्यासाठी आता औद्योगिक धोरण आणि प्रोत्साहन विभागाची संमती आवश्यक आहे.

२.४ सारांश

या प्रकरणात आपण विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या संदर्भात अभ्यास केला. विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक म्हणजे परकीय व्यक्तीने किंवा एखाद्या कंपनीने उत्परदक कार्यासाठी आपल्या देशातील केलेली गुंतवणूक होय. थोडक्यात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक म्हणजे परकीय देशातील भांडवलाची हालचाल होऊन ते भांडवल आपल्या देशात येणे होय. विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे प्रामुख्याने तीन प्रकार आहेत. भारत सरकारने सर्वसाधारणपणे परकीय गुंतवणूकीचे दोन प्रकार आहेत. ते म्हणजे स्वयंचलित मार्ग आणि शासकीय मार्ग. भारत सरकारच्या परकीय गुंतवणूकीच्या संदर्भातील भारत सरकारने हाती घेतलेल्या उपक्रमाने भारत हे परकीय गुंतवणूकीसाठी एक महत्वपूर्ण ठिकाण बनले आहे. तसेच या प्रकरणात आपण बहूराष्ट्रीय कंपन्यांच्या संदर्भातही चर्चा केली. बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे अनेक फायदे

आहेत जसे कि, रोजगार संधीची निर्मिती, परकीय भांडवल प्रवाहात वाढ, तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय विकास इ. तसेच बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे बरेच तोटेही आहेत. जसे साधनसंपत्तीचा नाश, सामाजिक विषमता, मक्तेदारी निर्माण होणे. इ.

२.५ प्रश्न

१) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीच्या बाबत भारत सरकारने स्वीकारलेल्या धोरणाची चर्चा करा.

२) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे फायदे सांगा.

३) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे तोटे सांगा.

४) विदेशी गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळ यावर टीप लिहा.

५) भारतातील बहूराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका स्पष्ट करा.

६) बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचे फायदे व तोटे स्पष्ट करा.

*****

प्रकरण २

३

सुधारणा नंतरच्या काळातील शेती

घटक रचना

३.० उद्दिष्ट्ये

३.१ प्रस्तावना

३.२ कृषी धोरण २००० ची उद्दिष्ट्ये

३.३ वैशिष्ट्ये

३.४ परिणाम

३.५ भारतातील शेतमाल किंमती

३.६ उद्दिष्ट्ये

३.७ निष्कर्ष

३.८ प्रश्न

३.० उद्दिष्ट्ये

१) राष्ट्रीय कृषी धोरण - २००० च्या उद्दिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

२) राष्ट्रीय कृषी धोरण - २००० च्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

३) राष्ट्रीय कृषी धोरण - २००० च्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

४) शेतमाल किंमत धोरणाची गरज आणि शेतमाल किंमत धोरणाचे मूल्यमापन यांचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना: राष्ट्रीय कृषी धोरण - २०००

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केला तर ती शेतीप्रधान मानली जाते. आजही भारतात ६५% लोक शेतीव्यवसायात गुंतले आहेत. भारतीय शेती हे रोजगार पुरविण्याचे मोठे साधन मानले जाते. भारतातील अनेक प्रक्रिया उद्योग आज शेतीवर आधारलेले आहेत. असे असले तरी विकसित देशांच्या शेतीव्यवसायाच्या तुलनेत भारतीय शेतीची उत्पादकता दर-हेक्टरी खूपच कमी आहे. तसेच जागतिक शेतीच्या तुलनेत भारतीय शेतीची आधुनिकता प्रवृत्ती फारच कमी आहे. त्यामुळे जागतिक स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी आणि २१व्या शतकातील नवीन आव्हांनाना तोंड देण्यासाठी आणि शेतीची उतपादकता वाढविण्यासाठी भारत सरकारने २८ जूलै २००० रोजी राष्ट्रीय कृषीविषयक धोरण स्विकारले. शेतीसाठी उपलब्ध असणाऱ्या उत्पादन साधनांचा वापर करून भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्यावर या धोरणात भर दिला होता.

३.२ कृषी धोरण २००० ची उद्दिष्टये

१) प्रतिवर्षी शेती उत्पादनाचा वृद्धी दर प्रतिवर्षी ४% नी वाढविणे:

भारतीय शेती उत्पादनाचा वृद्धी दर प्रतिवर्षी ४% नी वाढविणे हे कृषीविषयक धोरण २००० चे पहिले महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

२) रचनात्मक बदलांचा समावेश करणे:

शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेतीमध्ये रचनात्मक बदलांची गरज असल्याने अशा रचनात्मक बदलांचा शेती व्यवसायात समावेश करणे हे महत्वाचे आहे.

३) शेतीत आवश्यक त्या सुधारणा करणे:

शेतीत कायम स्वरूपी सुधारणा जसे जमिनीला बांधबंदिस्ती, जलसिंचन, जमीन सपाटीकरण, शेतीला कर्जपुरवठा, ठिबक सिंचन पद्धती, आधुनिक बियाणांचा वापर तसेच रासायनिक खतांचा वापर इ. ना शेती व्यवसायात प्राधान्य देण्यात आले.

४) साधनांचा कार्यक्षम वापर करणे:

शेतीसाठी कायम स्वरूपी सुधारणा तसेच शेतीसाठी लागणाऱ्या उत्पादन साधनांचा कार्यक्षम वापर करून घेऊन शेतीची दरहेक्टरी उत्पादकता वाढविण्यावर भर देण्यात आला.

५) गरीब शेतकऱ्यांमध्ये शेतीव्यवसायाबद्दल आवड निर्माण करणे:

नवीन शेतीविषयक धोरणाच्या माध्यमातून सीमांत शेतकरी आणि लहान शेतकरी यांना शेती व्यवसायासाठी लागणारी सर्व प्रकारची मदत देऊन त्यांच्या मनात शेतीव्यवसायाबद्दल आवड निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

६) आधारभूत आवश्यक सेवांच्या माध्यमातून सीमांत शेतकरी आणि लहान शेतकरी यांना शेती उत्पादनाचा दर वाढविण्यास मदत करणे:

आर्थिक, शैक्षणिक आणि शेतीतील आधूनिक तंत्रज्ञान इ. सेवांच्या माध्यमातून शेतीची दरहेक्टरी उत्पादकता वाढविण्यावर भर दिला.

७) शेतीविषयक संशोधन आणि प्रशिक्षणाला चालना देणे:

शेती व्यवसायाचे हे एक महत्वाचे उद्दिष्ट मानले आहे. यासाठी शेतीविषयक संशोधनाला चालना देऊन आणि शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन शेतीची उत्पादकता वाढविण्यावर भर देण्यात आला.

८) भारतीय शेती उत्पादनाला बाजाराभिमुख बनविणे:

भारतातील बहुतेक शेतकरी हे उदरनिर्वाहापुरती शेती करत होते. यातून बाहेर पडण्यासाठी भारतीय शेतकऱ्यांनी व्यापारी तत्वावर शेती करावी याकरिता शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत देण्यावर या धोरणात भर दिला गेला.

अशा प्रकारे वरील सर्व राष्ट्रीय कृषी विषयक धोरणाची उद्दिष्ट्ये मानली जातात. ही उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यावर भर देण्यात आला.

३.३ कृषी धोरण २००० ची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत

१) शेती व्यवसायात खाजगी भागीदारी निर्माण करणे:

शेतीमध्ये खाजगी आम्यापनांना करार शेती, भाडेतत्वावर शेती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, शेतीत भांडवली प्रवाह आणि खात्रीची बाजारपेठ याद्वारे भागीदारी देण्याचे निश्चित करण्यात आले. यामुळे मोठ्या कंपन्या आणि बऱ्याच बहूराष्ट्रीय कंपन्यानी शेती आणि शेतीची संबंधित क्रियांमध्ये सहभाग घेतला. खाजगी क्षेत्राने शेती व्यवसायात मोठी गुंतवणूक करून आणि शेतीविषयक संशोधनाला चालना देऊन शेतकऱ्यांना फायदा करून द्यावा हे वैशिष्ट्य आहे.

२) शाश्वत शेतीला चालना:

नवीन शेतीविषयक धोरण शेतीला तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम, पर्यावरणदृष्ट्या समाजमान्य मार्गाने देशातील साधनसंपत्तीचा वापर करणे या तत्वांवर भर देणारे होते. शेती व्यवसाय करताना साधनसंपत्तीचा बेसुमार वापर टाळून कमीत-कमी प्रदुषण व्हावे असे ठरले.

३) शेतीमधील कार्यक्षमता वाढविणे:

जागतिक स्तरावर आज आर्थिक बाबतीत जगाचा चेहरा-मोहरा बदलत असताना शेतकऱ्यांनी केवळ सरकारी मदत किंवा अनुदाने यांच्यावरच केवळ अवलंबून न राहता स्वत:ची कार्यक्षमता वाढवावी तसेच शेतीला केवळ जगण्याचा मार्ग न बनविता ती व्यापारी तत्वावर करावी हे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

४) स्पर्धात्मक दृष्टिकोन:

जागतिक स्तरावर भारतीय शेतीला स्पर्धात्मक बनविण्याचा दृष्टिकोन निश्चित केला. जागतिक व्यापार संघटनेच्या नियमांतर्गत सर्व देशात शेती व्यवसायावरील संख्यात्मक निर्बंध काढून टाकल्याने शेती व्यवसायाच्या विकासाला उदार अंतकरणाने परवानगी मिळाली. आणि जगात शेती व शेती उत्पादन या संदर्भात स्पर्धात्मक दृष्टिकोन निर्माण होण्यास मदत झाली.

५) सेवा-सुविधांची उपलब्धता:

ग्रामीण विद्युतीकरण, जलसिंचनासाठी नवीन ऊर्जा साधने, ग्रामीण व शेती कर्जपुरवठा अशी काही पायाभूत क्षेत्रे आहेत कि, जिथे शासन या सेवासुविधा पुरविण्यासाठी उत्सूक आहे. या सर्व सेवासुविधा पुरविण्यासाठी विशेष प्रयत्न केल्यास शेतीची उत्पादकता वाढेल.

६) राष्ट्रीय पशुधन प्रजनन व्यूहरचना:

नवीन शेतीविषयक धोरणात दुध, मांस आणि अंडी यांच्या मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी राष्ट्रीय पशुधन प्रजनन व्यूहरचना आखण्यात आली.

७) शेतीला वित्तपुरवठा:

शेती व्यवसायाला वेळच्या-वेळी आणि मुबलक कर्ज पुरवठा आवश्यक आहे. कारण त्या शिवाय शेती विकास शक्य नाही. यासाठी सरकारने ग्रामीण भागात विविध प्रकारच्या वित्तीय संस्था निर्माण करण्यास प्रोत्साहन दिले. परंतु यामध्ये सीमांत व लहान शेतकरी यांना कर्जपुरवठा होऊ शकत नव्हता. यासाठी सरकारने विविध संस्था स्थापन करून वेगवेगळ्या मार्गाने सीमांत व लहान शेतकऱ्यांना कर्जपुरविण्याच्या कक्षेत आणले. जेणेकरून शेतीला कर्जपुरवठा व्हावा हे उद्देश्य आहे.

८) पिक विमा योजना:

सरकारने पिक विमा योजना सुरू केली. यामध्ये लागवड केल्यापासून ते पिक हातात येईपर्यंतच्या सर्व स्तरावर ही योजना लागु केली. कारण शेती व्यवसाय हा निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. कधी-कधी नैसर्गिक आपत्ती जसे दुष्काळ, महापूर, भूकंप, चक्रीवादळ यामुळे शेतीचे प्रचंड नुकसान होते. त्यामुळे पिक विमा योजना महत्वाची ठरली. यातून शेतकऱ्यांना मदत मिळते.

९) भारतीय शेतीचे रूपांतरण:

शेती विषयक धोरणाने भारतीय शेतीला कमी उत्पादकतेकडून आधुनिक, गतीमान आणि जादा उत्पादकतेकडे घेऊन जाण्याचा प्रयत्न केला. या शेती विषयक धोरणाने शेतीविषयक वस्तूचा पुरेसा पुरवठा व्हावा यासाठी वार्षिक ४% दराने शेती उत्पादनात वाढ करण्याचे ठरविले.

१०) ग्रामीण विकास:

शेती आणि शेतकरी संबंधित इतर क्रियामधील सामान्य बदलांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाला मदत होईल. ग्रामीण भागातील कुटीर आणि लहान उद्योगांच्या विकासाद्वारे ग्रामीण भागातील हंगामी आणि छूपी बेरोजगारी कमी होईल.

सध्या भारतीय शेतीसमोर अनेक आव्हाने आहेत तशाच अनेक संधीपण उपलब्ध आहेत. शेतीविषये नवीन धोरणाने ही सर्व आव्हाने ओळखून शेतकऱ्यांना नवीन संधी कशा

उपलब्ध होतील याकडे लक्ष दिले आहे. कारण आज भारतातील प्रचंड मोठी लोकसंख्या शेतीवर आधारलेली आहे.

३.४ नवीन कृषीविषयक धोरण २००० चे परिणाम/निष्कर्ष/फायदे

जगात रशियानंतर दुसऱ्या क्रमांकाचे पिकाखालील क्षेत्रांचे प्रमाण भारतात सर्वात जास्त आहे. भारतीय शेतीमध्ये सुधारणा होण्याची भरपूर क्षमता आहे. जरी पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून भारतीय शेतीची म्हणावी तशी प्रगती झाली नाही. त्यामुळे शेतीची प्रगती होण्यासाठी आणि शेतीविकासाच्या संदर्भात ठरविलेली उद्दिष्ट्ये गाठण्यासाठी भारत सरकारने नवीन शेतीविषयक धोरण – २००० जाहीर केले. या धोरणाचे खालील फायदे/परिणाम दिसून आले.

१) उत्पादनात वाढ:

भारतीय शेतीची उत्पादकता ही ठरविलेल्या ध्येयापेक्षा अतिशय कमी आहे. ही उत्पादकता विकसनशील देशांच्या उत्पादकतेपेक्षाही कमी आहे. भारतीय शेतीची ही उत्पादकता वाढविण्यासाठी भारतीय शेतीला इतर सेवा-सुविधा प्रमाणे मोठ्या प्रमाणावर संस्थात्मक आणि गुणात्मक स्वरूपाच्या शेती उपयुक्त उत्पादन साधनांची गरज आहे.

२) गुंतवणूकीत वाढ:

शेतीसाठी पायाभूत सेवा-सुविधा निर्माण कण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर शेती व्यवसायात गुंतवणूकीत वाढ झाली पाहिजे. या सर्व सेवा-सुविधांमध्ये जलसिंचन, वीजपुरवठा, रस्ते, बाजार व्यवस्था आणि गोदामांचा सामावेश होतो. यामुळे शेती विकासाला मोठ्या प्रमाणावर मदत होणार आहे.

३) खाजगी गुंतवणूक:

शेती क्षेत्रातील पायाभूत सेवा-सुविधा निर्माण करण्यात खाजगी क्षेत्राकडून गुंतवणूका होणे महत्वाचे आहे. सार्वजनिक आणि खाजगी भागीदारीच्या माध्यमातून हे साध्य होणे शक्य नाही.

४) संशोधन आणि विकास:

आपल्या सध्याच्या शेतीविषयक संशोधनातून शेतीव्यवसायाला गुणात्मक उत्पादन साधनांचा पुरवठा होऊ शकत नाही. याकरिता आधुनिक बियाणे, रासायनिक खते, शेतीचे नवीन तंत्र याकरिता आज मोठ्या प्रमाणात नवीन संशोधनाची गरज आहे.

५) विस्तार कार्यक्रम:

कृषी विद्यापीठे आणि कृषी विषयक संशोधन संस्था यांनी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी आणि लागवडीच्या नवीन पद्धतीसाठी, तसेच शेतीविषयक नवीन तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देण्यासाठी विस्तार कार्यक्रमांचे आयोजन करावे.

६) क्षेत्र-विशिष्ठ विकास व्यूहरचना:

भारतासारख्या खंडप्राय देशात जिथे वेगवेगळ्या भू-प्रदेशात वेगवेगळे हवामान, वेगवेगळा मातीचा दर्जा, वेगळे वातावरण आढळते. त्यामुळे आपल्या देशात शेती उत्पादन वाढविण्यास क्षेत्र-विशिष्ठ विकास कार्यक्रमांची गरज आहे.

७) पडीक जमिनीचा वापर:

सध्या भारतामध्ये ७९०५ दशलक्ष हेक्टर जमीन ही पडीक जमीन आहे. त्यामुळे ही पडीक जमीन एकतर पिकांच्या उत्पादनासाठी किंवा जंगलाच्या वाढीसाठी वापरली पाहिजे.

८) सेवा सहकारी संस्थांची निर्मिती:

भारतातील सीमांत आणि लहान शेतकरी हे अतिशय गरीब असल्याने ते त्यांच्या शेतीमध्ये सुधारणा करू शकत नाहीत. याकरिता अशा गरीब शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी ग्रामीण सेवा-सहकारी संस्थांची निर्मिती गरजेची आहे.

९) जमीन सुधारणा:

आज भारतात बऱ्याच लोकांकडे शेती नाही. हे लोक इतरांची शेती भाडे तत्वावर घेऊन शेती करतात. त्यामुळे त्यांच्या मनात शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रेरणा राहत नाहीत. याकरिता गरीब शेतकऱ्यांना हक्काची जमीन मिळणे आवश्यक आहे. यासाठी कमान जमीन धारणा कायदा हा प्रभावी केला पाहिजे.

१०) दृष्टिकोनात बदल:

भारतात प्रामुख्याने शेतीव्यवसाय हा उदरनिर्वाहासाठी केला जातो. व्यापारी तत्वावर भारतात शेतीव्यवसाय केला जात नाही. त्यामुळे भारतीय शेती ही व्यापारी तत्वावर करण्याची गरज आहे. त्यामुळे शेती फायदेशीर होईल.

११) किंमत धोरण:

भारतातील शेती व्यवसायातील एक महत्वाचा दोष म्हणजे शेतमालाला मिळणारी कमी किंमत होय. यासाठी शेतकऱ्यांना जर त्यांच्या मालाला योग्य किंमत मिळाली तर त्यांच्याकडे प्रेरणा निर्माण होईल आणि परिणामी अन्नधान्य उत्पादन वाढण्यास मदत होईल.

शेतीविषयक नवीन धोरणाबरोबच भारतीय शेतीच्या विकसासाठी काही कायम स्वरूपी सुधारणा होणे गरजेचे आहे. आणि हे झाले तरच भारतीय शेतीचा विकास होणे शक्य आहे.

वरील बाबींची पुर्तता करण्यासाठी नवीन धोरणात पूढील उपाय-योजना सुचविल्या आहेत:

१) पडीक आणि वापरात नसलेली जमीन ही शेतीव्यवसाय आणि जंगलांच्या लागवडीखाली आणली पाहिजे.

२) जमीनीवरील जैविक दाब नियंत्रित करणे आणि शेती नसलेल्या बिगरशेती वापरासाठी शेतजमीनीचे अंदाधुंद विभाजन नियंत्रित करणे.

३) बहू पीक पद्धती आणि आंतरपीक पद्धतीद्वारे पीक तीव्रता वाढविणे.

४) भूजल आणि भुपृष्ठावरील पाण्यांचा तर्कशुद्ध वापर करण्यावर भर देणे जेणेकरून भूजल स्त्रोतांच्या अतिशोषणावर आळा घालता येईल.

५) पाण्याचा अधिक किफायतशीर आणि कार्यक्षम वापर करण्याची व्यवस्था करण्यासाठी ठिबक आणि तुषार सिंचन पद्धतीसारख्या उत्तम तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे.

६) पावसावर अवलंबून असलेल्या देशातील दोन-तृतियांश पीक क्षेत्राच्या विकासासाठी पाणलोट दृष्टिकोन आणि पाणी साठवण पद्धतीचा अवलंब करून दीर्घकालीन दृष्टिकोन योजना जोमाने अवलंबणे.

७) शेतकरी आणि भूमिहीन मजुरांना पुरेसे आर्थिक प्रोत्साहन देऊन आणि झाडे व कुरणांचा हक्क देऊन कुरणांच्या विकासासाठी, विशाल सार्वजनिक पडीक जमीनीवर वनीकरण कार्यक्रमांमध्ये शेतकऱ्यांना सहभागी करून घ्यावे.

३.५ भारतातील शेतमाल किंमती

किंमतीमध्ये होणारे बदल हे एक सामान्य वैशिष्ट्य आहे. परंतु या किंमतींमध्ये अचानक आणि प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर होणारे बदल विशेषत: शेतमालाच्या किंमतींमध्ये होणारे असे बदल हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी आणि शेती विकासासाठी अत्यंत घातक असतात. एखाद्या विशिष्ठ शेतमालाच्या किंमतीत होणारे अचानक आणि अधोगामी दिशेने होणारे प्रचंड बदल म्हणजेच प्रचंड वेगाने एखाद्या शेतमालाची किंमत कमी होणे हे शेती व्यवसाय आणि शेतकरी या दोघांसाठी अत्यंत घातक असते. कारण शेतमालाच्या कमी किंमतींमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वेगाने कमी होते. देशाच्या आर्थिक विकासात किंमत धोरणाची भूमिका ही अत्यंत महत्वाची आहे. शेतमालाच्या चांगल्या किंमतीचे धोरण म्हणजे शेतकऱ्यांना चांगल्या व मोठ्या प्रमाणावर शेतमाळ उत्पादन घेण्यासाठी एक प्रकारे मोठी प्रेरणा आहे. तसेच त्यामुळे शेतकरी शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करतील आणि शेतीव्यवसायात मोठ्या प्रमाणावर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर हा शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणावर केला जाईल. भारतासारख्या विकसनशील देशात जिथे मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्या ही शेतीव्यवसायावर अवलंबून आहे. किंमती या मोठ्या प्रमाणावर शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न आणि उपभोगावर प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर परिणाम करतात.

३.६ उद्दिष्ट्ये

१) हमीभावाच्या किमान आधारभूत किंमतीद्वारे उत्पादकांचे संरक्षण किंवा विमा काढणे, जे स्थिरीकरणाचे उपाय म्हणून, उत्पादनाच्या किंमतीतील परिवर्तनशीलता कमी करते आणि त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या किंमतीचा धोका कमी होतो. जोखीम कमी करण्याच्या परिणामामुळे शेतकऱ्यांना मोठी गुंतवणूक करण्यास प्रवृत्त करणे अपेक्षित आहे.

२) शेतकऱ्यांना अन्नधान्य उत्पादनासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रवृत्त करणे.

३) वाढीच्या उद्दिष्टानुसार विविध पिकांचे उत्पादन घेण्यास शेतकऱ्यांना प्रोत्साहीत करणे.

४) महसूल वाढविण्यासाठी नफ्याचा विचार न करता उत्पादनांच्या विक्रीतून जास्तीत-जास्त महसूल मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

५) ग्राहकांना गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार वस्तूंचा पुरवठा करणे जेणेकरून त्यांचे राहणीमान सुधारण्यास मदत होईल.

भारतीय शेतमाल किंमतींची वैशिष्ट्ये पूढीलप्रमाणे:

१) फायदा मिळवून न देण्याऱ्या किंमती:

भारतीय शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाच्या ज्या किंमती मिळवतात त्या अत्यंत कमी आहेत. की ज्यामधून फायदा तर सोडाच पण शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्चही भरून निघत नाही.

२) शेतमाल पुरवठ्याची किंमतींमधील भूमिका:

जेंव्हा बाजारामध्ये अन्नधान्यचा पुरवठा वाढतो तेंव्हा शेतमालाच्या किंमती कमी होतात आणि जेंव्हा अन्नधान्याचा पुरवठा कमी होतो तेंव्हा किंमती वाढतात.

३) अनिश्चितता:

शेतमाल किंमतीमध्ये सतत अनिश्चितता असते. कमी किंमती कमी तर कधी जास्त होतात. जेंव्हा किंमती कमी होतात तेंव्हा शेतकऱ्यांना तोटा होतो आणि जेंव्हा किंमती वाढतात तेंव्हा फायदा होतो.

४) शेतमालाची लगेच विक्री:

शेतकरी आपल्या विविध गरजा भागविण्यास देणी देण्यासाठी व कर्जाची परतफेड करण्यासाठी शेतमाल हाती आल्यावर लगेचच त्याची विक्री करतो. जादा किंमत मिळेपर्यंत तो वाट पाहू शकत नाही. त्यामुळे बऱ्याच वेळा केवळ गरज म्हणून शेतकरी आपला माळ कमी किंमतीतही विकतो.

५) मध्यस्थ व्यक्ती किंवा दलाल:

सर्वसामान्यपणे शेतकरी आपल्या मालाची विक्री ही मध्यस्थ व्यक्ती, दलाल किंवा कमिशन एजंड मार्फत करतो. या मध्यस्थ व्यक्ती कमी किंमतीत माल खरेदी करून शेतकऱ्यांची पिळवणूक करतात. आणि जादा फायदा मध्यस्थ मिळवितात.

६) अपूर्ण माहिती:

आपल्या देशातील बरेच शेतकरी अज्ञानी व निरक्षर आहेत. बऱ्याच वेळा शेतकऱ्यांना बाजारातील किंमती, पुरवठा याबद्दल काहीच माहित नसते. त्यामुळे ते स्थानिक व्यापाऱ्याला कमी किंमतीत माल विकून मोकळे होतात.

७) सेवा-सुविधांचे महत्व:

शेती व्यवसायासाठी लागणाऱ्या पतपुरवठा, वीज, जलसिंचन, रस्ते वाहतूक इ. सेवासुविधांचा अभाव असल्याने त्याचा परिणाम शेती उत्पादनावर व शेतमाल किंमतीवर होतो.

अशा प्रकारे भारतीय शेतमाल किंमतीची वरील वैशिष्ट्यें आहेत. याचबरोबर शेतमाल किंमतीची पूढील आणखी काही वैशिष्ट्ये आहेत.

१) संस्था स्थापन करणे:

भारत सरकारने भारतात शेतमाल किंमत धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी काही संस्थांची स्थापना केली आहे. त्यानुसार भारतात १९६५ साली शेतमाल किंमत आयोगाची स्थापना केली आहे. ज्या धोरणाने शेतमाल उत्पादनासाठी किमान आधारभूत किंमती आणि खरेदी किंमती जाहीर केल्या आहेत.

२) किमान आधारभूत किंमत:

भारत सरकारने शेतकऱ्यांच्या हीतासाठी गहू, तांदूळ, मका, कापूस, ऊस, कडधान्ये इ. शेतमालासाठी किमान आधारभूत किंमती जाहीर केल्या आहेत.

३) उपभोक्तांचे संरक्षण:

ग्राहकांच्या हीताचे रक्षण करण्यासाठी कृषी किंमत धोरणात सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून ग्राहकांमध्ये वाटपासाठी अन्नधान्याच्या प्रचंड साठ्याची तरतूद केली आहे.

४) महत्तम किंमत निश्चिती:

आवश्यक वस्तूंच्या किंमतीवर नियत्रंण ठेवण्यासाठी सरकार सामान्यत: शेती उत्पादकाची जादा किंमत आकारने जेणेकरून सामान्य लोकांना या किंमतवाढीपासून परावृत्ते होण्यास मदत होते.

भारतात शेतमाल किंमत धोरणाची गरज/महत्व/आवश्यकता:

भारतीय शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालासाठी चांगल्या किंमती मिळून त्यांना शेतीव्यवसाय फायदेशीर करून द्यावयाचा असेल तर भारतामध्ये शेतमाल विषयक योग्य किंमत धोरण असले पाहिजे. या दृष्टीने पाहता भारतात पूढील बाबी साध्य होण्यासाठी शेतमालाविषयक धोरणाची नितांत गरज आहे.

१) शेतकऱ्यांना फायदेशीर किंमत मिळवून देणे:

शेतकऱ्यांना त्यांचा उत्पादन खर्च आणि त्यावर किमान ५०% अधिक नफा मिळेल असे किंमतविषयक धोरण आखले पाहिजे.

२) शेतकऱ्यांना प्रेरणा/प्रोत्साहन देणे:

जर शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाला चांगली किंमत मिळवून दिली तर त्यांना चांगला फायदा होईल आणि त्यांच्या मनात शेती व्यवसायाबद्दल आवड निर्माण होईल.

३) भांडवल संचयाला चालना देणे:

जर शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाला चांगली किंमत मिळवून देऊन त्यांना चांगला नफा मिळाला तर हे सर्व शेतकरी त्यांचा नफा हा जलसिंचन, शेती उपयुक्त अवजारे, ठिबक सिंचन इ. मध्ये गुंतवतील आणि शेतीच्या कायम स्वरूपी विकासाला मदत होईल.

४) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे:

जर शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला चांगला भाव मिळाला तर शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल आणि त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मोठ्या प्रमाणावर मदत होईल.

५) उत्पन्न विषमता कमी करणे:

अर्थव्यवस्थेत प्राथमिक क्षेत्र म्हणजे शेती आणि दुय्यम क्षेत्र म्हणजे उद्योग अशी दोन क्षेत्रे आहेत. या दोन्हीपैकी उद्योगक्षेत्राचे उत्पन्न जास्त आणि शेती क्षेत्राचे उत्पन्न मात्र कमी आहे. त्यामुळे मोठी आर्थिक विषमता निर्माण होते. जर शेतकऱ्यांना सरकारने त्यांच्या शेतमालाला चांगली किंमत मिळवून दिली तर ही उत्पन्न विषमता कमी होण्यास मदत होईल.

६) उत्पादन साधनांचा पर्याप्त वापर:

जर शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाला चांगला भाव मिळाला तर त्यांना जास्त फायदा मिळेल. त्यामुळे शेतकरी पडीक जमीनही लागवडीखाली आणतील. तसेच त्यांच्याकडे असणाऱ्या सर्व शेती उपयुक्त साधनांचा योग्य व पुरेपुर वापर करतील.

७) शेतमाल किंमतीत होणारे चढ-उतार टाळणे:

शेतमाल किंमतीत सातत्याने होणाऱ्या चढ-उतारामुळे कधी-कधी शेतकऱ्यांना तोटा सहन करावा लागतो. हे टाळण्यासाठी जर शेतमालाला हमीभाव दिला तर शेतकऱ्यांचे नुकसान होणार नाही.

अशा प्रकारे वरील सर्व बाबींसाठी शेतमाल किंमत धोरणाची गरज आहे.

शेतमाल किंमतीच्या सु. समीकरणासाठी उपाययोजना/सूचना:

१) आणखी काही जादा एजन्सीजची स्थापना करणे:

भारतीय अन्न महामंडळाव्यतिरिक्त शेतमाल किंमतींमध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी अजून काही एजन्सीजची/संस्थांची भारतात आवश्यकता आहे. मधल्या काळात भारत सरकारने कापूस महामंडळ आणि ताग महामंडळ यांची स्थापना केली आहे. पण अजून याच्या विस्ताराची गरज आहे.

२) किंमत धोरणाचा विस्तार:

सध्या भारतीय शेतमाल किंमतीविषयक धोरणात एकूण १५ शेतमाल वस्तूंचा समावेश आहे. पण अजूनही यात जादा शेतमाल वस्तूंचा समावेश होणे गरजेचे आहे. अजून यामध्ये डाळी, बटाटा, कांदा आणि इतर महत्वाच्या भाजीपाल्याचा समावेश करावा.

३) किंमत निश्चितीचे सुसूत्रीकरण:

शेती वस्तुची किंमत सर्वात तर्कसंगत पद्धतीने निश्चित केली पाहिजे जेणेकरून ते उत्पादनाची संपूर्ण किंमत वसूल करू शकेल.

४) उपभोक्त्यांचे संरक्षण:

शेतमालाच्या किंमती अशा पद्धतीने निश्चित केल्या पाहिजेत कि, त्यामुळे सामान्य उपभोक्त्यांच्या हीताचे रक्षण केले पाहिजे.

५) आधुनिकीकरण:

शेतमालाच्या किंमती अशा पद्धतीने ठरविल्या पाहिजेत की, या किंमतीमुळे शेतकऱ्याचा फायदा होईल आणि त्यांना प्रोत्साहन मिळेल आणि ते शेतीच्या आधुनिकीकरणाकडे वळतील.

३.७ निष्कर्ष

कृषी किंमत धोरण हे उत्पादनात वाढ साध्य करण्यासाठी असलेल्या शेतमालाच्या त्याहनावर किंमतीवर खूप जास्त अवलंबून आहे. कार्यक्षम तंत्रज्ञान, आर्थिक निविष्ठा, जमीन सुधारणा आणि सुधारित मानवी संसाधने यासारखे गैर-किंमत घटक हे एकूण उत्पादन आणि उत्पादकता वाढविण्यात खूप महत्वपूर्ण आहेत. राज्याच्या दुर्मिळ आर्थिक संसाधनांचा वापर मोठ्या प्रमाणात जनतेला अनुदानित कृषी उत्पादन देण्यापेक्षा ग्रामीण

भागातील सामाजिक आणि आर्थिक पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी वापरला पाहिजे. कृषी पायाभूत सुविधा कमकुवत असल्यास किंमत धोरण कृषी उत्पादकता सुधारण्याचे अपेक्षित परिणाम देऊ शकत नाही. काही वस्तूंसाठी शेतमालाच्या किंमती जाहिर केल्या जाणे इष्ट आहे कारण सरकारला जास्त किंमतीत अन्नधान्य खरेदी करणे आणि अनुदानित किंमतीत खरेदी करण्याची परवानगी देणे हे व्यावसायिकदृष्ट्या टिकाऊ नाही.

३.८ प्रश्न

१) राष्ट्रीय कृषी धोरण – २००० ची मुख्य वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

२) राष्ट्रीय कृषी धोरण – २००० च्या परिणामामुळे भारतीय शेती ही आधुनिक आणि गतीमान कशी होईल ते स्पष्ट करा.

३) राष्ट्रीय कृषी धोरण – २००० ची उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करा.

४) शेतमाल किंमताची उद्दिष्ट्ये आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

५) शेतमाल किंमतीचे महत्व स्पष्ट करा.

६) शेतमाल किंमतीचे सुसूत्रिकरण यावर चर्चा करा.

*****

४

कृषी वित्त पुरवठा व कृषी विपणन

घटक रचना

४.० उद्दिष्ट्ये
४.१ प्रस्तावना
४.२ कृषी वित्तपुरवठ्याचे स्त्रोत / मार्ग
४.३ संख्यात्मक मार्गांचे फायदे आणि तोटे
४.४ असंख्यात्मक संस्थांचे फायदे आणि तोटे
४.५ कृषी/शेती वित्तपुरवठ्याचे महत्व/आवश्यकता/गरज
४.६ भारतातील कृषी कर्जाबाबत समस्या पूढीलप्रमाणे
४.७ कृषी विपणन विकास सुधारणेसाठी उपाय
४.८ निष्कर्ष
४.९ प्रश्न

४.० उद्दिष्ट्ये

१) भारतीय कृषी क्षेत्रासाठी कृषी वित्तपुरवठ्याच्या गरजेचा अभ्यास करणे.

२) कृषी वित्तपुरवठ्याचे मार्ग आणि त्याचे फायदे आणि तोटे यांचा अभ्यास करणे.

३) कृषी उत्पादनाची रचना आणि स्थिती आणि त्यांची विल्हेवाट यांचा अभ्यास करणे.

४) भारतातील कृषी विपणणाची रचना आणि स्थिती यांचा अभ्यास करणे.

४.१ प्रस्तावना

कृषी वित्त म्हणजे समान्यत: भारताचे मुख्य क्षेत्र असलेल्या शेती व्यवसायाशी संबंधित आर्थिक पैलूंचा अभ्यास, परीक्षण आणि विश्लेषण करणे होय. आर्थिक बाबींमध्ये कृषी उत्पादनांचे उत्पादन आणि त्यांची विल्हेवाट यासंबंधीच्या पैशाच्या बाबींचा समावेश होतो.

४.२ कृषी वित्तपुरवठ्याचे स्त्रोत / मार्ग

भारतातील कृषी वित्त पुरवठ्याचे वर्गीकरण प्रामुख्याने दोन प्रकारात करता येते.

अ) संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचे मार्ग

आ) असंस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचे मार्ग

अ) कृषी वित्तपुरवठ्याचे संस्थात्मक मार्ग:

या प्रकारच्या वित्तपुरवठ्यात शेतीव्यवसायाला संघटित संस्था म्हणजे व्यापारी बँका, सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका या वित्तीय संस्थाकडून येणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचा समावेश होतो. शेती व्यवसाय आणि उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी अशा प्रकारच्या कर्जपुरवठा केला जातो. यांचे व्याजाचे दर सापेक्षत: वेगवेगळे असतात. तसेच हे व्याजाचे दर वेगवेगळ्या शेतकरी गटांना वेगवेगळ्या हेतूसाठी वेगवेगळे असतात. या संस्थात्मक मार्गांची चर्चा पूढीलप्रमाणे करता येईल.

१) सहकारी बँका:

सहकारी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्था या शेतकऱ्यांना कमीत-कमी व्याजदराने कज़्रपुरवठा करण्यासाठी स्थापन झालेल्या आहेत. सहकारी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्था या अल्पकालीन आणि मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा या सहकारी सोसायट्यांमार्फत आणि भू-विकास बँकांच्यामार्फत शेतकऱ्यांना करतात. सहकारी पतपुरवठा करण्यासाठी सरकारने राज्यात खालील व्यवस्था निर्माण केली आहे.

अ) राज्य सहकारी बँका:

आपल्या देशातील प्रत्येक राज्याने शेतीला सहकारी तत्वावर पतपुरवठा करण्यासाठी राज्य सहकारी बँकांची स्थापना केली आहे. राज्य सहकारी बँका ही जिल्हा सहकारी बँका आणि राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँका या दोघांमण्ये मध्यस्थ म्हणून काम करते.

ब) जिल्हा सहकारी बँका:

जिल्हा मध्यवर्ती बँका या जिल्हास्तरावर स्थापना झालेल्या आहेत. आणि या बँका राज्य सहकारी बँका आणि प्राथमिक सहकारी सोसायट्या यामधील दुवा म्हणून काम करतात. प्राथमिक सहकारी सोसायट्यांना कर्जपुरवठ्यासाठी राज्य सहकारी बँका जिल्हा मध्यवर्ती बँकामार्फत मदत करते.

क) प्राथमिक सहकारी पतसंस्था:

तालुका पातळीवर आणि गावपातळीवर या प्राथमिक सहकारी सोसायट्या अस्तित्वात असतात. या सोसायट्या शेतकऱ्यांना अल्प आणि मध्यम मुदतीची कर्जे पुरवितात. कर्ज पुरविण्याव्यतिरिक्त या सोसायट्या शेतकऱ्यांना बी-बियाणे, रा. खते, जंतुनाशके, किटकनाशके, शेती उपयुक्त अवजारे आणि शेतमाल विपणन इ. साठी मदत करतात.

२) भू-विकास बँका:

शेतीला दीर्घ मुदतीचा कर्ज पुरवठा करण्यासाठी भू-विकास बँका स्थापन झाल्या आहेत. या बँका दोन पातळीवर काम करतात. जिल्हा स्तरावर प्राथमिक भू-विकास बँका आणि राज्य स्तरावर राज्य भू-विकास बँकांची स्थापना झाली आहे. या भू-विकास बँका शेतकऱ्यांना 10 ते 15 वर्षे मुदतीपर्यंतची कर्जे देतात आणि गरज पडल्यास ही मुदत 20 वर्षांपर्यंत वाढविली जाते.

३) प्रादेशिक ग्रामीण बँका:

एम.नरसिंहम यांच्या समितीने सुचविलेल्या सूचनेनुसार 1975 साली या बँका स्थापन झाल्या आहेत. खाजगी क्षेत्रातील काही बँका आणि राज्य सहकारी बँका प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना मदत करते. सध्या भारतात एकूण 56 भारतीय प्रादेशिक ग्रामीण बँका आहेत.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) **ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास करणे:** ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाला आणि शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास करणे हे प्रादेशिक ग्रामीण बँकाचे उद्दिष्टआहे.

ब) **ग्रामीण भागातील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना वाढीव कर्जपुरवठा करणे**, तसेच छोटे उद्योजक आणि शेतमजूर यांना मदत करणे हे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे गरीबांच विकासाला हातभार लागेल.

क) **देशाच्या ज्या भागात शेतीला कर्जपुरवठा** करणाऱ्या इतर वित्तीय संस्था नाहीत अशा भागातील शेतकऱ्यांना कर्ज देणे हे उद्दिष्ट आहे.

आतापर्यंत शेती आणि शेतीच्या संबंधित कार्यासाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी आतापर्यंत १००० दशलक्ष कोटी रूपयांचा कर्जपुरवठा केला आहे.

४) व्यापारी बँका:

भारतीय कर्जपुरवठा करण्यात व्यापारी बँकांची भूमिकाही अत्यंत महत्वाची आहे. व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण होईपर्यंत म्हणजेच १९६९ पर्यंत शेती कर्ज पुरवठ्यात व्यापारी बँकांची भूमिका नगण्य होती. मात्र या सर्व बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर मात्र कर्ज पुरवठ्याचा वेग मोठ्या प्रमाणावर वाढला. १९७० मध्ये शेती कर्जपुरवठ्यात व्यापारी बँकांचा वाटा हा २१% पर्यंत होता. त्याचे प्रमाण २०१६-१७ साली ७५% पर्यंत वाढले. ही वाढ लक्षणीय मानली जाते.

व्यापारी बँका या पुढील प्रकाराने शेतीला कर्ज पुरवठा करतात.

अ) अल्पकालीन कर्जपुरवठा:

व्यापारी बँका या अशा प्रकारचे कर्ज हे मुख्यत्वे रा.खते, बियाणे, जंतुनाशके, किटकनाशके, यांच्या खरेदीसाठी घेतले जाते. अल्पकालीन कर्जामुळे शेतकऱ्यांची खेळत्या भांडवलाची गरज पूर्ण होते. जवळ-जवळ ५०% कर्जपुरवठा हा या गटात मोडतो.

ब) मध्यम/दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा:

शेतकऱ्यांना शेतीउपयुक्त अवजारांची खरेदी करण्यासाठी अशा प्रकारचे कर्ज दिले जाते. तसेच शेतीमध्ये कायम स्वरूपी सुधारणा करण्यासाठीही अशा प्रकारचे कर्ज दिले जाते. अलीकडे या कर्जाचे प्रमाण वाढले आहे. बऱ्याच वेळा व्यापारी बँका मध्यम मुदत कर्जाचे रूपांतर हे दीर्घ मुदतीच्या कर्जामध्ये करतात.

क) प्रत्यक्ष कर्जपुरवठा:

व्यापारी बँका शेतकऱ्यांना पंपसेट खरेदी करणे, ट्रॅक्टर आणि शेतीउपयुक्त यंत्रांची खरेदी, विहीर आणि बोंअरवेल खोदणे, नवीन जमिनीची खरेदी इ. कामासाठी कर्ज देतात. या कर्जावर बँका १०% पर्यंत व्याजदर आकारतात.

ड) अप्रत्यक्ष कर्जपुरवठा:

व्यापारी बँका अप्रत्यक्ष कर्जपुरवठा हा या शेतकऱ्यांना न करता सहकारी संस्थांना त्यांची विविध कार्ये पार पडण्यासाठी करतात. अप्रत्यक्ष कर्जपुरवठा हा भारतीय अन्न महामंडळ, राज्यसरकार आणि इतर संस्थांना अन्नधान्यांचा साठा आणि त्याचे वाटप यासाठी केला जातो. यामुळे शेतकऱ्यांचा फायदा होतो.

'NABARD' म्हणजे राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेची कृषी वित्तपुरवठ्यातील भूमिका पूढीलप्रमाणे:

१९८२ साली राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेची म्हणजेच नाबार्डची स्थापना झाली. शेतीला कर्जपुरवठा करणारी ही देशातील सर्वोच्च संस्था मानली जाते. शेतीला कर्जपुरवठा करणारी सर्वोच्च संस्था म्हणून शेती वित्तपुरवठ्याला दिशा देते. त्याचबरोबर कर्जपुरवठा गतीमान करणे, पुरेसा वित्तपुरवठा करणे आणि पुनर्वित पुरवठा करणे ही कार्ये अगदी नेटाने पार पाडते. नाबार्डची भूमिका व कार्ये पूढीलप्रमाणे आहेत.

१) ग्रामीण भागाचा विकास करणे:

कृषी वित्त-पुरवठ्यातील सर्वोच्च संस्था या नात्याने सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून कर्जपुरवठा करून आणि ग्रामीण भागातील शेती, छोटे उद्योग, कुटीर उद्योग, ग्रामउद्योग इ. ना पतपुरवठ्याच्या माध्यमातून चालना देणे आणि ग्रामीण भागाचा सर्वांगिण विकास करणे.

२) देशाच्या ज्या भागात शेतीला कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्था कमी आहेत किंवा अजिबात नाहीत अशा भागात कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या विकासाला सर्वतोपरी प्रोत्साहन देणे.

३) राज्य सहकारी बँका, जिल्हा सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्या कार्यावर लक्ष देऊन त्यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

४) ग्रामीण वित्तपूरवठ्याच्या संदर्भातील नवीनवीन नवप्रवर्तनशील योजनांचा समावेश वित्तपुरवठ्यात करणे.

५) ग्रामीण वित्तपुरवठ्याच्या संदर्भातील प्रादेशिक विषमता कमी करणे.

६) सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे भाग-भांडवल वाढविण्यास चालना देण्यासाठी सरकारला दीर्घ मुदतीचे कर्ज देणे.

७) शेतीला कर्जपुरवठा करणाऱ्या ज्या वित्तीय संस्थांना भारत सरकारने मान्यता दिली आहे अशा वित्तीय संस्थांना दीर्घ मुदतीचा कर्ज पुरवठा करणे. इ.

८) सुक्ष्म वित्तपुरवठा:

१९९२ साली नाबार्डने ही योजना एक प्रमुख प्रकल्प म्हणून सुरू केली. ज्या बँका या ग्रामीण भागातील छोटे उद्योजक, छोटे शेतकरी यांना मदत करतात अशा बँकानी ही योजना लागू केली. ही योजना ग्रामीण भागातील स्वयं-सहाय्यता बचत गटांमार्फत राबवण्यात आली. महत्वाची अट म्हणजे हे स्वयं-सहाय्यता बचत गट बँकांशी जोडले असले पाहिजेत.

९) सेवाभावी संस्थांना आर्थिक मदत:

समाजातील सेवाभावी संस्था या समाजातील गरीब व्यक्तिंना, शेतकऱ्यांना मदत करतात. जेंव्हा अशा सेवाभावी संस्थांना उसनवार तत्वावर नाबार्ड आर्थिक मदत करते.

१०) आदिवासी विकास प्रकल्प गुजरातला मदत:

नाबार्डने १९९५ साली एक नवप्रवर्तनशील कार्यक्रम म्हणून गुजरातमधील बलसाड जिल्हात आदिवासी विकास प्रकल्प राबविला. या प्रकल्पांतर्गत आदिवासींचे दारिद्र्य निर्मूलन, हंगामी स्थलांतराचा अभ्यास, समूह आरोग्य सुधारणा इ. कार्यक्रम राबविण्यात आले. या प्रकल्पांतर्गत ४००० आदिवासी कुटूंबांचा विकास करण्यात आला.

११) शेती-उत्पन्न विमा योजना:

२००३-०४ मध्ये ही योजना समाविष्ठ करण्यात आली. या योजनेतंर्गत शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नैसर्गिक आपत्तीत नुकसान झाल्यास किंवा बाजारपेठेत अन्नधान्याच्या किंमती कमी होऊन शेतकऱ्यांचे नुकसान झाल्यास या विमा योजनेतून त्यांना भरपाई मिळते.

अशा प्रकारे नाबार्ड शेतकऱ्यांना व शेतीला मदत करते.

कृषी वित्त पुरवठ्याचे अ-संस्थात्मक मार्ग पूढीलप्रमाणे आहेत.

१) **सावकार:** असंस्थात्मक मार्गांनी शेतीला कर्जपुरवठा करण्यामध्ये ग्रामीण भागातील धंदेवाईक सावकार आणि जमीनदार सावकार हे सर्वात आघाडीवर आहेत. देशाच्या ज्या भागात आजही सरकारी व सहकारी तत्वावरच्या संस्थांच्या संख्या कमी आहेत अशा भागात सावकार मोठ्या प्रमाणावर कर्जपुरवठा करतात.

२) **नातेवाईक:** भारतीय शेतीला कर्जपुरवठा करण्यामध्ये नातेवाईकांचा समावेश होतो. शेतकरी संकटकाळात आर्थिक मदतीसाठी बऱ्याचवेळा आपल्या जवळच्य नातेवाईकांवर अवलंबून असतो.

३) **मित्र:** बऱ्याच वेळा शेतकरी पैशासाठी आपल्या जवळक्ष्या मित्रांवर अवलंबून असतो. आर्थिक संकटकाळात बऱ्याच वेळा शेतकऱ्याला त्यांच्या मित्रांकडून मदत होते.

४) **व्यापारी व दलाल:** ग्रामीण भागातील व्यापारी व दलाल हे बऱ्याचवेळा शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करतात. त्याबदल्यात शेतकरी आपला शेतसारा या व्यापाऱ्यांना विकणे पसंत करतात.

अशा प्रकारे वरील असंस्थात्मक मार्गांनी शेतीला कर्जपुरवठा होतो.

४.३ संस्थात्मक मार्गांचे फायदे आणि तोटे

अ) फायदे:

१) शेतकऱ्यांना आदानांचा पुरवठा:

संस्थात्मक मार्गांनी वित्तपुरवठा केल्याने शेतीव्यवसायाला आवश्यक असणाऱ्या सर्व उपयुक्त आदानांचा शेतकऱ्यांना पुरवठा सहज होऊ शकतो. त्यामुळे शेती उत्पादन वाढते.

२) कमी व्याज दरात कर्ज पुरवठा:

संस्थात्मक मार्गांनी शेतकऱ्यांना केला जाणारा कर्जपुरवठा हा अत्यंत कमी व्याजदरात होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांची पिळवणूक होत नाही.

३) शेती उत्पादन वाढण्यास मदत होते:

भारतासारख्या शेतीप्रधान आणि प्रचंड वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्या असणाऱ्या देशात अन्नधान्याचे उपादन वेगाने वाढण्याची गरज आहे. त्यामुळे हे अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविण्यास संस्थात्मक मार्गाने होणारा कर्जपुरवठा मोठ्या प्रमाणावर मदत करतो.

४) शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मोठ्या प्रमाणावर मदत होते:

कारण संस्थात्मक मार्गांनी होणारा कर्जपुरवठा हा अत्यंत कमी दराने होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर फायदा होतो.

५) शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये कायम स्वरूपी सुधारणा करता येतात:

संस्थात्मक मार्गाच्या कर्जपुरवठा साधनांमुळे शेतकरी आपल्या शेतीला काही कायम स्वरूपी सुधारणा जसे. जलसिंचन, जमीन सपाटीकरण, बांध बंदिस्ती इ. सुधारणा करू शकतात.

६) एकूण शेती उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होते:

संस्थात्मक मार्गांनी होणाऱ्या वित्तपुरवठ्यामुळे शेती उत्पादनात वाढ होऊन शेती विकासाला मोठ्या प्रमाणावर मदत होते.

अशा प्रकारे संस्थात्मक मार्गानी कर्जपुरवठ्याचे वरील सर्व फायदे आहेत.

कृषी वित्तपुरवठ्याच्या संस्थात्मक मार्गाचे तोटे/दोष/उणिवा:

१) कायदेशीर आवश्यक पुर्तता:

सहकारी संस्थामार्फत कर्ज मिळविण्यासाठी शेतकऱ्यांना अनेक कायदेशीर कागदपत्रांची पुर्तता करावी लागते. पण आपल्या देशात बरेच शेतकरी अडाणी निरक्षर आहेत. या सर्व कायदेशीर औपचारिकता पार पाडत असताना शेतकऱ्यांची फारच दमछाक होते.

२) सुरक्षा:

भारतातील बरेच शेतकरी भाडेपट्टीने शेती घेऊन शेती करतात. त्यांच्या स्वत:च्या मालकीची शेती नाही. त्यामुळे कर्ज मिळविण्यासाठी ते बँकांना हमी / तारण देऊ शकत नाहीत. त्यामुळे त्यांना कर्ज मिळत नाही.

३) फक्त उत्पादक कर्ज देतात:

बऱ्याच शेतकऱ्यांना उपभोग्य कर्ज किंवा उत्पादक कारणासाठी म्हणजेच सण, समारंभ, लग्न कार्ये, आजारपण अशा प्रसंगात शेतकऱ्यांना कर्ज हवे असते. पण अशा कारणासाठी बँका कर्ज देत नाहीत.

४) राजकीय हस्तक्षेप:

बऱ्याच वेळा सहकारी बँका, पतसंस्था या राजकीय नेत्यांच्या व पक्षांच्या प्रभावाखाली येतात. त्यामुळे बऱ्याच वेळा विशिष्ट समुहालाच कर्ज मिळते.

५) भ्रष्टाचार आणि लालफितीचा कारभार:

बऱ्याच वेळा सहकारी बँका व इतर बँकाकडून होणारा कर्जपुरवठा हा पारदर्शकपणे होत नाही. बऱ्याच वेळा बँकेचे अधिकारी शेतकऱ्याच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांना फसवितात आणि पैशाची मागणी करतात. त्यानंतरच कर्ज मंजूर करतात.

अशा प्रकारे संस्थात्मक मार्गाने होणाऱ्या कर्जपुरवठ्यात वरील रोख आहेत.

४.४ असंस्थात्मक मार्गांनी होणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत

१) कर्ज मिळविण्याची सोपी पद्धती:

असंस्थात्मक मार्गाने कर्ज देणारा व कर्ज घेणारा दोघे एकमेंकांना चांगल्या प्रकारे ओळखतात. त्यामुळे कमीत-कमी वेळेत कर्ज उपलबध होते.

२) प्रक्रिया सोपी आहे:

असंस्थात्मक मार्गाने कर्ज मिळविताना शेतकऱ्यांना कोणत्याच किचकट कागदपत्रांची पुर्तता करावी लागत नाही. सर्व व्यवहार तोंडी पार पाडले जातात. जर रक्कम फारच मोठी असेल तर मात्र काही औपचारिक कागदपत्रांची पूर्तता केली जाते.

३) कर्ज वापरावर बंधन नाही:

असंस्थात्मक मार्गाने कर्ज मिळविताना शेतकऱ्यांना कोणत्याच किचकट कागदपत्रांची पुर्तता करावी लागत नाही. तसेच शेतकऱ्याने घेतलेले कर्ज त्याने कोणत्या कारणासाठी वापरावे यावर कोणतेही बंधन नसले. कारण या मार्गाने शेतकऱ्यांना उत्पादक कारणांबरोबरच अनुत्पादक कारणासाठीही कर्ज मिळते.

४) उपभोगासाठी सुद्धा कर्ज मिळते:

ग्रामीण भागातील सावकार किंवा व्यापारी हे शेतकऱ्यांना उपभोग्य कारणासाठी सुद्धा कर्ज देतात. अगदी सण, उत्सव, समारंभ अशा कारणांसाठी सुद्धा शेतकऱ्यांना कर्ज मिळते.

५) सहज कर्ज उपलब्ध होते:

या मार्गाने कर्ज मिळविताना कर्ज देणारा व कर्ज घेणारा हे दोघेही जवळपास राहतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना सहज कर्ज मिळते.

अशा रीतीने असंस्थात्मक मार्गाने कर्ज मिळविण्याचे वरील फायदे आहेत.

असंस्थात्मक मार्गाने कर्ज मिळविण्यातील दोष/तोटे/उणिवा:

१) व्याजाने प्रचंड दर:

असंस्थात्मक मार्गाने कर्ज पुरवठा करणारे व्याजाने प्रचंड दर आकारतात. ग्रामीण भागातील सावकारांनी काही ठिकाणी ३५% ते ४०% पर्यंत व्याजदर आकारण्याचे आढळून येते. या प्रचंड व्याजदरामुळे बऱ्याच वेळा शेतकऱ्यांची पिळवणूक होते.

२) व्याज आधीच कापून घेतात:

उदा. सावकार जेंव्हा शेतकऱ्याला कर्जाची रक्कम देतात तेंव्हा ते शेतकऱ्याकडून आधीच व्याज कापून घेतात. उदा. एखाद्या शेतकऱ्यांने सावकाराकडून १०,०००/- रूपये कर्ज घेतले असेल आणि व्याजदार ४०% असेल तर सावकार कर्ज देतानाच ४०००/- रूपये व्याज आधीच कापून घेतो आणि शेतकऱ्याच्या हातावर ६०००/- रू. ठेवतो आणि कागदावर मात्र १०,०००/- रू. लिहितो.

३) शेतकरी जमीन आणि स्थावर संपत्ती गमावून बसतो:

बऱ्याच वेळा अशा घटना घडतात कि, गरीब परिस्थितीमुळे आणि कधी नैसर्गिक आपत्तीने जेंव्हा शेतकरी कर्ज फेडू शकत नाही तेंव्हा सावकार हा शेतकऱ्याच्या जमिनीवर आणि घरावर कब्जा करतो आणि मग शेतकरी देशोधडीला लागतो.

४) फसवणूक:

बऱ्याच वेळा शेतकरी हा अडाणी व निरक्षर असल्याने सावकार हा कोऱ्या कागदावर शेतकऱ्यांचा अंगठा घेऊन कर्जाची रक्कम वाढवून लिहितो तसेच बऱ्याच वेळा शेतकऱ्याने परतफेड केलेल्या कर्जाचा हिशोब सावकार ठेवत नाही. यातून शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणावर फसवणूक होते.

५) पिळवणूक:

काही वेळा ग्रामीण भागातील व्यापारी व दलाल हे शेतकऱ्यांना दिलेल्या कर्जाच्या बदल्यात शेतऱ्यांकडील शेतमाल हा अत्यंत कमी किंमतीला खरेदी करतात. परिणामी शेतकऱ्यांचे नुकसान होते.

६) करारी मजूर:

बऱ्याच वेळा सावकारांकडून किंवा व्यापारांकडून घेतलेले कर्ज शेतकऱ्याला फेडता आले नाही तर सावकार किंवा व्यापारी कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना करारी कामगार किंवा वेठबिगार म्हणून कामावर ठेवतो. अशा वेळी या गरीब शेतकऱ्यांची अवस्था गुलामांपेक्षाही वाईट असते.

अशा प्रकारे वरील सर्व दोष हे असंस्थात्मक कर्ज पुरवठ्याचे आहेत.

४.५ कृषी/शेती वित्तपुरवठ्याचे महत्व/आवश्यकता/गरज

कोणत्याही क्षेत्राला त्याच्या विकासासाठी कर्जपुरवठ्याची गरज असते. मग ते क्षेत्र शेती असो, उद्योग असो किंवा सेवा क्षेत्र असो. कोणत्याही वस्तूच्या उत्पादनासाठी आदानांची गरज असते. आदान म्हणजे उत्पादन साधने होत. आणि या आदानाच्या साहाय्याने वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. त्यामुळे या आदानांच्या खरेदीसाठी उत्पादकाला कर्जाची आवश्यकता असते. भारतीय शेती आणि शेतकरी यांना पूढील बाबींसाठी कर्जाची आवश्यकता असते.

१) भारतीय शेतकरी हा गरीब आहे:

भारतातील एकूण शेतकऱ्यांपैकी ६०% ते ६५% शेतकरी हे सीमांत व छोटे शेतकरी आहेत. त्यांचे उत्पन्न फारच कमी होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची आवश्यकता आहे.

२) शेतीची पूर्वमशागत:

बऱ्याच शेतकऱ्यांना पिकांची लागवड करण्यासाठी शेतीची पूर्वमशागत करावी लागते. आणि याकरिता शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज असते.

३) बि-बियाणे व रासायनिक खतांची खरेदी करणे:

पूर्व मशागत झाल्यांनतर जेंव्हा पेरणीची किंवा लागवडीची वेळ येते तेंव्हा बियाणे आणि रा.खतांची आणि जंतुनाशकांच्या खरेदीसाठी शेतकऱ्यांना कर्जाची रक्कम हवी असते.

४) शेती उपयुक्त आदानांची खरेदी:

शेतीसाठी बैलजोडी, नांगर, इलेक्ट्रीक पंपसेट इ. आदानांची खरेदी करण्यासाठी शेतकऱ्यांना मध्यम मुदत कर्जाची आवश्यकता असते.

५) दीर्घमुदतीच्या कर्जाची गरज:

शेतीमध्ये कायम स्वरूपी सुधारणा जसे विहिर खोदणे, जलसिंचन, जमिनीचे सपाटीकरण, ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन इ. कामासाठी भारतीय शेतकऱ्यांना दीर्घमुदतीच्या कर्जाची आवश्यकता असते.

६) पिक हातात येईपर्यंतचा खर्च भागविणे:

शेतकऱ्यांना त्यांना धान्याची विक्री केल्यानंतरचे पैसे मिळतात. त्यामुळे पेरणीपासून ते पिक हातात येईपर्यंतचा जो मधला कालखंड असतो त्या कालावधीत स्वत:चा व कुटूंबाचा उपभोग खर्च भागविण्यासाठी शेतकऱ्यांना कर्जाची गरज असते.

७) सण-समारंभ साजरे करणे:

भारताच्या ग्रामीण भागात आजही रूढी, परंपरा यांचा पगडा मोठ्या प्रमाणावर आहे त्यामुळे ग्रामीण भागातील सण, समारंभ यात्रा आजही मोठ्या प्रमाणावर साजरे केले जातात. अशा सण-समारंभ आणि यात्रांवर प्रचंड खर्च येतो त्यासाठी ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची आवश्यकता असते.

८) शेतकऱ्यांच्या मुला-मुलींचे उच्च शिक्षण:

आज ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांची मुले-मुलीही उच्च शिक्षण घेत आहेत. त्यांच्या उच्च शिक्षणासाठी आणि विवाहासाठी प्रचंड खर्च येतो. आणि यासाठी शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची आवश्यकता आहे.

अशा प्रकारे भारतीय शेतकऱ्यांना वरील सर्व कारणांसाठी मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची गरज असते.

४.६ भारतातील कृषी कर्जाबाबत समस्या पूढीलप्रमाणे

१) कर्जाचा अपूरा पुरवठा:

भारतीय शेतीव्यवसायाला आजही मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची आवश्यकता आहे. पण तेवढ्या प्रमाणात कर्ज उपलब्ध होत नाही कारण शेती आदानांच्या किंमती वाढत असल्याने शेतकऱ्यांना जादा कर्जाची गरज असते. परंतू तेवढ्या प्रमाणात ते उपलब्ध होत नाही.

२) संघटनात्मक समस्या:

बँकेकडून शेतकऱ्यांना मंजूर केली जाणारी रक्कम ही कमी असते परिणामी शेतकऱ्यांच्या सर्व गरजा भागू शकत नाहीत. सर्व सहकारी बँकांच्या पतपुरवठा कार्यात एकवाक्यता नसल्याने ही समस्या निर्माण होते.

३) सीमांत व गरीब शेतकऱ्यांकडे दुर्लक्ष:

शेती पतपुरवठ्याच्या संदर्भात जे गरीब शेतकरी आहेत त्यांना कर्ज मिळत नाही. याउलट मोठ्या शेतकऱ्यांनाच कर्ज उपलब्ध होते. यामुळे गरीब शेतकऱ्यांचा विकास होऊ शकत नाही.

४) अपुरी संस्थात्मक व्यवस्था:

भारतामध्ये शेतकऱ्यांना संस्थात्मक मार्गाने शेतकऱ्यांना केला जाणारा पुरवठा आणि त्यासंबंधीच्या व्यवस्था या अपुऱ्या आहेत. शेतकरी आणि शेती व्यवसाय यांना जितक्या

कर्जाची गरज आहे तेवढा कर्जपुरवठा करण्यास लागणारी संस्थात्मक व्यवस्था ही अपुरी आहे.

५) कर्ज परतफेडीची समस्या:

संस्थात्मक पत-पुरवठा हा आजही लालफितीच्या अधीन आहे. पतसंस्था अजुनही शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी किचकट नियम आणि औपचारिकता स्वीकारत आहेत, ज्यामुळे शेवटी शेतकऱ्यांना कर्जाच्या महागड्या गैर-संस्थात्मक स्रोतांवर अवलंबून राहण्यास भाग पाडले जाते.

४.७ कृषी विपणन विकास सुधारणेसाठी उपाय

४.७.१ भारतीय शेतमाल विक्री/विपणन व्यवस्थेतील:

भारतीय शेतकऱ्यांकडून पिकविल्या जाणाऱ्या शेतमाल विक्री व्यवस्थेत अनेक दोष/उणिवा/मर्यादा आहेत. त्यामुळे बऱ्याच वेळा शेतकऱ्यांना तोटा सहन करावा लागतो. भारतीय शेतमाल विक्रीव्यवस्थेत पूढील दोष आहेत.

१) मध्यस्थांचे वर्चस्व कमी करणे:

शेतकऱ्यांचा शेतमाल विकण्यास बऱ्याच वेळा दलाल आणि मध्यस्थ यांचा आधार शेतकऱ्याला घ्यावा लागतो. हे मध्यस्थ शेतकऱ्यांची पिळवणूक करतात. त्यामुळे अशा शेतकऱ्यांची मध्यस्थांकडून होणाऱ्या पिळवणूकीपासून संरक्षण करण्यासाठी बाजारातील या मध्यस्थांचे वर्चस्व कमी करावे लागेल.

२) साठवणूक व्यवस्था:

ग्रामीण भागात जर शेतकऱ्यांना त्यांचा शेतमाल साठविण्याची व्यवस्था निर्माण करून दिली तर बाजारात चांगला भाव मिळेपर्यंत त्यांच्यात प्रतिक्षमता निर्माण होईल.

३) सावकारी कर्जातून मुक्तता:

बऱ्याच वेळा शेतकऱ्यांना सावकारांकडून कर्ज घ्यावे लागते. त्यामुळे सावकाराचे कर्ज फेडण्यासाठी शेतमालाला बाजारात मिळेल त्या किंमतीला बाजारात विकतो. त्यामुळे या सावकारी कर्जातून शेतकऱ्यांची मुक्तता झाली पाहिजे.

४) नियंत्रित बाजारपेठांची स्थापना:

संपूर्ण देशामध्ये शेतकऱ्यांना सावकरांकडून विकण्यासाठी सरकारे नियंत्रित बाजारपेठा स्थापना केल्या पाहिजेत. त्यामुळे अशा नियंत्रित बाजारपेठांमध्ये शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाची चांगली किंमत मिळेल व त्याचा फायदा होईल.

५) वाहतूक व्यवस्था:

जर ग्रामीण भागातून शहराकडे जाण्यासाठी रस्ते वाहतूक निर्माण केली तर ग्रामीण भागातील शेतकरी त्यांचा शेतमाल शहरातील बाजारपेठांमध्ये घेऊन जातील व तिथे त्यांच्या शेतमालाला चांगला भाव मिळून फायदा होईल.

६) सहकारी संस्थांची स्थापना:

शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला चांगला भाव मिळण्यासाठी देशात सहकारी तत्वावरील शेतमाल खरेदी विक्री संस्था स्थापना करण्याची गरज आहे.

७) बाजारपेठेबद्दलची पूर्ण माहिती शेतकऱ्यांना देणे:

बाजारपेठेत मालाची किती आवक आहे? किंमती काय आहेत? अशी सर्व माहिती शेतकऱ्यांना गाव पातळीवर उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. या माहितीमुळे शेतकरी आपल्या रोजी उत्पादनाचे योग्य नियोजन करतील.

४.७.२ शेतमाल खरेदी-विक्री सरकारच्या उपाययोजना:

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने शेतमालाची विक्री व्यवस्था सुधारण्यासाठी अनेक नवीन उपाय योजना आणल्या त्यामध्ये प्रामुख्याने सहकारी तत्वावर शेतमालाची खरेदी-विक्री, नियंत्रित बाजारपेठा आणि राज्य व्यापार या योजनांचा समावेश होतो. या प्रत्येकाचा विचार स्वतंत्रपणे पूढीलप्रमाणे करता येईल.

१) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची स्थापना:

भारतातील सहकारी संस्थांची रचना ही त्रिस्तरीय आहे. यामध्ये गाव पातळीवरील सहकारी संस्था, जिल्हा पातळीवरील सहकारी खरेदी-विक्री संस्था, आणि राज्य पातळीवरील सहकारी राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संस्था. संस्था संपूर्ण भारतात ग्रामीण पातळीवरील सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांही जवळजवळ ४००० इतकी आहे.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची कार्ये पूढीलप्रमाणे:

अ) शेतकऱ्यांनी त्यांचा जादा शेतमाल हा सहकारी संस्थांना विकला पाहिजे.

ब) या सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांकडून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतीकामासाठी व इतर गरजा भागविण्यासाठी आगाऊ रक्कम मिळाली पाहिजे.

क) या सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे जे सदस्य आहेत त्यांचा माल खरेदी करण्याबरोबरच जे सदस्य नाहीत अशाही इच्छूक शेतकऱ्यांचा माल खरेदी केला पाहिजे.

ड) सहकारी खरेदी-विक्री संस्था या शेतमालाची प्रतवारी पुरवितात आणि तेंव्हाच शेतमालाची विक्री करतात त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाची चांगली किंमत मिळवून देतात.

इ) त्यानंतर सहकारी खरेदी-विक्री संस्था शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाची चांगली किंमत मिळवून देतात.

वरील कार्याच्या माध्यमातून सहकारी खरेदी-विक्री संस्था शेतकऱ्यांना पिळवणूकीपासून वाचवितात तसेच दलाल आणि मध्यस्थ यांच्यापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करतात. तसेच शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाची चांगली किंमत मिळवून देतात.

४.७.३ शेतमाल विपणनासाठी / खरेदी विक्रीसाठी सुयोग्य वातावरण:

शेतकऱ्यांचा शेतमाल चांगल्या किंमतीला विकला जावा आणि शेतकऱ्यांना चांगला फायदा व्हावा यासाठी शेतमाल किंमतीबाबत आधारभूत असे सुयोग्य वातावरण निर्माण होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे शेतकऱ्याच्या शेतमाल उत्पादनापासून ते उपभोगापर्यंत सर्व प्रक्रियांचा समावेश होतो. यामध्ये अनेक घटकांचा समावेश होतो. असे काही घटक हे पूढीलप्रमाणे आहेत.

१) उत्पादन:

चांगल्या प्रतीच्या आणि दर्जेदार अशा अन्नधान्याचे उत्पादन करण्यासाठी शेतकऱ्यांना चांगल्या उत्पादन साधनांची गरज असते. तसेच सूपीक जमीन, जलसिंचन, आधुनिक बियाणे, रा. खते आणि इतर शेती उपयुक्त अवजारांची गरज असते.

२) वाहतुक:

शेतमालाचा स्थानिक पातळीवर आणि बाहेरील बाजारपेठांमध्ये पुरवठा करण्यासाठी योग्य आणि पुरेशा अशी वाहतुक सुविधा उपलब्ध असली पाहिजे. यामध्ये रस्तेवाहतुक, रेल्वेवाहतुक, विमानवाहतुक इ. समावेश होतो.

३) शेतमाल दर्जा ठरविणारी यंत्रणा:

शेतकऱ्यांच्या शेतमालाचा दर्जा ठरविण्यासाठी योग्य आणि प्रशिक्षित अशा अधिकाऱ्यांची यंत्रणा उपलब्ध असली पाहिजे. अशा यंत्रणेमुळे शेतमालाच्या प्रतवारीनुसार शेतमालास योग्य भाव मिळेल आणि शेतकऱ्यांचा फायदा होईल.

४) शेतमाल किंमतीची माहिती:

शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालाला काय किंमती मिळतात याची माहिती वेळोवेळी मिळणे आवश्यक आहे. जर या किंमतीची माहिती शेतकऱ्यांना वेळोवेळ मिळाली तर शेतकऱ्यांचा फायदा होईल.

५) पुरवठा साखळीत योग्य समन्वय:

शेतमालाचे नुकसान टाळणे आणि विलंब टाळण्यासाठी उत्पादनापासून ते अंतिम उपभोगापर्यंत शेतमाल पुरविठ्या संदर्भात संपूर्ण पुरवठा साखळीत एक प्रकारे समन्वय असला पाहिजे.

६) कायदेशीर आणि धोरणात्मक आराखडा:

शेतमाल विक्री व्यवस्थेतील अनुचित प्रकार थांबवण्यासाठी जसे काळाबाजार, साठा, अयोग्य किंमत आकारणी इ. कायदेशीर तरतूदी असणे गरजेचे आहे.

७) संस्थात्मक व्यवस्था:

संस्थात्मक व्यवस्थेमध्ये वित्तपुरवठा, विपणन व्यवस्था, कायदेविषयक आणि इतर व्यवस्था याकरिता विविध संस्थांची निर्मिती करणे होय. यामुळे शेतमालाची एक चांगली विपणन व्यवस्था निर्माण होते.

८) नियंत्रक व्यवस्था:

शेतमाल विपणन व्यवस्था कार्यक्षमपणे कार्यरत राहण्यासाठी त्यावर नियंत्रण ठेवणारी व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे आहे. यासाठी शेतमाल विपणन नियंत्रण मंडळाची स्थापना केल्याने साध्य होते.

अशा प्रकारे वरील घटकांच्या सहाय्याने शेतीचे उत्पादन आणि शेतमाल विक्री व्यवस्था सुधारेल यात शंका नाही. आणि या सर्वाचा फायदा हा शेतकऱ्यांना होईल व त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल.

४.७.४ शेतमाल विक्री व्यवस्थेतील अलीकडील सुधारणा:

सध्यस्थितीत भारतात हजारो शेतमाल खरेदी-विक्रीच्या बाजारपेठा अस्तित्वात आहेत. पण या बाजारपेठांमध्ये अनेक प्रकारची फी आकारली जाते. यामुळे शेतकऱ्यांची पिळवणूक होते. आज या सहकारी तत्वावाच्या शेतमाल बाजारपेठा या राजकारणांचे अड्डे बनल्या आहेत. यामुळे या शेतमाल विक्री व्यवस्थेत सुधारणा करण्यासाठी भारत सरकारने अलीकडील काळात अनेक सुधारणा सुचविल्या आहेत त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

भारत सरकारने अलीकडे ‘आदर्श शेतमाल उत्पादन बाजार समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. २००३ साली या संदर्भात कायदा करण्यात आला आहे. या कायद्यानुसार सर्व राज्यांना त्यांच्या शेतमाल विक्री व्यवस्थेत सुधारणा करणेच्या संदर्भात मार्गदर्शक सूचना केल्या आहेत.

APMC म्हणजे आदर्श शेतमाल उत्पादन समित्यांना शेतमाल विक्री व्यवस्थेच्या संदर्भात सुधारणा सूचविल्या आहेत.

१) करार शेतीच्या माध्यमातून शेतमालाच्या प्रत्यक्ष विक्रीस प्राध्यान्य.

२) नाशिवंत असणाऱ्या शेतमालासाठी आणि त्यांच्या विक्रीसाठी विशेष बाजारपेठांची स्थापना करणे.

३) खाजगी व्यक्ती शेतकरी आणि ग्राहक यांना देशाच्या कोणत्याही भागात शेतमाल विक्रीच्या बाजारपेठा स्थापना करण्यास परवानगी देणे.

४) शेतमाल विक्रीसाठी आकारल्या जाणाऱ्या फी चे प्रमाण कमी करणे.

५) शेतकऱ्यांनी प्रत्यक्ष ग्राहकांना शेतमालाची विक्री करणे.

६) शेतमाल विक्री व्यवस्थेसाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व सेवा सुविधा पुरविणे.

४.८ निष्कर्ष

शेती विकासाला कृषी-वित्तपुरवठ्याची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. भारतामधील बहूसंख्य शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर कर्जपुरवठ्याची समस्या निर्माण होते आणि त्याचे अनिष्ठ परिणाम हे शेतीच्या उत्पादकतेवर होतात. शेतीची उत्पादकता वाढू शकत नाही. त्याचबरोबर बहूसंख्य भारतीय शेतकरी हे गरीब आहे. त्यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची गरज आहे त्याचबरोबरच शेती व्यवसायासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाची सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर गरज आहे. आणि या तंत्रज्ञानाच्या उपभोक्तेसाठी शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर कर्जाची गरज आहे. तसेच सध्या भारतात संस्थात्मक मार्गाने होणारा कर्जपुरवठा हा अत्यंत कमी आहे. त्यामध्ये वाढ झाली पाहिजे.

नियोजनानंतर भारतीय शेती ही केवळ उदरनिर्वाहापूरती राहिली नसून तिला आता व्यापारी स्वरूप प्राप्त झाल्याचे दिसते आहे. भारतीय कृषीमाल विपणन व्यवस्थेत अनेक दोष असल्याने तिला सुधारण्यासाठी अनेक उपाय योजना केल्या आहेत. यामध्ये नियंत्रित बाजारपेठांची स्थापना, शेतमाल प्रतवारी तपासणे, गोदामांची बांधणी, योग्य वजने आणि मापे, उत्पादनाचा उच्च दर्जा, आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने शेतकऱ्यांना दररोज शेतमाल किंमतींची माहिती पूरविणे इ. च्या माध्यमातून एकदंर शेती विकासाला चालना मिळेल.

४.९ प्रश्न

१) कृषी वित्त पुरवठा मार्गाची चर्चा करा.

२) कृषी वित्तपुरवठ्यातील समस्या स्पष्ट करा.

३) संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचे फायदे व तोटे स्पष्ट करा.

४) असंस्थात्मक मार्गाने होणाऱ्या वित्तपुरवठ्याचे फायदे व तोटे स्पष्ट करा.

५) 'नाबार्ड' यावर विशेष टीप लिहा.

६) कृषी माल विपणनाचे महत्व सांगा.

७) शेतमाल खरेदी-विक्रीसाठी सरकारी उपाययोजना स्पष्ट करा.

८) शेतमाल विपणनासाठीचे सुयोग्य वातावरण कसे असावे ते स्पष्ट करा.

९) शेतमाल विक्री व्यवस्थेतील अलीकडील सुधारणा स्पष्ट करा.

*****

प्रकरण ३

५

सुधारणा नंतरच्या काळातील उदयोग आणि सेवा क्षेत्र

घटक रचना

५.० प्रकरणाची उद्दीष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ औद्योगिक उत्पादनाचा निकष

५.३ भारताची औदयोगिक कामगिरी

५.४ ओद्योगिक धोरण निश्चिती (ठराव) १९४८ ते १९९१

५.५ १९९१ चे औद्योगिक धोरण

५.६ स्पर्धात्मक कायदा, २००३

५.७ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका योगदान

५.८ भारतातील निर्गुंतवणूक कार्यक्रम

५.९ सूक्ष्म, लघु आणि उद्योग क्षेत्र (MSME) वर्गीकरण व व्याख्या

५.१० भारतातील औदयोगिक प्रदूषण

५.११ प्रश्न

५.० प्रकरणाची उद्दीष्टे

सदर प्रकरणा अंतर्गत असणारी उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे नमुद करण्यात आलेली आहेत .

१) भारताच्या औदयोगिकरणाबाबतचा विस्तारीत आढावा घेऊन औदयोगिक क्षेत्र आणि औदयोगिकरणा बाबतचा परीचय करून देणे.

२) अगदी सुधारणा पूर्व काळापासून ते सुधारणा नंतरच्या काळातील भारतीय औदयोगिक क्षेत्राचा व्यापक अभ्यास करणे.

३) भारतीय अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक क्षेत्राची काय भूमिका किंवा योगदान आहे याबाबत चर्चा करणे

४) आतापर्यंत झालेले विविध औद्योगिक धोरण आणि औद्योगिक कायद्यांबाबत विश्लेषण करणे.

५) स्पर्धात्मक कायदा २० ० ३ चा परिचय करून घेणे.

५.१ प्रस्तावना

भारताच्या अंतर्गत आणि बहिर्गत अर्थव्यवस्थेत इतर क्षेत्रांच्या तुलनेत विशेषतः कृषीच्या तुलनेत औदयोगिकरणाची व्याप्ती अत्यंत कमी आहे परंतु जसजसे औक्योगिकरण होऊ लागते तसतशी आर्थिक उत्पादकता आणि अंतर औद्योगिक उत्पादकता वाढत असल्याचेही दिसून येते त्यामुळे औदयोगिक क्षेत्र हे गुंतवणूकीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरुन उत्पन्न वाढीसाठी व औदयोगिक रोजगार वृद्धी करण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान देते . त्याचीच परिणीती म्हणून अर्थव्यवस्थेच्या चिरंतन आणि गुणवत्तापूर्ण विकासा करीता उदयोगक्षेत्राला विसरून चालत नाही आणि म्हणूनच आर्थिक विकासात लक्षणीय आणि सातत्यपूर्ण फायदेशीर वाढ घडवूण आणण्याच्या दृष्टिने औद्योगिकरण हा अविभाज्य घटक आहे ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या प्राप्तीमध्ये आणि उत्पादकतेत वाढ होण्यास निश्चितपणे मदत होते.

५.२ औद्योगिक उत्पादनाचा निकष

भारतीय अर्थव्यवस्थेत उद्योग क्षेत्राची वृद्धी घडवूण आणन्याच्या हेतूने औद्योगिक उत्पादनाचा निकष हा खनिज उत्पादन आणि विद्युत उत्पादनाच्या निकषांप्रमाणे महत्त्वपूर्ण आहे. औद्योगिक उत्पादनाचा संयुक्त निर्देशांक हा पूर्वीच्या काळात आणि सद्य परिस्थितीत विविध प्रकारच्या औदयोगिक उत्पादनाच्या बास्केट मध्ये कशा स्वरुपात अल्पकाळात बदल होत गेले याचे मोजमाप करतो. याबाबत गोळा केलेली माहिती आणि त्याचे प्रकाशन राष्ट्रीय संख्याशास्त्रीय कार्यालय (NSO), सांख्यिकी मंत्रालय यांच्या मार्फत प्रत्येक वर्षाला केले जाते. औदयोगिक उत्पादनाच्या निकषाची स्थिती किंवा स्तर ही उत्पादनातील अमूर्त संख्या आणि त्यांची विशालता/ व्यापकता यावर अवलंबून असते ज्याचा संबंध कृत्रीम क्षेत्रातील दोन वेगवेगळ्या काळातील उत्पादनाशी असतो. या निकषाची मूळ वेळ १९९३-९४ या कालावधीत निश्चित केलेली असून त्याची निर्देशांक पातळी १० ० ऐवढी निर्धारीत केली होती. सद्य स्थितीत पायाभूत वेळ किंवा वर्ष हे २०११-१२ हे निश्चित केलेले आहे. औद्योगिक उत्पादनाच्या निकषात जवळजवळ ४०.२७ उत्पादनाच्या विशेष भागसह आठ कोटि उद्योगांचा समावेश करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये विद्युत, स्टिल, रिफायनरी प्रॉडक्ट, कच्चे तेल, कोळसा, सिमेंट, नैसर्गिक वायु आणि खत उद्योगांच समावेश करण्यात आलेला आहे.

५.३ भारताची औदयोगिक कामगिरी

५.३.१ उद्योग क्षेत्राचा प्राथमिक टप्पा/अवस्था (१९५०-१९६५) स्वातंत्र्य काळतील भारताच्या औदयोगिक क्षेत्राची मुख्य वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे होती:

१) उदयोग क्षेत्राच्या या प्राथमिक अवस्थेत उत्पादीत वस्तू आणि उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनावर औद्योगिक विकासाच्या दृष्टिने अप्रत्यक्षपणे भर देण्यात आला. १९५० च्या सुरुवातीला उत्पादीत किंवा भांडवली वस्तू उत्पादनाच्या तुलनेत उपभोग्य वस्तू उत्पादनाचा दर ६२३८ इतका होता.

२) या काळातील उद्योग क्षेत्राची रचना आजारी किंवा कमकुवत स्वरूपाची असून ते अत्यंत अर्धविकसीत असे होते.

३) उदयोग क्षेत्राला सरकारच्या सहकार्याचा अभाव असून ते अर्धविकसीत असल्यास हे एक महत्त्वाचे कारण ठरले.

४) उदयोगांची रचना आणि त्यासाठी परिश्रम करण्याची शक्ती अनेकांच्या हाती एकवटलेली होती.

५) तंत्रज्ञानाचा तितकासा विकास झालेला नसून योग्य दिशा उदयोगांना मिळत नव्हती.

वरील विविध वैशिष्ट्यपूर्ण समस्यांमुळे पहिल्या पंचवार्षिक योजना काळात औद्योगिकरणाचा कार्यक्रम मोठ्या स्वरूपात विकसीत होऊ शकला नाही. याच योजना काळात सार्वजनिक क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्रात सुसज्ज अशा उदयोगांची उभारणी करून भारतीय अर्थव्यवस्थेला सुयोग्य आकार देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. सार्वजनिक क्षेत्रात मोठ्या संख्येने उद्योग स्थापन करण्यात आले त्यांपैकी हिंदुस्थान शिपयार्ड, हिंदुस्थान टूल्स आणि इंटिग्रल कोच फॅक्टरी इत्यादी मुख्य उद्योग होते.

१९५६ नंतर दुसरी पंचवार्षिक योजना महालनोवीस प्रतिमानावर आधारलेली होती. ज्यामध्ये औदयोगिकरणास प्रथम प्राधान्य देण्यात आले होते. या योजने अंतर्गत भांडवली वस्तु उत्पादना बरोबर श्रमशक्तीला मोठ्या प्रमाणात चालना देऊन कृत्रीम विकासावर भर देण्यात आला होता. या योजनेच्या अनुषंगाने लोहपोलाद उदयोग, स्टिल, जड वस्तू, अभियांत्रिकी वस्तू, जड रसायने यांसारख्या मुलभूत उत्पादनांच्या गुंतवणूकीवर विशेष भर देण्यात आला.

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत औदयोगिक भांडवली वस्तु उत्पादना बरोबरच यंत्र संरचना शक्ती किंबहुना यांत्रिक वस्तु उत्पादनावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले. या योजनेमुळे मोठ्या प्रमाणावर भांडवली वस्तु उत्पादनाने उच्चांक गाठला. सार्वजनिक क्षेत्रात देखिल व्यापक प्रमाणावर भांडवली वस्तु उत्पादनाला चालना मिळाली.

वरील तिनही योजनोचा परीणाम म्हणूनच औदयोगिक वृध्दीला व्यापक स्वरूपाची गती मिळाली. औदयोगिक उत्पादनाचा हा वृध्दीदर ५.७ ते ७.२ पर्यंत गेला. शेवटी ९.० ऐवढा होता. योजना काळातील सर्वात मोठे निरिक्षण म्हणजे भांडवली वस्तु उत्पादनाचा वाढता दर जो आधुनिक उद्योग विकासाचा प्रमुख कणा ठरला. त्यामुळेच आधुनिक औदयोगिकरणाची तिनही पंचवार्षिक योजना काळातील वृध्दी ९.८, १३.१ आणि १९ अशी होती.

५.३.२ दुसरा टप्पा /अवस्था (१९६५-१९८०) औदयोगिक मंदिचा काळ:

पहिल्या तीन पंचवार्षिक योजनांचा मुख्यत्वेकरून भांडवली वस्तू क्षेत्राच्या विकासावर भर होता. त्याचा परिणाम म्हणून उपभोग्य वस्तू क्षेत्राच्या विकासाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. उपभोग्य वस्तू क्षेत्राला ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असे समजले जाते परंतू हे क्षेत्र पूर्णत: दुर्लक्षीत असल्यामुळे औद्योगिक उत्पादनाचा वृध्दीदर मोठ्या प्रमाणात घसरून संपूर्ण

अर्थव्यवस्था देखिल मोडकळीस आली. भारताने दुसऱ्या पंचवार्षिक योजने जड व मुलभूत औद्योगिकरणावर भर देत शेतीच्या यांत्रिकीकरणाकडे दुर्लक्ष केले. हेच कारण होते की ही योजना ज्या प्रतिमानावर आधारलेली होती ते महालोनोबीस प्रतिमान पूर्णत: अपयशी ठरले केवळ उदयोग विकासावर भर दिला असल्यामुळे १९६५-६६ मध्ये भारतात अतिशय मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाला. या आपत्तीतून बाहेर पडण्यासाठी ब्रम्हानंद प्रतिमानाचा आधार घेण्यात आला.

१९६५ ते १९७५ हा असा काळ होता. की ज्या काळात औद्योगिक वृध्दीदरात किंचीतशी घसरण झाली हा वृध्दीदर ९.० वरुन तिसऱ्या योजना काळापर्यंत ४.१ इतका घसरला. १९६५-६६ मध्ये असलेला वृद्धीदर ५.३ वरून १९६६-६७ मध्ये ०-६ पर्यंत खाली झाला. १९७१-७२ मध्ये असलेला औद्योगिक वृध्दीदर ५.६ वरून १९७३-७४ मध्ये ०.८ पर्यंत कमी झाला. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी अर्थात १९७९-८० पर्यंत औद्योगिक वृध्दी दर १.६ असा ऋणात्मक स्वरुपात खाली आला.

मंदिची कारणे:

१) १९६५ आणि १९७१ ची युध्दजन्य परिस्थिती

२) १९७३ मध्ये घडून आलेला पहिला तेलाच धक्का .

३) कच्च्या मालाच्या तुटवड्यामुळे कृषी क्षेत्राचा वृध्दी दर कमी होऊन औद्योगिक वृध्दी दर ही कमी झाला.

४) सार्वजनिक क्षेत्रातील वास्तवीक गुंतवणूकीत झालेली घट

५) खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक घटल्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकीत ही मोठी घसरण झाली

६) उदयोगावरील अपुरे नियंत्रण आणि चूकीची परवाना पध्दत त्यामुळे कृती कार्यक्रमाची दिशा चूकीची ठरली

५.३.३ तिसरा टप्पा / अवस्था (१९८०-१९९१) औद्योगिक पुनर्प्राप्ती किंवा पुनरुज्जीवन:

१९८० चा काळ भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या औद्योगिक पुनर्प्राप्तीचा काळ समजला जातो. या काळात औद्योगिक क्षेत्राला नवीन संजीवनी मिळाली. सहाव्या पंचवार्षिक योजना काळात औद्योगिक वृध्दीचा जो दर ६ टक्के होता तो सातव्या पंचवार्षिक योजना काळात ८.५ पर्यंत वाढला. भांडवली वस्तु उत्पादन क्षेत्राला नवसंजिवनी मिळाली. त्यामुळे भारतीय औद्योगिक उत्पादनवाढीला चालना मिळाली असे निश्चितच म्हणावे लागले.

औद्योगिक पुनर्प्राप्ती किंवा पुनरुज्जीवनाची कारणे:

१) नविन औद्योगिक धोरण:

१९९१ मध्ये सरकारने नविन औद्योगिक धोरणाचा स्वीकार केला ज्यामध्ये उद्योग आणि व्यापार धोरण उदारीकरणाच्या कक्षात आणले गेले परीणामी उदयोगांवरील देशांतर्गत निर्बंध कमी करण्यात आले. भारतातील उदयोगक्षेत्र खुले झाल्यामुळे अद्ययावत किंवा उच्चदर्जाच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाची कच्च्या मालाची देवाणघेवाण करणे शक्य झाले.

२) शासनाचे उदारमतवादी नियंत्रण:

या काळातील सरकारने उद्योग विकासाला गती देण्यासाठी गुंतवणूकीला चालना देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवल गुंतवणूकीवर भर दिला परीणामी मंदिचे निराकरण होण्यास मदत झाली .

३) इतर कारणे :

या कालावधीत हरितक्रांतीच्या यशस्वी प्रयोगामुळे कृषी क्षेत्राचा विकास ग्रामीण भागातील कृषी मालाला उदयोग वृध्दीसाठी मोठ्या प्रमाणात मागणी निर्माण झाली. शिवाय सेवा क्षेत्राच्या विकासामुळे टिकावू उपभोग्य वस्तूंमध्ये वाढ झाली परिणामी उदयोग क्षेत्रातील पुनर्गुंतवणूकीला प्रोत्साहन मिळाले.

५.३.४ चौथा टप्पा/अवस्था (सुधारणा नंतरचा काळ):

१९९१ नंतरचा काळ हा उदारीकरणाच काळ होता. या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदयोग क्षेत्राच्या भरीव कामगिरी करीता काही लवचिक आणि उदारमतवादी निर्णय घेण्यात आले.

१) उदयोगांची परवाना पद्धती रकरणे.

२) उदयोग स्थापनेची प्रक्रीया सोपी व सुलभ करणे.

३) सार्वजनिक क्षेत्रातील उदयोगांचे निर्गुंतवणूक करणे.

४) सार्वजनिक क्षेत्रातील आरक्षीत उदयोगांची संख्या करणे कमी करणे.

५) परकीय गुंतवणूकदारांना भारतीय उद्योग व्यवसायांत गुंतवणूकीची मुभा देण्यात आली.

६) व्यापार आणि विनिमय दर निश्चितीमध्ये लवचिकता आपने.

७) सिमा शुल्क रचनेत सुयोग्य बदल घडवून आणणे.

८) उत्पादन शुल्कात कपात करणे.

९) करांमध्ये कपात करुन व्यापार वृद्धीला चालना देणे.

वरील सुधारणा आणि उदयोग वृध्दीच्या बाबतीत त्यांचा सकारात्मक परीणाम घडवून आणण्याच्या हेतूने त्याचे पुढील दोन भागात विभाजन करण्यात आले.

१९९० चा काळ:

१) सुधारणा काळातील उदयोग वृद्धीचा सरासरी वृद्धी दर जो जवळपास ८ इतका होता जो तो १९९० च्या दशकात ६ पर्यंत घटला.

२) आठव्या योजनेतील उद्योग वृध्दी दर ७.३ टक्के इतका असून तो लक्ष दराइतका होता.

३) नवव्या योजनेतील वृध्दीदर ६.०२ टक्के इतका होता जो ठरविलेल्या लक्ष दरापेक्षा म्हणजे ८.२ टक्कांपेक्षा कमी होता

४) एकंदरीत नवव्या योजनेत उद्योग क्षेत्रातील कामगिरी अत्यंत कमकुवत असून सातत्याने २ टक्क्यांइतकी घसरण झाली

मंद औद्योगिक कामगिरीची कारणे:

१) बाहय स्पर्धेचे अनावरण किंवा सक्ती

२) सरकारद्वारे सार्वजनिक ख़र्चात केलेली व्यापक प्रमाणातील कपात

३) औद्योगिक संरचनेतील तूट

४) भारतीय भांडवल विकासाचा अभाव

५) आयात क्षेत्राचा न्युन किंवा मंद विकास

६) ग्रामीण मागणीतील घट आणि मंद कृषी विकास.

२००२-०३ पर्यंतचा कालावधी:

हा कालावधी म्हणजे उद्योग क्षेत्रात आणि कृत्रीम क्षेत्रात किंचीतशी प्रगती व सकारात्मक बदल घडवूण आणणारा कालावधी होय. त्यातच भर म्हणजे दहाव्या आणि अकराव्या पंचवार्षिक योजना काळात उदयोग उत्पादनाचा वृध्दीदर महत्तम स्वरूपाचा दिसून आला.

दहाव्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीला उद्योग क्षेत्राचा वृध्दी दर ५ टक्के इतका होता जो २००३-०४ पर्यंत ७ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. पुढे हाच वृध्दी दर २००४- ०५ मध्ये ८ टक्के आणि २००६-०७ मध्ये ११ टक्क्यांपर्यंत वाढला . या योजनेच्या शेवटी ८.२ टक्के इतका उदयोग विकासाचा वृध्दी दर स्थिर झाला.

उत्पादन क्षेत्राच्या परिपूर्ण विकासामुळे दहाव्या योजना काळात उदयोग विकासाचा दर वाढत गेला. एकंदरीत उद्योग क्षेत्राच्या नफ्यामध्ये भर घातली गेली ती केवळ भांडवली वस्तु उत्पादन क्षेत्राच्या विकासामुळे आणि योगदानामुळे असे निश्चितपणे म्हणावे लागते. ११ व्या पंचवार्षिक योजना काळात भारताच्या औदयोगिक क्षेत्रात काहिसे अमुलाग्र बदल

दिसून आले सन २००८ -०९ पर्यंत उद्योग विकासाचा वृध्दी वरून ८ टक्क्यांवरुन २.८ टक्क्यांनी घसरला. याचे मुख्य कारण म्हणजे जागतिक आर्थिक मंदि होय जी २००८ मध्ये घडून आली ज्याचा प्रतिकूल परीणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उद्योग क्षेत्रावर दिसून आला.

२००९-१० मध्ये भारताच्या औद्योगिक वृद्धीमध्ये हळूहळू सुधारणा होऊन औद्योगिक वृध्दी दर १० टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. २०१० -११ या आर्थिक वर्षाच्या शेवटी उद्योग विकासाचा वृद्धीदर ८.२ टक्के इतका स्थिर राहिला.

२०११ पासून तर आजतागायत भारताची ओद्योगिक कामगिरी:

२०११-१२ या कालावधीच्या सुरुवातीला भारतीय अर्थव्यस्थेच्या औद्योगिक उत्पादन वृध्दीचा दर काहिसा मंद होता त्याची विविध कारणे पुढील प्रमाणे होती.

१) जागतिक आर्थिक मंदीमुळे पाश्चात्य विकसित देशांची कच्चा मालाची मागणी कमी झाली त्यामुळे नियंत्रीत घट झाली.

२) देशांतर्गत मागणी कमी झाली.

३) RBI द्वारे आकारलेला कर्जावरील व्याजदर अधिक होता.

४) गुंतवणूकीवर मिळणारा परतावा कमी असल्यामुळे खाजगी गुंतवणूकीत घट झाली .

५) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची अनुउत्पादन मालमलत्तेच्या (NPA) दरात वाढ झाल्यामुळे त्यांनी उदयोग क्षेत्राला पुरेशा प्रमाणात वित्तपुरवठा केला नाही.

६) मंद वित्तीय कामगिरीमुळे सार्वजनिक उद्योग क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यास सरकार उदासीन होते.

७) जागतिक मंदितून बाहेर पडण्याबाबत अनिश्चितता

८) युरोपीय कर्ज समस्या

९) आंतराष्ट्रीय वस्तू उत्पादन बाजारात भारतीय वस्तू उत्पादनाच्या किंमतीत झालेली घट

५.४ ओद्योगिक धोरण निश्चिती (ठराव) १९४८ ते १९९१

देशाच्या औद्योगिक विकासावर अनुकूल आणि सकारात्मक परीणाम घडवून आणण्याच्या हेतूने शासनाने आखलेली नियोजन व्यूहरचना आणि कार्यक्रम म्हणजे औद्योगिक धोरण होय औद्योगिक धोरण अंतर्गत सरकार उदयोग विकासात रचनात्मक बदल घडवून आणू शकते. औद्योगिक कायदे, वित्तीय पूरवठा, साधन सामग्रीचे एकत्रीकरण, आधारभूत संरचना, प्रेरणा आणि शिस्त इत्यादी घटकांचा आधार घेऊन भारत सरकार औद्योगिक विकासावर सकारात्मक परिणाम घडवून आणण्यासाठी उचीत आणि योग्य औदयोगिक धोरणांचा अवलंब करते. राष्ट्राच्या औद्योगिक वृध्दी आणि विकासाचे साधन म्हणून

औदयोगिक धोरण किंवा नितीकडे पाहिले जाते. त्यानुसार पहिले मध्ये घोषीत किंवा जाहिर करण्यात आले. डॉ. शामप्रसाद मुखर्जी या मंत्रीमहोदयांनी भारतीय विधीमंडळ समोर या औद्योगिक धोरणाचा आराखडा प्रस्तूत केला.

१९४८ च्या औद्योगिक धोरणाचा ठराव:

या औद्योगिक धोरणाच्या अनुषंगाने राज्य सरकारच्या कक्षेत शस्त्रास्त्र निर्मिती उद्योग, अणूउर्जा उदयोग, रस्ते वाहतूक अशा स्वरूपाचे उद्योग होते. केंद्र सरकाचे देखिल त्यावर नियंत्रण होते. परंतू वरील उद्योग व्यवसाय सुरु करण्याची परवानगी खाजगी क्षेत्राला देण्यात आलेली नव्हती. मिश्र उद्योगांमध्ये ६ क्षेत्रांचा समावेश होता. उदा : - कोळसा, लोह आणि तलवार उद्योग, जहाजबांधणी उद्योग, विमान उद्योग, टेलिफोन, टेलिग्राफ आणि दूरसंचार उद्योग, खनिज उद्योग इत्यादी उद्योग सार्वजनिक क्षेत्राच्या मालकीचे होते. १८ उद्योग हे असे उद्योग होते जे खाजगी क्षेत्रात चालवण्यास मुभा देण्यात आली होती.

१९४८ च्या औद्योगिक धोरणाने औद्योगिक विकासाकरीता विदेशी भांडवलाचे महत्त्व ओळखले होते. याच धोरणा नुसार सामाजिक पध्दतीचा आधार घेऊन भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. त्यानुसार उद्योगांवर मालकी व नियंत्रण सरकारचीच असेल हे ठरविण्यात आले.

१९५६ च्या औद्योगिक धोरणाचा ठराव:

१९५६ चे औद्योगिक धोरण हे माहालोनोबीस च्या प्रतिमानावर आधारलेले होते ज्यात मुलभूत व जड उद्योगांच्या विकासावर भर देण्यात आले आणि त्याद्वारे उच्च आर्थिक वृध्दीदर साध्य करण्याचा प्रयत्न केला गेला त्यामुळे राज्य सरकारच्या प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला संधी उपलब्ध होऊन परवाना राज (License Raj) पद्धतीचा अवलंब करण्यात झाला. १९५६ चे औद्योगिक धोरण हे भारताच्या व्यापार धोरणाशी निगडीत होते. पहिल्या सात पंचवार्षिक योजनांनी देशांतर्गत उत्पादनाच्या बाबतीत आयात वाटाघाटीवर लक्ष केंद्रीत केले होते. त्यानुसार सरकारने जकातीच्या माध्यमातून विदेशी वस्तू स्पर्धेमध्ये देशांतर्गत उदयोगांना संरक्षण दिले. खाजगी गुंतवणूकीच्या अनुषंगाने आधारभूत विकासाला प्रोत्साहन देण्यात आले त्यानुसार दर्जा, वाहतूक आणि वित्तीय क्षेत्राला प्राधान्य देण्यात आले. समतोल विकास वृध्दी साध्य करण्याच्या हेतूने या धोरणाच्या अनुषंगाने देशाच्या मागास भागात उद्योग विकास करण्याच्या हेतूने प्राधान्य देण्यात आले. परंतु उद्योगांवरील मालकी आणि नियंत्रण हे मुठभर भारतीयांच्या हाती गेले.

१९७३ चे औद्योगिक धोरण:

१९५६ च्या औद्योगिक धोरणा नुसार अर्थव्यवस्थेत काही रचनात्मक विकृती आढळून आली. त्यामुळे १९७३ चे औद्योगिक धोरणा स्वीकारण्यात आले. या धोरणाने कृषी आणि उद्योग क्षेत्रात एक प्रकारची वाणीज्य साखळी तयार केली. लघु उद्योगांसाठी जी १८० उत्पादने राखीव ठेवण्यात आली होती त्यांची मर्यादा ५०० उत्पादनांपर्यंत वाढविण्यात आली. गुंतवणूकदारांना त्यांच्या गुंतवणूकीवर योग्य परतावा मिळेल त्या अनुषंगाने कृषी व उद्योग क्षेत्रा मधील वस्तू उत्पादनांच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवण्यात आले.

१९७७ चे औद्योगिक धोरण:

लघुउद्योगांच्या उत्पादनतंत्रामध्ये अद्ययावतपणा आणून लघुउदयोग यंत्रसामग्रीत सुसज्जता घडवून आणण्याच्या हेतूने छोट्या उद्योगांमधील गुंतवणूक मर्यादा या धोरणानुसार रूपये २ लाख इतकी करण्यात आली आणि लघुउद्योगांमधील गुंतवणूक मर्यादा रुपये २० लाखांपर्यंत करण्यात आली. सहायक उदयोगाच्या बाबतीत ही मर्यादा २५ लाख रुपयांपर्यंत करण्यात आली. वरील गुंतवणूक ही कच्चा माल आणि यंत्रसामग्रीच्या बाबतीत निश्चित करण्यात आली.

१९८० च्या दशकातील सरकारचे उद्योगांबाबतचे उदारीकरणाबाबतचे निकष:

मक्तेदारी प्रतिबंधक कायदा (MRTP) १९६९ आणि विदेशी विनीमय नियंत्रक कायदा या दोहोंच्या मार्गदर्शक नियमावलीनुसार उद्योग परवाना पद्धतीमध्ये बदल करून काही विशिष्ट क्षेत्रात उद्योगवाढीसाठी खाजगी घटकांना संधी देण्यात आली उत्पादन खर्चात कपात व्हावी आणि आर्थिक उत्पादकता वाढीस लागावी या हेतूने सरकारने उद्योग विकासावर भर दिला. लघु उदयोग वाढीला आणि श्रम उत्पादकतेला चालना देण्यात आली. तसेच लघुउद्योगांच्या माध्यमातून रोजगार निर्मितीला चालना मिळावी, प्रादेशिक असमतोल दूर करून मागास भागाचा औद्योगिक विकास करण्यावर भर देण्यात आला.

५.५ १९९१ चे औद्योगिक धोरण

२४ जुलै १९९१ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या अध्यक्षतेखाली नविन औद्योगिक धोरणाची घोषणा करण्यात आली.

नविन औद्योगिक धोरण १९९१ ची उद्दीष्टे:

१) उद्योग नियंत्रण आणि परवाना देण्याच्या बाबतीत उदारीकरणाचा स्वीकार करणे.

२) लघुउद्योग विकासाला चालना व सहाय्य करणे.

३) उदयोगांची स्पर्धाक्षमवृत्ती वाढीस लावणे.

४) सार्वजनिक क्षेत्राला खाजगी क्षेत्राशी जोडून ज्या उद्योगांना तोटा होत आहे अशा उद्योगांचा तोरा कमी करणे.

५) मागास भागात सुसज्ज अशा उद्योगांचा विकास करणे .

६) उद्योगांचा कृतीक्षम विकास व स्पर्धाक्षमवृत्ती वाढीस लावणे.

नविन औद्योगिक धोरण १९९१ द्वारे भारतीय उद्योग विश्वात पुढील चार घटकांमध्ये अमुलाग्र बदल घडवून आला ते घटक म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग परवाना, विदेशी गुंतवणूक, तंत्रज्ञान आणि MRTP कावदा इत्यादी. या कायद्यातील महत्त्वपूर्ण तरतूदी पुढील प्रमाणे:

१) उद्योग परवाना पद्धत रद्द करणे:

१९९१ च्या नविन औद्योगिक धोरणाच्या अनुषंगाने एखादा नविन उद्योग सुरु करायचा झाल्यास त्यासाठी परवाना घेण्याची अट रद्द करण्यात आली. केवळ काही उद्योग वगळता अन्य उद्योगांच्या बाबतीत शासकीय परवान्याची अट शिथील करण्यात आली आहे. केवळ स्फोटके तयार करणारे उदयोग, शस्त्रास्त्र निर्मितीचा कारखाना या सारख्या उद्योगांना परवाना घेणे अनिवार्य आहे. सुरुवातीला १८ उद्योगांच्या बाबतीत शासकीय परवान्याची अट होती मात्र आता ही अट शिथील करून आता केवळ ५ उद्योगांना सुरु करण्यासाठी परवाना पध्दतीची अट कायम आहे

२) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे अनारक्षण:

सुरुवातील जलद औद्योगिक विकासाचा भाग म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्र हे आशेचा किरण समजले जात होते. परंतू सार्वजनिक क्षेत्राने ही आशा फोल ठरविली याचे कारण म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग मोठ्या प्रमाणात तोट्यात चालत होते, साधनसामग्रीचा अपुरा वापर आणि अपव्यय यामुळे सरकारवरील आर्थिक बोजा वाढू लागला आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची अनुत्पादकता वाढीस लागली. म्हणूनच सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचा तोटा भरून काढण्यासाठी या क्षेत्रातील उद्योग हे खाजगी क्षेत्रात वळविण्यात आले आणि त्याद्वारे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या आरक्षणांची संख्या कमी करण्यात आली.

३) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे आरक्षण कमी करणे:

१९५६ च्या औद्योगिक धोरणानुसार सार्वजनिक क्षेत्राच्या मालकीचे १७ उद्योग होते त्यांची संख्या नविन उद्योग धोरणानुसार ९ पर्यंत कमी करण्यात आली. त्यानंतर ती संख्या ८ इतकी झाली आणि नंतर हळूहळू सर्वच उद्योगांचे आरक्षण काढून घेण्यात आले. सद्यस्थितीत सार्वजनिक क्षेत्राच्या मालकी कक्षेत पुढील चार उद्योग येतात.

(i) संरक्षण उद्योग (ii) अणूउर्जा (iii) रेल्वे उद्योग (iv) खनिज उद्योग वरील उद्योग वगळता बाकी सर्व महत्त्वपूर्ण उद्योग सुरू करण्याची मुभा खाजगी क्षेत्राला देण्यात आली आहे

४) तोट्यात चालणाऱ्या उद्योगांना संजीवनी देणे:

सार्वजनिक क्षेत्राची व्याप्ती कमी करून सार्वजनिक क्षेत्रात तोट्यात चालणाऱ्या आणि आजारी असलेल्या सर्व उद्योग बंद करून त्या जबाबदारी औद्योगिक पुनर्वित्त महामंडळाकडे (BLFR) कडे सुपूर्द करुन अशा आजारी उद्योगांना त्यांच्या आजारपणातून मुक्त करून ते सुरळीत कसे चालतील याबाबत विविध धोरणे आणि कार्यक्रम आखण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे.

५) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे निर्गुंतवणूकीकरण:

सार्वजनिक क्षेत्रात स्पर्धा निर्माण करण्यासाठी खाजगी क्षेत्राचा सार्वजनिक क्षेत्रात समावेश केला जाईल. तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील जनतेचा सहभाग वाढविण्यासाठी या उद्योगातील काही भागभांडवल, म्युच्युअल फंड, वित्तीय संस्था, सर्वसामान्य जनता आणि कामगार

यांना विकले जाईल. त्यासाठी भारत सरकारने ऑगस्ट १९९६ मध्ये निर्गुंतवणूक आयोगाची स्थापना केली. आणि या आयोगानुसार सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील भाग आणि रोखे हे खाजगी क्षेत्रातील आर्थिक घटकांना विकू शकते असे मान्य करण्यात आले.

६) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे स्वायत्तीकरण करणे:

या औद्योगिक धोरणानुसार सार्वजनिक क्षेत्रामधील उद्योग कार्यक्षम बनविण्यासाठी उद्योगांचे स्वायत्तीकरण करण्याचे ठरले त्याबरोबरच जे उद्योग आजारी आहेत त्यांना अंदाजपत्रकीय अर्थसहाय्य कमी केले जाईल असेही ठरविण्यात आले आहे .

७) विदेशी भांडवल आणि तंत्रज्ञानाचे उदारीकरण:

नविन औद्योगिक धोरणापूर्वी विदेशी भांडवल आणि तंत्रज्ञानाला भारतीय उद्योग विश्वात कुठेच स्थान नव्हते. सरकारच्या कडक निर्बंधामुळे विदेशी तंत्रज्ञान आणि भांडवलाला प्रोत्साहन मिळत नाव्हते परंतू नव्या औद्योगिक धोरणात भारतीय उद्योगांना विदेशी तंत्रज्ञान मिळविण्यासाठी विदेशी कंपन्यांशी तंत्रज्ञान सहयोग करण्याचे करार स्वतंत्र देण्यात आले तंत्रज्ञान हस्तांतरणासंबंधी करार करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. साधारणतः जुलै १९९१ नंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत विशेषतः उद्योग विश्वात विदेशी भांडवल आणि तंत्रज्ञानाला मोठ्या प्रमाणात स्वीकृती मिळू लागली.

८) विदेशी गुंतवणूकीस प्राधन्य:

काही उद्योगांमध्ये विदेशी समभागातील गुंतवणूकीची मर्यादा ७४ ट्क्क्यांपर्यंत वाढविण्यात आली. पुढे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची मर्यादा हळूहळू वाढविण्यात आली. सद्यस्थितीत कोळसा आणि उर्जा विद्युत क्षेत्र, निर्मिती, हस्तांतरण आणि वितरण जहाजबांधणी आणि बंदर विकास इत्यादी सारख्या क्षेत्रांमध्ये १०० टक्के विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीस (FDI) प्राधान्य देण्यात आले आहे.

९) मक्तेदारी प्रतिबंध (MRTP) कायद्यात दुरुस्ती:

मक्तेदारी प्रतिबंधक निर्बंध कायदा १९६९ नुसार ज्या कारखाण्याची वित्तीय साधने १०० कोटी च्या आसपास असतील तर अशा उदयोगसंस्थेला एखादा नविन उद्योग प्रकल्प उभा करायचा असेल तर केंद्र सरकारची परवानगी घ्यावी लागत होती. परंतू नविन औद्योगिक धोरणाच्या अनुषंगाने मक्तेदारी उद्योगातील गुंतवणूकीची कमाल मर्यादा रद्द केल्यामुळे आता कोणत्याही उद्योग समुहाला आपल्या आकारमानात वाढ करण्यासाठी, नविन प्रकल्प सुरु करण्यासाठी, प्रकल्पांच्या एकरत्रीकरणासाठी तसेच संचालकांची नियुक्ती करण्यासाठी केंद्र सरकारची परवानगीची गरज नाही.

१०) लघुउद्योगांना मोठा आधार देणे:

लघुउद्योगांची उत्पादकता वाढीस लागून त्यांचा कार्यक्षम विकास व्हावा आणि तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत सुधारणा व्हावी या हेतूने नविन औद्योगिक धोरण १९९१ पासून लघुउद्योगांच्या विकासावर भर देण्यात आला आहे. त्यासाठी भारत सरकारने विविध प्रलोभने देण्याचे आयोजन केले आहे जेणे करून लघु उद्योगांची गुंतवणूक विषयीची गरज पूर्ण होईल आणि

त्यांचा सर्वसमावेशक विकास घडून येईल. लघुउद्योगांना मधील समभाग आणि रोख्यांमधील गुंतवणूकीच मर्यादा देखिल २४ टक्क्यांपेक्षा वाढविण्याचे मान्य करण्यात आले त्यामुळे लघुउद्योगांचे आधुनिकीकरण होऊन अद्ययावत तंत्रज्ञानाला चालना मिळेल.

५.६ स्पर्धात्मक कायदा, २००३

स्पर्धात्मक कायदा, २००३ नुसार भारतीय स्पर्धा आयोग (CCI) स्थापन करण्यात आले.

स्पर्धात्मक कायदा २००३ ची प्रमुख वैशिष्टे :

i. प्रतिकूल वस्तूंचा स्पर्धात्मक क्षेत्रातील वापर कमी करणे.

ii. गैरवर्चस्व कमी करणे.

iii. उद्योगविषयक स्पर्धेला प्रोत्साहन देणे.

iv. उत्पादीत वस्तूची आणि सेवेची गुणवत्ता टिकवून ठेवणे.

v. उपभोक्त्यांच्या आवडी - निवडीला प्राधान्य देणे.

vi. देशांतर्गत मुक्त व्यापाराला प्रोत्साहन देणे. पुढे स्पर्धात्मक कायदा २००७ नुसार भारतीय स्पर्धा आयोग (CCI) हे नियंत्रकाचे कार्य करून पुढील घटकांना प्रोत्साहन देण्याचे कार्य करेल

i. उत्पादन व सेवांची गुणवत्ता.

ii. सुयोग्य आणि सुरुवादी स्पर्धा.

iii. कंपन्याची तीव्र आणि जलद संयोजन तसेच प्रवेश.

iv. एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत प्रवेश नियमन

भारतीय स्पर्धात्मक कायदा आयोग २००३ ची उद्दीष्टे:

१) स्पर्धात्मक करार:

यामध्ये उभ्या आणि आडव्या अशा दोन्ही बाजूंच्या करारांचा समावेश आहे ज्यात चार प्रकारचे उर्ध्व किंवा उभ्या करारांचा समावेश करण्यात आलेल्या आहेत .

(i) किंमत निश्चिती

(ii) मूल्य नियंत्रण किंवा मर्यादा

(iii) विनंती शेयर

२) वर्चस्वाचा गैरवापर:

(i) बेकायदेशीर आणि मूल्यविभेदात्मक वस्तू व सेवांच्या व्यापारावर नियंत्रण.

(ii) उत्पादन नियंत्रण तसेच उत्पादनाचे विशेषीकरण

(iii) विनंती फेटाळून लावणे

(iv) करार करणे

(v) एका विशिष्ट उत्पादनात वर्चस्व प्रस्थापित करणे

३) संयोजन नियमन (विलीनीकरण आणि एकत्रीकरण):

या कायद्यानुसार उत्पादनाची संसाधने आणि त्यांच्या विकासाचे नियमन आणि नियंत्रण हे भारतीय स्पर्धात्मक कायदा आयोगाचे (CCI) असेल. परीणामी सकारात्मक स्पर्धात्मक परिणाम दिसून येण्यास मदत होईल.

४) अंमलबजावणी:

उदयोगातील स्पर्धा वाढीस लावण्याच्या हेतूने आणि एखाद्या उद्योगसंस्थेच्या वर्चस्वाचा गैरवापर होऊ नये म्हणून या कायदयाची सुव्यवस्थीतपणे अंमलबजावणी करण्याचे निर्देश स्पर्धात्मक कायदा आयोगाने दिले आहेत. एखाद्या ग्राहकंद्वारे व्यापारी संघटनेद्वारे उपभोक्त्याद्वारे, उपभोक्ता संघटनाद्वारे इत्यांदीकडून जर वर्चस्वाचा गैरवापर करण्यात आला तर त्यांच्यावर कायदेशीर कारवाई करून दंड आकारण्यात येईल.

स्पर्धात्मक कायदा २००३ हा मक्तेदारी प्रतिबंधक नियंत्रण कायद्याला त्यातील दोष दूर करून उद्योग विश्वाला निश्चितपणे शिस्त लावणारा असाच आहे या कायद्यामुळे वस्तू उत्पादनांविषयी निश्चितपणे सुधारणा होऊन उद्योग अनुकूल स्पर्धा वाढीस लागेल.

५.७ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका योगदान

भारतासारख्या विकसनशील देशात पद्धतशीरपणे आणि नियोजनबद्ध विकास घडवून आणण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राचे स्थान अत्यंत अनन्यसाधारण असेच आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत समग्र पातळीवर विविध स्वरूपाचे आर्थिक प्रश्न आहेत जे सोडविण्या करीता केवळ खाजगी क्षेत्राचे अस्तित्व आणि सहाय्य पुरेसे नाही. त्या अनुषंगाने स्वयंपूर्ण चिरंतन वृध्दी व्हावी या करीता भारतीय अर्थव्यवस्थेत एकमेव आशा स्थान म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्र आहे जे नियोजीत विकास व्यूव्हरचनेचा अवलंब करू शकते. आणि म्हणूनच भारताच्या औद्योगिक क्षेत्राचा पाया भक्कम करण्याच्या हेतूने सार्वजनिक क्षेत्राची सकारात्मक भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे यात तीळमात्र शंका नाही.

भारतासारख्या देशाचा फायदेशीर विकास व्हावा या हेतूने पुढील बाबतीत सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका किंवा योगदान आपणाला मुद्देसुदपणे सांगता येईल.

१) भारताच्या औद्योगिक रचनेतील उणीव किंवा पोकळी भरून काढून जलद औद्योगिक विकास साध्य करणे.

२) अर्थव्यवस्थेच्या जलद वृध्दीसाठी आधारभूत संरचनात्मक रचनेला प्रोत्साहन देणे.

३) ज्या क्षेत्रात विकासाच्या बाबतीत खाजगी क्षेत्रावरील लोकांचा विश्वास उडालेला आहे अशा क्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.

४) मक्तेदारीचे नियमन आणि नियंत्रण करणे.

५) देशाच्या मागास भागाचा समतोल विकास करून नैसर्गिक साधन संपत्तीचे योग्य रूपांतरण करणे आणि तीचा पर्याप्त वापर करणे.

६) गरीब आणि श्रीमंत घटकांच्या बाबतीत उत्पन्न व संपत्तीचे समान वाटप करून उत्पन्न विषमतेची पोकळी भरून काढणे.

७) विशाल प्रमाणात गुंतवणूक करून विविध क्षेत्रात पर्याप्त प्रमाणात रोजगार संधी निर्माण करणे.

८) मागणीनुसार विविध तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता निर्माण करणे.

९) विदेशी मदत आणि विदेशी तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत अवलंबीत्वाचे प्रमाण कमी करणे.

१०) विविध सार्वजनिक वित्त संस्थांच्या माध्यमातून सामाजिक नियंत्रण आणि नियमन करणे.

११) आयात प्रतिबंधीत करून निर्यातीला प्रोत्साहन देऊन त्याद्वारे व्यवहार तोलातील असमतोल दूर करणे.

५.७.१ भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राच्या समस्या किंवा अडचणी:

१) अनुदानाच्या बाबतीतील मर्यादा:

सार्वजनिक क्षेत्रातील काही उद्योग असे आहेत की, ज्यामध्ये सरकारद्वारे केल्या जाणाऱ्या अनुदानीत गुंतवणूकीवर मर्यादा येतात. त्यामुळे बरेच उद्योग तोट्यात चालताना दिसून येतात. विशेष नोंदविण्याजोगे बाब म्हणजे या क्षेत्रातील निवड केलेले प्रकल्प विवेकशील चौकटीपेक्षा राजकीय चौकटीवर अवंलंबून असून त्यात राजकिय हस्तक्षेप मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो.

२) क्षमतेचा अपूर्ण वापर:

क्षमतेचा अपूरा वापर ही सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या बाबतीत असणारी सर्वसामान्य अडचण आहे. १९८६-८७ मध्ये १७५ उद्योगांपैकी ९० उद्योगांनी ७५% क्षमतेचा वापर केला. ५६ उद्योगांची क्षमता ५० ते ७५% च्या मध्ये होती आणि २९ उद्योग असे होते की त्यांना ५०% पेक्षा कमी क्षमतेचा वापर करावा लागला. एकंदरीत उद्योगांना पूर्ण क्षमतेचा वापर करण्यामध्ये नियोजनाचा अभाव, कौशल्याचा अभाव, बेशिस्तपणा अशा अनेक प्रकारच्या अडचणी येत होत्या परीणामी सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना विविध समस्यांचा सामना करावा लागला.

३) योग्य मूल्याचा / दराचा अभाव:

सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना वस्तूंच्या मुल्य निश्चितीमध्ये अनेक अडचणी येत होत्या जे किंमत धोरणात पुढील तीन बाबींचा उल्लेख केलेला होता.

(अ) सार्वजनिक गरजा पूर्ण करण्याच्या हेतूने ना नफा या तत्वाचा अंगीकार करणे.

(ब) वस्तूच्या मुल्य निश्चितीमध्ये नफा हे ध्येय नसणे.

(क) आयात-समतोल मुल्य.

वरील स्वरूपाच्या किंमत धोरणामुळे आणि सरकारच्या औपचारिक व अनौपचारिक नियंत्रणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना प्रचंड नुकसान सहन करावे लागते.

४) तांत्रिक पोकळी:

सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची उत्पादन पद्धती अत्यंत जुनाट आणि मागासलेली असल्या कारणामुळे उत्पादन खर्च जास्त आणि उत्पादकता खुप कमी होती. त्यामुळे IISCO तसेच ECL सारख्या उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात तोट्याचा सामना करावा लागला.

५) सरकारी साखळी:

सरकारचा सातत्याने सार्वजनिक उपक्रमात तसेच उद्योगांमध्ये हस्तक्षेप वाढत असल्यामुळे या क्षेत्राला रोजगार निर्मिती, किंमत निश्चिती, खरेदी इ. सारख्या बाबतीत म्हणावे तितके यश मिळाले नाही परीणामी सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग बंद पाडण्याच्या मार्गावर होते.

६) सामाजिक खर्चाचे अधिक्य:

या क्षेत्रातील कामगारांना आवश्यक सुविधा पूरवितांना, राहणीमानाची, नागरीकरणाची व्यवस्था करताना प्रचंड प्रमाणात सामाजिक खर्च करावा लागला परीणामी सरकारला आर्थिक तुट सहन करावी लागली.

७) कार्यात्मक आणि संचालनात्मक अडथळे:

सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग सुनियोजीत पणे चालवणे तसेच त्याची योग्य व्यवस्था लावणे हे अत्यंत कठिण होते त्यामुळे उद्योगांना सातत्याने वित्तीय तूट सहन करावी लागली.

८) गळेकापू आणि दुष्ट स्पर्धा:

एकाच उद्योगांच्या किंवा उत्पादनांच्या बाबतीत सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग आणि खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये तीव्र गळेकापू स्पर्धा निर्माण झाली. तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगातील यंत्रांची मोडतोड, नादुरूस्ती ही एक उद्योग बंद पडण्यामागे महत्वपूर्ण त्रुटी होती.

९) बाजार मर्यादा:

काही उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात असे होते की त्या उद्योगांना, वस्तूंना बाजार सुविधा मिळणे कठिण झाले त्यातच भर म्हणजे उद्योगांना समान वस्तूंच्या बाबतीत खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांशी स्पर्धा करावी लागत होती. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमधील वस्तूंना योग्य बाजार सुविधा आणि बाजार मूल्य मिळणे कठिण झाल्यामुळे उद्योग बंद पडण्याच्या मार्गावर होते.

१०) अतिरीक्त मनुष्यबळाचा समावेश:

सार्वजनिक क्षेत्रात काही उद्योग असे होते की ज्यामध्ये अतिरीक्त अकुशल कामगारांचा समावेश होता. परीणामी उत्पादन कमी पण उत्पादन खर्च जास्त होता. त्यामुळे अनेक उद्योगांना आर्थिक नुकसान सोसावे लागले.

११) बहिर्गत घटक:

या क्षेत्रातील उद्योगांची उत्पादकता कमी आणि खर्च अधिक असण्याचे मुळ कारण म्हणजे कामगारांची कामावर असणारी सततची गैरहजेरी आणि त्यांची कामावर फारशी निष्ठा सुद्धा नव्हती या बरोबरच काही बहिर्गत घटक जसे की, कामगार संघटना, गटबाजी, अंतर्गत वाद, उद्योगांच्या स्वायत्तते बाबतच्या अडचणी, गुंतवणूक मर्यादा इत्यादींचा देखील उद्योगांच्या सुव्यवस्थीत कामावर प्रतिकूल परिणाम झाला.

याव्यतिरिक्त साधनांच्या एकत्रीकरणाचा अभाव, उद्योगाबाबत शासनाची जटील नियमावली उद्योग स्वायत्ततेबाबत गुंतवणूक प्रक्रीयांवरील मर्यादा आणि अडथळे देखील सार्वजनिक क्षेत्रातील श्रम धोरणाचा आणि परतावा धोरणाचाही उद्योगांवर प्रतिकूल परिणाम उद्योग सुरळीत चालण्याच्या मार्गात अनंत अडचणी निर्माण झाल्या.

५.८ भारतातील निर्गुंतवणूक कार्यक्रम

निर्गुंतवणूक म्हणजे राज्य शासन आणि केंद्र शासनाअंतर्गत असणाऱ्या उद्योगांची मालमत्ता, भाग, वरोखे खाजगी घटकांना विक्री करून सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगी घटकांकडे हस्तांतरण करणे होय. निर्गुंतवणूक धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची आर्थिक तूट भरून काढणे आणि निधीवरील भार कमी करणे ही आहेत.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पहिल्या चार दशकांमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेने विकासाच्या मार्गावर पाऊल ठेवले ज्यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्र हे एक ‘वृद्धीचे इंजीन’ म्हणून ओळखण्यात आले परंतू कमी उत्पादन क्षमता अतिरिक्त मनुष्यबळ, परिणामकारकता आणि कौशल्याचा अभाव, कामाबाबतची श्रमिकांची अनैतिकता, अतिरिक्त उत्पादक खर्च या अशा अनेक प्रकारच्या समस्यांमुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना म्हणावी तशी प्रगती करता आली नाही. त्यामुळे ते हळुहळु बंद पडू लागले आणि म्हणूनच १९९१ मध्ये निर्गुंतवणूक धोरण राबविण्याचे ठरविण्यात आले. १९९१-९२ पासून निर्गुंतवणूक प्रक्रियेला सुरूवात झाली. जवळपास ३१ उद्योगांचे करोडो रूपयांच्या घरात निर्गुंतवणूकीकरण करण्यात आले.

१९९६ मध्ये जी.व्ही. रामक्रिण्णा यांच्या अध्यक्षतेखाली निर्गुंतवणूक आयोग स्थापन करून त्या अनुशंगाने सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या निर्गुंतवणूकीकरणाबाबत आदेश, नियमन आणि योग्य दिशा देण्यात आली. १९९९ मध्ये निर्गुंतवणूक विभाग हा एक विशेष विभाग म्हणून ओळखला जाऊ लागला जो विभाग सप्टेंबर २००१ मध्ये मंत्रालयीन निर्गुंतवणूक विभाग म्हणून समजण्यात येऊ लागला. त्यानंतर २७ मे २००४ पासून निर्गुंतवणूक विभाग हा वित्त मंत्रालयाच्या अधिपत्याखाली आला.

पुढे निर्गुंतवणूक विभागाचे गुंतवणूक विभाग आणि सार्वजनिक मालमत्ता व्यवस्थापन (DIPAM) असे नामकरण करण्यात आले.

नोव्हेंबर २००५ मध्ये राष्ट्रिय गुंतवणूक निधी (NIF) स्थापन करण्यात आला ज्या द्वारे सार्वजनिक क्षेत्रातील निधीचे नियमन आणि नियंत्रणाचे सुयोग्य हस्तांतरण करून ते अन्य घटकांकडे सुव्यवस्थितपणे वळविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

भारतातील निर्गुंतवणूक धोरणाची / कार्यक्रमाची मुख्य उद्दिष्टये:

- आवश्यक बाबींवर भर देणे.
- वित्तीय तूट भरून काढणे.
- नफ्याच्या हेतूने साव्रजनिक वित्त विषयक बाबींमध्ये सुधारणा करणे.
- उद्योगांची कार्यक्षमता सुधारण्याच्या हेतूने अशा उद्योगांच्या मालकीचे आणि नियंत्रणाचे योग्य हस्तांतरण करणे.
- सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे तंत्रज्ञान, आधुनिकिकरण आणि उत्पादकता वाढविण्याच्या हेतूने भांडवल उभारणी करणे.
- स्पर्धात्मक सुधारणा आणि उद्योगांना शिस्त लावणे.
- वृद्धी आणि विकास कार्यक्रमांसाठी निधी उपलब्ध करणे.
- ऊर्जा किंवा शक्तीचे काग्रक्रमांसाठी निधी उपलब्ध करणे.
- अनुपयोगी सेवांचे राजनैतिकीकरण करणे.
- बाजार तोटयांचे हस्तांतरीकरण करणे.

५.८.१ निर्गुंतवणूकीकरणाचे महत्त्व:

निर्गुंतवणूक धोरणांमुळे सार्वजनिक क्षेत्रावरील अतिरिक्त भार बऱ्यापैकी कमी होण्यास मदत झालेली आहे. त्यानुसार त्याचे महत्त्व पुढील बाबतीत स्पष्ट करता येईल.

१) अल्पकालीन वित्तीय तूट भरून काढण्यासाठी निर्गुंतवणूक धोरण अत्यंत मोलाचे आहे.

२) दिर्घकाळाच्या दृष्टीने पुढील बाबतींत निर्गुंतवणूक धोरण फायद्याचे वाटते.

   - मोठ्या प्रमाणावरील विकास संरचनेसाठी निधी पुरविणे.

- अर्थव्यवस्थेतील खर्च भरून काढण्यासाठी गुंतवणूकीस प्रोत्साहन देणे.
- उद्योग विकास आणि हस्तांतरण प्रोत्साहन देणे.
- जवळपास ४०% ते ५०% च्या आसपास केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक कर्जाची व त्यावरील व्याजाची परतफेड करण्यास सहाय्यक भूमिका बजावणे.
- शिक्षण आणि आरोग्य सारख्या सामाजिक कार्यक्रमात गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देणे.

३) निर्गुंतवणूक धोरण गुंतवणूकीसाठी पोषक वातावरण तयार करते.

४) निर्गुंतवणूक धोरणामुळे स्पर्धात्मक वातावरण तयार होऊन सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक उद्योग फायदेशीरपणे चालविणे शक्य होते. परीणामी सार्वजनिक मालमत्तेची उत्पादकता आणि मूल्य वाढू लागते.

५) असे गृहित धरणे जाते की निर्गुंतवणूकीकरणामुळे एखाद्या उद्योगात अद्ययावत तंत्रज्ञान निर्माण करणे शक्य होते.

६) या धोरण अंतर्गत खाजगीकरणाला प्रोत्साहन मिळून मोठया प्रमाणात दुर्मिळ अशा सार्वजनिक साधन संपत्तीचा अपव्यय टाळला जाऊन पर्याप्त प्रमाणात वापर करणे शक्य होईल.

७) जी स्थायी आणि अस्थायी मालमत्ता सार्वजनिक क्षेत्रात अनुपयोगी स्वरूपात पडून होती तीचा सुयोग्य वापर करणे आणि खाजगी क्षेत्राचा विकास करणे याकरीता निर्गुंतवणूक कार्यक्रम अत्यंत उपयुक्त असा आहे.

८) खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे बाजार धोक्यांचे हस्तांतरण करणे शक्य झाले. सार्वजनिक क्षेत्रातील करदात्यांचे पैसे किंवा परतावा जो असुरक्षित होता त्याचे सुयोग्य नियमन करणे निर्गुंतवणूक धोरणामुळे शक्य झाले.

५.८.२ निर्गुंतवणूक धोरण:

निर्गुंतवणूक धोरणाच्या माध्यमातून सरकारने खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला प्रोत्साहन देऊन विविध स्वरूपाचे बदल घडवून आणलेले दिसून येतात. या धोरणांतर्गत घडून आलेले बदल व त्याची चर्चा पुढील मुद्यांद्वारे विस्तृतपणे करता येईल.

१. १९९१ चे नविन औद्योगिक धोरण:

नविन औद्योगिक धोरण हे निर्गुतवणूकीकरण करण्याच्या दिशेने सरकारने उचललेले अत्यंत महत्त्वाचे पाऊल होते. सार्वजनिक क्षेत्राची स्वायत्तता कमी करून त्यांना जास्तीत जास्त जबाबदार बनविण्याच्या हेतूने सरकारद्वारे सामंजस्य करार करण्यात आला. हा सामंजस्य करार सरकार आणि सार्वजनिक क्षेत्र यामध्ये करण्यात आला. ज्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग अधिक सुदृढ, करारात्मक आणि जबाबदार होतील यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

२. नवरत्न आणि मिनीरत्न (१९९७-९८):

सार्वजनिक क्षेत्रातील ९ उद्योगांना कमी प्रमाणात स्वायत्तता देऊन त्यांना नवरत्नांचा दर्जा देण्यात आला. GAIL आणि MTNL या उद्योगांनाही समान दर्जा देण्यात आला त्याच धर्तीवर सार्वजनिक क्षेत्रातील अन्य ९७ उद्योग समुहांना 'मिनीरत्न' चा दर्जा देण्यात आला.

३. सार्वजनिक मालमत्ता व्यवस्थापन आणि गुंतवणूक विभाग:

निर्गुंतवणूक विभागाची व्यवस्था १९९९ मध्ये करण्यात आली. २००४ पासून सदर विभाग भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयाच्या अधिपत्यांखाली होता. पुढे निर्गुंतवणूक विभागाचे २४ एप्रिल २०१६ मध्ये 'सार्वजनिक मालमत्ता व्यवस्थापन आणि गुंतवणूक विभाग' असे नामकरण करण्यात आले. सद्यस्थितीत या विभागाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे केंद्रशासनाच्या आखत्यारित येणाऱ्या व्यापार विषयक मत्तेचे नियमन करणे हे आहे.

४. निर्गुंतवणूक:

पुढील चार घटकांच्या बाबतीत सरकारद्वारे निर्गुंतवणूकीकरण करण्याचे ठरविण्यात आले.

अ) मुळ सार्वजनिक रोख्यांचे विलीनीकरण:

केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे (CPSE) पहिल्याच वेळेला नोंदणी नसलेल्या रोखे, समभाग किंवा दोघांचे विलीनीकरण करणे.

ब) नोंदणीकृत सार्वजनिक रोख्यांचे विलीनीकरण:

केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे (CPSE) नोंदणीकृत रोखे, समभाग किंवा दोघांचे विलीनीकरण करणे.

क) व्यापारासाठी प्रोत्साहन:

स्टॉक एक्सचेंजच्या बाबतीत रोखे व्यवहारास प्रोत्साहन देणे त्यासाठी प्रवर्तकाची भूमिका मुख्य असेल आणि २०१२ पासून सरकारद्वारे देखिल अशा प्रकारच्या व्यवहारास प्रोत्साहन देण्यात येत आहे.

ड) व्यूक्ररचनात्मक व्यापार:

या अंतर्गत सार्वजनिक क्षेत्रातील ५० पेक्षा अधिक उद्योगांच्या धारणा केलेल्या रोख्यांच्या व्यापारीकरणाबाबत निर्णय घेण्यात आलेला आहे.

५. श्रमीकांची किंवा मजुरांची आवड आणि प्राधान्य:

सरकारद्वारे सार्वजनिक क्षेत्राचे हक्क आणि अधिकार खाजगी घटकांकडे वळविण्यामागे प्रमुख हेतू होता तो म्हणजे कामगार कपातीकरण करणे. कामगारांच्या पसंतीबाबत सरकारने भागधारक करारामध्ये काही नियमावली समाविष्ट केल्या त्यानुसार स्वेध्यानिवृत्ती अंतर्गत खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेत कामगारांचे कपातीकरण करणे शक्य आहे.

६. वर्तमान निर्गुंतवणूक धोरण:

सद्यास्थितीतील निर्गुंतवणूक धोरणाची विविध वैशिष्ट्यांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

अ. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग हे राष्ट्राची संपत्ती आहेत त्या अनुषंगाने ही सर्व संपत्ती शासनाच्या हाती केंद्रित झाल्यास सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची शक्ती वाढू शकेल.

ब. निर्गुंतवणूकीकरण करताना सार्वजनिक क्षेत्रातील ५१ उद्योगांचे भाग स्वत:कडे ठेवून त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे मान्य करण्यात आले.

प्रगती आणि मुल्यमापन:

निर्गुंतवणूकीकरणाचे उद्दिष्ट आणि साध्य (करोडोमध्ये)

वर्ष	उद्दिष्ट	साध्य
१९९१-९२	२,५००	३,०३८
२००३-०४	१४,५००	१५,५४७
२००९-१०	२५,०००	२३,५५३
२०१५-१६	२५,३१२	३२,२१०
२०१७-१८	१००,०००	९९,४११

५.८.३ निर्गुंतवणूक धोरणाचे तोटे:

- १९९० ते २००४ पासून निर्गुंतवणूक म्हणून जी रक्कम गोळा करण्यात आली होती ती २०३६ कोटी रूपये इतकी असून ती सार्वजनिक कर्जाच्या तुलनेत अत्यंत न्युनतम किंवा अल्पस्वरूपाची होती. त्यामुळे निर्गुंतवणूक प्रक्रियेबाबत म्हणावी तितकी स्पष्टता नव्हती.

- केवळ शासन दरबारी बाजारव्यवस्थेचे योग्य नियमन झालेले होते. परंतू खाजगी क्षेत्राला आवश्यक त्या प्रमाणात प्रोत्साहित करण्यात आले नाही. नफ्याच्या बाबतीत व इतर अनुषोशित लाभांच्या बाबतीत हे क्षेत्र उदासीन होते.

- निर्गुंतवणूकी करणांमुळे निर्माण झालेल्या मक्तेदारीमुळे कुठल्याच प्रकारचे लाभ किंवा योग्य स्पर्धा निर्माण होऊ शकली नाही.

सद्यस्थितीतील निर्गुंतवणूकीकरणाचा विकास:

२०१५ मध्ये खाजगी क्षेत्राला परिणामकारक लाभ मिळवून देण्याच्या हेतूने नियोजनबद्ध निर्गुंतवणूक धोरण राबविण्यात भर दिला. २०१९-२० च्या आर्थिक वर्षात सरकारने १.०५ लाख कोटी रक्कमेचे निर्गुंतवणूक करण्याच्या हेतूने उद्दिष्ट निश्चित केले. सद्यस्थितीत सेल (Sell) उद्योगांच्या बाबतीत ५३.३ कोटी, BPCL च्या बाबतीत ६३.८, CONCOR च्या बाबतीत ३०.८ कोटी, ७४.२ कोटी THDCIL च्या बाबतीत तर NEEPCO कडून

NTPC ला १०० कोटीच्या अशा विविध उद्योगांच्या रोख्यांचे व भागांचे निर्गुंतवणूकीकरण करण्यात आले.

५.९ सूक्ष्म, लघु आणि उद्योग क्षेत्र (MSME) वर्गीकरण व व्याख्या

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सामाजिक आणि आर्थिक लाभ निर्माण करण्याच्या हेतूने सूक्ष्म, मध्यम आणि लघु उद्योगांची भूमिका आणि योगदान अनन्यसाधारण असेच आहे. अशा प्रकारच्या त्रीसूत्री उद्योग क्षेत्रामुळे (MSME) केवळ देशात रोजगाराच्या संधी निर्माण न होता राष्ट्राच्या मागास आणि ग्रामीण विकासालाही हातभार लागतो. सूक्ष्म, मध्यम आणि लघुउद्योग क्षेत्राचा देशाच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) मध्ये जवळपास ८% साधारणतः ४० उद्योग देशाच्या निर्यात क्षेत्रात महत्वपूर्ण योगदान देताना दिसून येतात. म्हणूनच सूक्ष्म, मध्यम आणि लघुउद्योग (MSME) कायदा २००६ नुसार सूक्ष्म, मध्यम आणि लघुउद्योग स्थापने बाबतचा अधिकृत करार करण्यात आला. सुरुवातीला अशा प्रकारचे उद्योग हे वस्तू उत्पादन करणे, प्रक्रिया करणे, वस्तू टिकवून ठेवणे इत्यादी बाबतीत कार्यरत होते. परंतू २०१८-१९ च्या केंद्रिय आर्थिक धोरणानुसार सूक्ष्म, मध्यम आणि लघु उद्योगांचे उत्पादन, सेवा आणि सुसज्जता अशा तिन्ही विभिन्न पातळीवर वर्गिकरण करण्यात आले आहे.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे वर्गिकरण (रू. मध्ये)

उद्योगाचे प्रकार	२००६ चा कायदा		२०१८ चे बील
	प्रक्रिया उद्योग	सेवा	सर्व उद्योग
	यंत्र आणि संयंत्रामधील गुंतवणूक	उद्योग साहित्य आणि साधनांमधील गुंतवणूक	वार्षिक प्राप्ती
सूक्ष्म	२५ लाख	१० लाख	५ कोटी
लघु	२५ लाख ते ५ कोटी	१० लाख ते २ कोटी	५ कोटी ते ७५ कोटी
मध्यम	५ कोटी ते १० कोटी	२ कोटी ते ५ कोटी	७५ कोटी ते २५० कोटी

५.९.१ सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची (MSME) वैशिष्ट्ये:

१) व्यापारी आणि श्रमिकांच्या कल्याणासाठी MSME उद्योग समुहाची भूमिका फार महत्त्वाची आहे. सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांद्वारे रोजगार प्राप्ती होऊन सुसज्ज अशा कर्जाची व्यवस्थाही होऊ लागते.

२) MSME मुळे बँकांना पत किंवा आर्थिक आधार प्राप्त होतो.

३) उद्योजकता विकास करून अद्ययावत तंत्रज्ञानाची उपलब्धता करून देणे हे देखिल सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राचे प्रधान वैशिष्टय आहे.

४) रचनात्मक, तंत्रज्ञानात्मक आणि आधुनिक विकास करण्याच्या हेतूने MSME ची भूमिका निश्चितपणे महत्त्वाची ठरते.

५) MSME देशाच्या आयात पर्यायीकरणाला महत्त्वाचा आधार देणारे असून निर्यातीला प्रोत्साहन देणारे आहे.

६) वस्तूच्या बाबतीत आधुनिक आणि गुणवत्तापूर्ण सेवा पुरविण्यात MSME महत्त्वपूर्ण कार्य करते.

७) MSME मुळे वस्तू उत्पादन विकास वस्तूंची बांधणी आणि वस्तू उत्पादन हस्तक्षेप इत्यादी घटकांना योग्य आणि अनुकूल दिशा मिळते.

५.९.२ सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राची भूमिका किंवा योगदान / भूमिका:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची (MSME) काय भूमिका किंवा योगदान आहे याची सुव्यवस्थित चर्चा आपणांस पुढील मुद्यांद्वारे करता येईल.

१) रोजगार निर्मिती:

भारतासारख्या देशात श्रम पूरवठा हा विपूल प्रमाणात उपलब्ध आहे तर दुसऱ्या बाजूला भांडवली साधने किंवा यंत्राची उपलब्धता अत्यंत दुर्मिळ अशी आहे. अशा परिस्थिती लघुउद्योग हे भारतीय परिस्थितीला पोषक तसेच कुशल आणि अकुशल श्रमिकांना सामावून घेणारे असे आहेत त्यामुळे बेरोजगारी कमी करून अतिरीक्त श्रम पूरवठा सामावून घेण्याच्या दृष्टिकोनातून रोजगार संधी उपलब्ध करण्याच्या हेतूने सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची भूमिका गर मोलाची आहे.

सन २००२ ते २००४ च्या आकडेवारी नुसार लघुउद्योगांमुळे १२९.८ लाख लोकांना १९९१-९२ मध्ये रोजगार संधी उपलब्ध झाली ज्यात वाढ होऊन २००२-०३ मध्ये ही संख्या २६१.३ लाखांपर्यंत पोहोचली.

२) प्रादेषिक असमतोल दूर करणे:

भारतासारख्या देशात महाराष्ट्र, गुजरात, तामिळनाडू राज्यात मोठे उद्योग सर्वसाधारणपणे वसलेले दिसून येतात त्यामुळे जे छोटे राज्य आहेत जसे की, बिहार, ओरिसा यासारख्या राज्यात मोठे उद्योग दिसून येत नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात प्रादेषिक असंतुलन निर्माण होऊन सामाजिक आणि पर्यावरण विषयक समस्या दिसून येत आहेत आणि अशा प्रकारच्या अडचणी दूर करून प्रादेषिक समतोल दूर करण्यामागे लघु उद्योग महत्त्वपूर्ण भूमिका करतात कारण लघुउद्योग स्थानिक पातळीवर कमीत कमी साधनसामग्रीच्या साहाय्याने अल्प भांडवलावर सुरु करता येणे शक्य आहे त्यामुळे विकासातील असमतोल दूर होऊन मागास भागाचा आर्थिक विकास होण्यास चालना मिळते.

३) सार्वजनिक उत्पन्न व संपत्तीचे समान वितरण:

कमीत कमी भांडवलाच्या साहयाने सुरु करता येणाऱ्या लघु उद्योगांमुळे रोजगार संधी उपलब्ध होतात त्यामुळे उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपातील विषमता दूर होण्यास मदत होते.

४) भांडवल आणि उद्योजकता कौशल्याची गतिमानता:

भांडवल आणि उद्योजकता कौशल्याचा गतिमान पद्धतीने विकास करण्याच्या हेतूने लघु उद्योग अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका करता. हे उद्योग ग्रामीण भागात स्थानिक पातळीवर कमीत कमी भांडवलावर सुरु करता येण्यासारखे असल्यामुळे निश्चितपणे बचतीला व गुंतवणूकीला प्रोत्साहन मिळते. त्यामुळे ग्रामीण बचतीचे व साधनसंपत्तीचे उत्पादनाच्या दृष्टीने एकत्रीकरण करणे शक्य होते.

५) निर्यातीला प्रोत्साहन:

देशाची निर्यात वाढवून दुर्मिळ अशा विदेशी चलनाची प्राप्ती करून देण्याच्या हेतूने लघु उद्योग निर्यात वृद्धीसाठी अत्यंत पोषक आहेत. १९७१-७२ मध्ये लघु उद्योगांचा देशाच्या एकूण निर्यात मधील हिस्सा १०% होता जो २००२-०३ पर्यंत ३४% इतका वाढला. सर्वसाधारणतः लघु उद्योगांमधून लेदरच्या वस्तू, खेळणी, रेशमी कापडाच्या वस्तू, खेळांच्या वस्तू मोठ्या प्रमाणात निर्यात होताना दिसून येतात.

६) औद्योगिक शांतता व सुव्यवस्था टिकवणे:

देशात औद्योगिक शांतता टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने लघु उद्योगांची भूमिका अनन्यसाधारण अशीच आहे.लघु उद्योगांमध्ये कामगार धारण आणि उद्योजकाचे अत्यंत सुदृढ असे नटे निर्माण होऊन कोणत्याही प्रकारचे औद्योगिक कलह, तंटे निर्माण होत नाही. त्यामुळे हे स्पष्ट आहे कि देशात निर्यातीत प्रोत्साहन देणे, रोजगार निर्मिती करणे, उत्पादकता वाढविण्याच्या हेतूने लघुउद्योग अत्यंत मोलाची कामगिरी करीत असून १९८० ते १९९० च्या दशकात सरकारद्वारे लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले त्याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण भागात स्थानिक पातळीवर बचतीचे एकत्रिकरण करणे आणि रोजगार संधी उपलब्ध करणे शक्य झाल्यामुळे उत्पन्न व संपत्तीचे समान वाटप होऊन देशात औद्योगिक शांतता प्रस्थापीत करण्यासाठी लघुउद्योग अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य करीत आहेत.

५.९.३ भारतातील लघुउद्योगांना भेडसावणाऱ्या मुख्य समस्या किंवा अडचणी:

पुढीलप्रमाणे भारतात लघुउद्योगांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते.

१) वित्त आणि पतपैशाची अडचण:

लघुउद्योगांची मुख्य समस्या म्हणजे ते चालविण्याकरीता आवश्यक असणाऱ्या भांडवलाची समस्या होय. लघुउद्योग हे आकाराने लहान आणि त्याची व्याप्ती मर्यादित असल्यामुळे अशा उद्योगी बँका किंवा वित्त संस्था भांडवल पुरविण्यास तयार होत नाही. त्यांची नफ्याची क्षमता आणि कर्ज परतफेडीची क्षमता कमी असल्यामुळे त्यांना पुरेसे भांडवल उपलब्ध होण्यास अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे लघुउद्योगांना असंघटित घटकांकडून वाजवी पेक्षा जास्त व्याजदर देऊन कर्ज घ्यावे लागते. परिणामी कर्जपरतफेड करतेवेळी त्यांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते.

२) साधनसामग्रीच्या उपलब्धतेचा अभाव:

लघुउद्योगांना भेडसावणारी मूळ समस्या म्हणजे कच्च्या मालाच्या उपलब्धतेचा अभाव होय. बऱ्याचवेळा लघुउद्योजकांना जास्त किंमत देऊन कच्चा माल खरेदी करावा लागतो. शिवाय विदेशी विनिमयातील अडचणींमुळे लघुउद्योग कच्च्या मालाची परदेशातून आयात करू शकत नाही. एकंदरीत कच्चामाल आणि तत्सम साधनसामग्री उपलब्ध होण्यामध्ये लघुउद्योगांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो.

३) तंत्रज्ञानाची समस्या:

लघुउद्योगांत उत्पादन क्रीयेसाठी वापरली जाणारी उत्पादन पद्धत आणि उत्पादन तंत्र अत्यंत जुने आणि कालबाह्य झालेले असल्यामुळे उत्पादन कमी परंतू उत्पादन खर्च जास्त येत असल्यामुळे उत्पादीत वस्तूंची गुणवत्ता देखिल कमी होऊ लागते. परीणामी लघुउद्योगात उत्पादीत होणाऱ्या वस्तू या मोठ्या उद्योगातील उत्पादीत वस्तूंशी स्पर्धा करू शकत नाही.

४) बाजार समस्या:

लघुउद्योग हे स्थानिक पातळीवर कमीत कमी भांडवलाच्या साहाय्याने चालवीले जात असल्यामुळे या उद्योगात उत्पादीत वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध होणे अडचणीचे असते. शिवाय हे उद्योग विखुरलेले असल्यामुळे त्यांना हक्काची बाजारपेठ उपलब्ध होत नाही. शिवाय लघुउद्योगातील वस्तूंची गुणवत्ता कमी त्यामुळे किंमत कमी असल्यामुळे ग्राहकांच्या मनात गुणवत्तेबाबत शंका निर्माण होऊन वस्तूला बाजारपेठ व योग्य बाजार भाव मिळणे अत्यंत कठीण होते.

५) क्षमतेचा अपूरा वापर:

लघुउद्योगांना उत्पादन प्रक्रियेदरम्यान विविध उत्पादनविषयक आणि तंत्रविषयक अडचणींमुळे आपल्या क्षमतेचा पूरेपूर वापर करता येत नाही परीणामी मोठ्या उद्योगांशी लघुउद्योग उत्पादकतेबाबत आणि वस्तूच्या गुणवत्तेबाबत स्पर्धा करू शकत नाही.

६) उद्योगांचे आजारीपण:

वाढता उत्पादन खर्च आणि उद्योगांना सतत होणार तोटा यामुळे बहुतांशी लघुउद्योग आजारी अवस्थेत असल्याचे दिसून येतात. मार्च २००२ पर्यंत जवळपास १ लाख लघुउद्योग आजारी अवस्थेत असल्याचे आढळून आलेले आहेत.

७) माहितीचा अभाव:

लघुउद्योगांच्या बाबतीत महत्त्वपूर्ण अडचण म्हणजे या उद्योगांच्या बाबतीत शासकिय स्तरावर परिपूर्ण माहिती पोहोचवली जात नाही त्यामुळे उद्योगविषयक धोरणे राबविताना सरकारला अत्यंत कठीण परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. तसेच केंद्रिय संख्याशास्त्रीय संस्था, लघु उद्योग विकास केंद्र इत्यादींद्वारे नियमीतपणे परिपूर्ण माहिती गोळा होत नसल्याने लघुउद्योगांच्या विकासात अनेक अडचणी येतात.

८) जागतिकीकरण आणि आधुनिकतेचा दुष्परीणाम:

भारतीय अर्थव्यवस्थेने स्वीकारलेले नविन आर्थिक धोरण १९९१ आणि त्यातच भर म्हणजे उदारिकरण आणि परवानामुक्त उद्योग असल्यामुळे देशांतर्गत पातळीवर आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देखिल लघुउद्योगांना विदेशी उद्योगांशी स्पर्धा करावी लागते. सिमा शुल्क दरात कपात आणि अनेक संख्यात्मक अडचणींमुळे लघुउद्योगांना कच्च्या मालाची अंतराष्ट्रीय बाजारातून आयात करताना अनेक समस्या अद्भभवतात. तसेच जागतिकिकरणामुळेच अनेक प्रकारचे चीन च्या अत्यंत स्वस्त वस्तू बाजारात विक्रीसाठी उपलब्ध असल्याने लघुउद्योगातील वस्तूंना अशा वस्तूंशी स्पर्धा करावी लागत आहे थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे लघुउद्योगांच्या वस्तूंना बाजारपेठ मिळण्यापासून त्याची विक्री करण्यावर दुष्परीणाम झालेला दिसून येतो.

५.९.४ सरकारचे धोरण आणि उपाययोजना:

भारतात जवळपास ६.३ कोटी सुक्ष्म मध्यम लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) सार्वजनिक क्षेत्रात आणि आंतराष्ट्रीय पातळीवर महत्त्वपूर्ण योगदान देत असून त्यांचा स्थुल देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) २९% हिस्सा आहे. एकंदरीत देशातील बेरोजगारी कमी करणे, सामाजिक आणि आर्थिक लाभ निर्माण करण्याच्या हेतूने सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे योगदान मोठे आहे. भारत सरकारकला हे निश्चितपणे ज्ञात आहे की आजतागायत सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग चालवीताना उद्योजकांनां अनंत अडचणींना तोंड दयावे लागत आहे. आणि म्हणूनच लघु आणि सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्व ओळखून भारत सरकारने त्यांच्या सर्वोतोपरी विकासासाठी पुढील प्रमाणे काही प्रोत्साहनात्मक योजना राबविल्या आहेत.

१) प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम आणि इतर पत सहाय्य योजना: (PMEGP)

भारतीय शिक्षण पद्धतीमुळे रोजगार संधी ऐवजी बेरोजगारीचे प्रमाणच वाढत असल्याचे दिसून येते. आणि म्हणूनच बेरोजगारी कमी करुन उदयोजकता विकास व्हावा आणि रोजगाराच्या नविन संधी उपलब्ध व्हाव्यात म्हणून या योजने अंतर्गत सरकारने खादी ग्रामोदयोग विकास महामंडळ, (KVIC)) स्थापना केली. राज्यपातळीवर खादी ग्रामोदयोग विकास महामंडळ जिल्हा उद्योग केंद्र (DIC) राज्य लघुउद्योग विकास मंडळ इ. च्या माध्यमातून उद्योजकता विकासासाठी आणि नविन उद्योग उभारणीसाठी भांडवली सहाय्य पूरवीले जाते. या योजने अंतर्गत नविन उद्योग उभारणी करणे, उत्पादन प्रक्रिया यासाठी २५ लाख रुपयांपर्यंत आणि अन्य सेवांसाठी १० लाख रुपयांपर्यंत अर्थसहाय्य केले जाते.

२) खादी, ग्रामउद्योगांचा विकास:

MSME मंत्रालयाद्वारे ग्रामपातळीवर ग्रामीण व कुटिर उद्योगांच्या विकासासाठी विविध प्रकारच्या योजना राबविण्यात आलेल्या आहेत.

बाजार प्रोत्साहन आणि विकास योजना (MPDA):

इतर उद्योगांप्रमाणे खादी आणि ग्रामोद्योग मधील वस्तू उत्पादनास देखिल सुयोग्य बाजारपेठ मिळणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्या अनुषंगाने ही बाजार प्रोत्साहन आणि विकास योजना ही पारंपारिक उद्योगातील वस्तुंची गुणवत्ता वाढवीणे, ग्रामीण वस्तू उत्पादनांचा दर्जा सुधारणे, त्यांच्या विक्रीसाठी योग्य बाजार भाव उपलब्ध करून चिरंतन उत्पन्न मिळविणे ग्रामीण कारागीरांना प्रोत्साहन देण्याच्या हेतूने प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते.

देशांतर्गत बाजार प्रोत्साहन योजना (DMP):

देशातल्या देशात वस्तू उत्पादनाला वाव मिळावा म्हणून वस्तूचे प्रदर्शन भरवीणे, वस्तूंच्या जाहिरातीवर भर देणे, वस्तूंच्या साठवणुकीच्या दर्जावर भर देणे, वस्तू दूरुस्त करणे, टिकवून ठेवणे इत्यादी अनेक घटकांच्या बाबतीत सदर योजना कार्यरत आहे

देशातील वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहचावी वस्तूंची ओळख व्हावी या हेतूने TV, रेडीओ इतर प्रसार माध्यमांचा अवलंब करून वस्तूंच्या गुणवत्तेत सुधारणा आणण्यासाठी उत्पादन प्रक्रियेचे नियमीत परीक्षण करणे इ. सर्व प्रक्रीयांची सुयोग्य अंमलबजावणी करण्याच्या हेतूने ही योजना प्रोत्साहनात्मक कार्य करते.

कल्याणकारी उपाययोजना - प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना (PMSBY):

कामाच्या ठिकाणी घडण्याच्या अनपेक्षीत घटना जसे की अपघात मृत्यु, संपूर्ण विकलांगता इ. मुळे अनेक कामगारांचे जीवन व त्यावर अवलंबून असणारे कुटुंब उध्वस्त होते अशा परिस्थितीत कामगारांना सुरक्षा कवच उपलब्ध व्हावे म्हणून १९९८ मध्ये कामगार कल्याणांतर्गत वैयाक्तिक अपघात विमा योजना सुरु करण्यात आली.

३) अद्ययावत तंत्रज्ञान आणि प्रमाणीत गुणवत्ता:

कोणत्याही उद्योग व्यवसायाच्या वाढीवर आणि विकासावर गुणवत्तेचा निश्चितपणे सकारात्मक प्रभाव पडताना दिसून येतो. त्यासाठी प्रत्येक वेळी आणि प्रत्येक प्रक्रियेतून गुणवत्तेचा सनदशीरपणे विचार होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच पुढीलप्रमाणे उद्योग विकासाच्या गुणवत्तेचा विचार करता काही निश्चित योजनांचा आधार घ्यावा लागतो.

नवप्रवर्तन, ग्रामिण उदयोग आणि उद्योजकता विकास साठी योजना (ASPIRE):

सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या गुणत्तापूर्ण विकासा करीता नवप्रवर्तन आणि तंत्रज्ञानात्मक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सदर योजना अत्यंत महत्त्वपूर्ण वाटते.

राष्ट्रीय उत्पादक स्पर्धाक्षम कार्यक्रम (NMCP):

या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांमध्ये स्पर्धाक्षमता वाढीस लावणे, उत्पादकता वाढवीणे हा आहे.

अद्ययावत तंत्रज्ञानासाठी भांडवल अनुदान योजना (CLCSS):

प्रत्येक लघु, मध्यम आणि सुक्ष्म उद्योग क्षेत्रात वस्तू उत्पादन तंत्रज्ञान हे अद्ययावत असावे यासाठी या योजने अंतर्गत भांडवल सहाय्य दिले जाते.

MSMES साठी सातत्यपूर्ण गुणवत्ता आणि तंत्रज्ञाचे सहाय्य:

उद्योगाचे आधुनिकिकरण आणि अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा अवलंब हे यशस्वी उद्योगाचे लक्षण समजले जाते. या करीताच सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या सातत्यपूर्ण गुणवत्ता विकासासाठी या योजने अंतर्गत तंत्रज्ञान वापरण्यावर भर दिला जातो की ज्यामुळे वस्तू उत्पादनाचा खर्च कमी होऊन उत्पादकता आणि उत्पादनात भर पडेल

QMS आणि QTT च्या माध्यमातून उद्योग क्षेत्रांचा स्पर्धात्मक विकास साध्य करणे:

उद्योगातील वस्तू उत्पादन असो वा सेवेची गुणवत्ता असो या योजनेचा एकमात्र हेतू हा आहे की गुणवत्ता व्यवस्थापन (QM) आणि गुणवत्ता तंत्रज्ञान साधन (QTT) यांच्या माध्यमातून सुक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या विकासावर आणि गुणवत्ता वाढीवर भर दिला जातो.

बौध्दीक मालमत्ता अधिकाराबाबत जागरुकता निर्माण करणे (IPR) उद्योगाबाबत एकत्रीपणा निर्माण करुन उद्योगात नवप्रवर्तनात्मक कल्पना आणि नाविन्यता निर्माण करण्याच्या अनुषंगाने ही योजना कार्यशील असल्याचे दिसून येते. ही योजना सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या बाबतीत बौद्धिक मालमत्ता अधिकारांबाबत जागरुकता निर्माण करण्याचे कार्य करते.

बाजार प्रोत्साहनात्मक योजना:

उद्योग मंत्रालयाकडून सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या बाबतीत सुयोग्य बाजारपेठ उपलब्ध व्हाव्यात या हेतूने पुढील योजना राबविल्या जातात

आंतरराष्ट्रीय सहकारी योजना:

सुझ्मा, लघु आणि मध्यम उद्योगातील (MSME) वस्तू उत्पादनांची हेतूने बाजारपेठेत सुयोग्य परिचय व्हावा या हेतूने सरकारद्वारे या उद्योगातील वस्तूंना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळावी यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आलेली आहे .

खरेदी आणि विक्री सहाय्य योजना (PMS):

सुक्ष्म आणि लघुउद्योगांना प्रोत्साहन देण्याच्या हेतूने देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यापार विकासा करीता ही योजना गतीमान असल्याचे दिसून येते.

उद्योजकता विकास कार्यक्रम (ESDP):

कौशल्य विकास करणे हे स्पर्धा बाजाराचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट मानले जाते. ही योजना देशातील तरुणांना उद्योजकता विकासासाठी प्रेरीत करून तरुणांमध्ये उदयोजकता कौशल्य निर्माण करण्याचे कार्य करते. यासाठी या योजने अंतर्गत पुढील घटकांना सहाय्य केले जाते.

- SC, ST प्रवर्गातील आर्थिक दृष्ट्या मागास असलेल्या जवळपास २०% घटकांना सहाय्य केले जाते.
- ५०० ₹ चा धनादेश प्रत्येक महिन्याला प्रशिक्षण घेणाऱ्या घटकास सुपूर्व केला जातो.
- या योजनेत सहभाग घेणाऱ्या घटकांना निःशुल्क प्रशिक्षण दिले जाते.

५.१० भारतातील औदयोगिक प्रदूषण

दैनंदिन जीवनांमध्ये आपण नेहमी प्रदूषण या संकल्पनेचा विचार करीत असतो. वर्तमान पत्र, सामाजिक प्रसारमाध्यम, नियतकालीकांमधून अशा अनेक माध्यमातून प्रदूषणाबाबत विस्तारीत चर्चा होत असते. जेव्हा प्रदूषक निसर्गाची हानी करीत असतात तेव्हा प्रदूषण होत असते. भेसळ करणारे घटक हे प्रदूषण पसरविणारे कारणीभूत घटक आहेत ज्याच्या मुळे निरनिराळ्या स्वरूपात इतरत्र निरुपयोगी घनकचरा जमा होऊन प्रदूषण निर्माण होते प्रदूषणामुळे आपली जैवसंस्था बिघडून पर्यावरणाचा समतोल ढासळतो. अत्याधुनिकीकरण आणि अतिरीक्त विकासामुळे प्रदूषण समस्या अत्यंत गंभीर रूप धारण करीत आहे आणि त्यामुळेच जागतिक तापमान वाढ आणि आजारपणाची समस्या पुढे येत आहे.

५.१०.१ औद्योगिक प्रदूषण म्हणजे काय ?:

औदयोगिक क्रांतीचा जन्म झाल्यापासून ते आतापर्यंत औद्योगिक विकास झपाट्याने होताना दिसत आहे. तांत्रिक प्रगती, उत्पादनाचा विस्तार अतिरिक्त यंत्राचा वापर इत्यादींमुळे मोठ्या प्रमाणात कृत्रीम प्रदूषण होताना दिसून येते.

सुरूवातीला उद्योगांची संख्या कमी श्रमाचे कमी तास, श्रमप्रधान तंत्राचा वापर इत्यादीमुळे औद्योगिक प्रदूषणास वाव नव्हता परंतू जेव्हा अतिरिक्त उत्पादनाला सुरुवात झाली, मोठ्या प्रमाणात उद्योग विस्तार होऊ लागला तेव्हा पासून ते आतापर्यंत औदयोगिक प्रदूषणास सुरुवात झाली. औद्योगिक पध्दतीमध्ये घडून येणारा बदल हा औदयोगिक प्रदूषणाचा स्रोत आहे. औद्योगिक प्रदूषणामुळेच जलप्रदूषण होणे, शुध्द हवेमध्ये प्राणघातक वायूंचे मिश्रण होणे, जमीनीची गुणवत्ता खालावणे अशा अनेक प्रकारे विविध समस्या निर्माण होताना दिसून येतात. एकंदरीत औद्योगिक प्रदूषणास हे पर्यावरणीय समस्या निर्माण करणारा एक प्रधान स्त्रोत असून औदयोगिक प्रदूषणामुळे पर्यावरणाचा असमतोल घडून येण्यासाठी जे जबाबदार घटक आहेत त्याची चर्चा आपण विस्तारीतपणे करणार आहोत .

५.१०.२ प्रदूषणाचे विविध प्रकार:

प्रदूषण हे विविध प्रकारे आपणाला दिसून येते जसे की वायु, जल, मृदा आणि ध्वनी इ. विविध स्वरूपात प्रदूषण होत असते. प्रदूषण हे दोन प्रकारच्या परिस्थितीचे स्त्रोत आहे ज्यामध्ये पॉईंट स्त्रोत आणि नॉनपॉईंट स्त्रोत याचा समावेश होतो. त्यांपैकी प्रदूषणाची बिंदू स्त्रोत (Point Source) काय आहेत ते ओळखणे, त्याला आच्छादन करणे, आणि त्यावर नियंत्रण ठेवणे शक्य होते परंतु दुसऱ्या बाजूला प्रदूषणांच्या नॉनपॉईट स्त्रोतांना नियंत्रीत ठेवणे अतिशय कठिण बनते.

पुढीलपैकी प्रदुषणाचे विविध प्रकार आहेत. ज्यांच्यामुळे मानवी जीवनाचा ऱ्हास होत चालला असून समस्त विश्वाला विविध सामना करावा लागत आहे.

१) वायू प्रदूषण:

प्रदुषणाचे अनेक प्रकार जरी असले तरी त्यामध्ये हवा प्रदूषण हा एक मुख्य आणि अत्यंत विघातक असा प्रकार आहे. वायु प्रदूषणाचे विविध स्त्रोत पुढील प्रमाणे.

ज्वलनशील उर्जा:

अयोग्य पद्धतीने उर्जेचे ज्वलन होत असल्यामुळे तसेच दैनंदिन जीवनात आणि व्यवहारात पाककलेसाठी, वाहतूकी साठी आणि कृत्रीम कारणांसाठी मोठ्या प्रमाणात उर्जा खर्च होऊन त्यातून रासायनिक घटकांचे विघटन होऊन वायू प्रदूषण होत असते.

कारखान्यातील धूर वाहून नेणाऱ्या चिमण्या:

म्हणजे वायु प्रदूषणाचे दूसरे अत्यंत महत्वपूर्ण स्त्रोत म्हणजे कारखान्यातील चिमण्या तसेच वाहनातून बाहेर पडणारा प्रदूषीत वायू अशा परिस्थितीत सामुहीकरीत्या आणि सर्वसमावेशकरीत्या बाहेर पडणारा सल्फरडायऑक्साईड वायू हा निसर्गातील स्वच्छ हवा मोठ्या प्रमाणात प्रदूषीत करतो. अत्यंत महत्त्वाचे म्हणजे सल्फरडायऑक्साईड आणि अन्य विषारी वायूंमुळे जागतिक तापमानवाढीची समस्या तीव्र बनते त्यामुळे आम्ल पर्जन्याची शक्यता निर्माण होते आणि आम्लपर्जन्यामुळे तपमानवाढ, अनियमीत पर्जन्य माणि दुष्काळाची समस्या तीव्र होत जाते. अशा विविध समस्यांमुळे मानवी जीवन आणि वन्यजीवन उध्दवस्त होते. प्रदूषीत वायूचा प्रत्यक्षपणे मानवाच्या श्वसन संस्थेवर परिणाम घडून येतो. त्यामुळे अस्थमा, फुफ्फुसांचे कॅन्सर असे गंभीर आजार होऊ लागतात. जर आपण वेळीच वायु प्रदूषण नियंत्रणासाठी कार्यवाही केली नाही तर परिस्थिती अत्यंत गंभीर आणि विक्राळ रूप धारण करू शकते.

२) जल / पाणी प्रदूषण:

जलप्रदूषणामुळे पृथ्वीवरील सर्व प्रकारच्या प्राणी जीवांचे जीवन धोक्यात आले आहे. जवळपास ६०% च्या आसपास विविधस्वरुपाचे जीव पाण्यात वास्तव्य करतात. जलप्रदूषणामुळे अशा जीवांना धोका निर्माण होऊन त्याचा परीणाम संपूर्ण सृष्टीवर घडून येतो. परंतू जलप्रदूषणाची कारणे काय आहेत ? याबाबत दृष्टीक्षेप पुढील प्रमाणे

अ) औदयोगिक कचरा:

जलप्रदूषणाचे आणखी एक ज्वलंत कारण म्हणजे औदयोगिक कचरा होय जसे की औदयोगिक कचरा किंवा रासायनिक द्रव्यू जे पाण्यात मिसळते त्यामुळे जलप्रदूषण मोठ्या प्रमाणात घडून येते . जलप्रदूषणामुळे देखिल मानवी जीवन आणि प्राणी जीवन धोक्यात येते .

ब) भूजल प्रदूषण:

काही जंतुनाशक आणि बुरशीनाशक घटकांमुळे देखिल जलप्रदूषण होत असते . भूगर्भातील पाणी रासायनिक घटकांमुळे व अन्य विषारी घटकांमुळे प्रदूषीत होते. भूजल प्रदूषणामुळे मानवी जीवांना गंभीर आजारांना सामोरे जावे लागते त्यामुळे अरोग्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण होतो.

क) कॅन्वास गळती:

कॅन्वास गळती मुळे होणारे जलप्रदूषण ही एक सामान्य समस्या आहे सर्वसाधारणता जलवाहतूक होत असताना जहाजांचा होणारा अपघात, टँकरचा होणारा अपघात यामुळे कॅन्वास गळती मोठ्या प्रमाणात होऊन जलप्रदूषण समस्या गंभीर बनते.

ड) तलावांचे दलदलीकरण:

तलावाचे दलदलीकरण हे एक जल प्रदूषणाचे प्रधान स्त्रोत आहे. दैनंदिन जीवनात धुणी धुणे, सांडपाण्याचा संचय, छोट्या छोट्या तलावांचे एकत्रीकरण, गटर त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात दुषीत पाणी एकाच ठरावीक ठिकाणी संचयीत झाल्यामुळे दलदल तयार होते परिणामी अशा दलदली भागात साचलेल्या पाण्यातून विषारी वायू बाहेर पडतो जो ऑक्सीजनची पातळी कमी करतो. अशा प्रकारच्या जलप्रदूषणामुळे अन्नसाखळी धोक्यात तर येतेच पण त्याबरोबरच कॉलरा, डायरीया, यासारखे आजारही पसरले जातात.

३) भू / मृदा प्रदूषण:

भू प्रदूषण हे सर्वसामान्यतः जमीनीमध्ये अनावश्यक रसायनांचे विघटन झाल्यामुळे होत असते. कृत्रीम घनकचऱ्याचे मिश्रण खाणकाम जंगलतोड, इत्यादीमुळे जमीनीची प्रचंड झीज होत असते.

४) ध्वनीप्रदूषण:

जेव्हा क्षमतेपेक्षा अधिक आवाज कानांवर पडतो त्यावेळेला ध्वनी प्रदूषणाची निर्मिती होते. ध्वनीप्रदूषणामुळे कानाला कमी ऐकू येणे, मानसिक स्वास्थ बिघडणे, मानसिक ताणतणाव निर्माण होणे, यासारख्या समस्या निर्माण होतात . ध्वनी प्रदूषण प्रामुख्याने यंत्राचा आवाज, मोठ्या प्रमाणातील संगीत वाद्य, व्यवसायाच्या ठिकाणी निघणारा ध्वनी इ. अनेक मार्गातून होत असतो. सर्वच प्रदूषण प्रकारांमध्ये ध्वनी प्रदूषण हा खुपच विघातक समजला जातो.

मानवी जीवाच्या बाबतीत विचार केला तर ध्वनी प्रदूषणामुळे रक्तदाब वाढणे, झोपेवर परिणाम होणे इत्यादी सारखे नकारात्मक व अनिष्ट परिणाम होताना दिसून येतात .

५) किरणोत्सर्गी प्रदूषण:

किरणोत्सर्गी प्रदूषण जेव्हा निर्माण होते तेव्हा ते अतिशय प्राणघातक ठरते. हे आण्विक उर्जेमुळे निर्माण होत असते. आण्विक कचऱ्याची विल्हेवाट लावताना अशा प्रकारचे प्रदूषण होत असते. किरणोत्सर्गी प्रदूषणामुळे कर्करोग, आंधळेपणा, यासारख्या समस्या निर्माण होऊन त्याचा परिणाम जमीन, हवा आणि पाण्यावर देखील होतो .

६) थर्मल किंवा उष्णता प्रदूषण:

थर्मल प्रदूषण हे जवळपासच्या भूप्रदेशात मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या जंगलतोडी मुळे नागरी पसाऱ्यामुळे, कृत्रीम दुकानांमुळे आणि ध्वनी प्रदूषणामुळे होत असते. यामुळे वातावरणात व भूप्रदेषात अनावश्यक उष्णता निर्माण होते त्यामुळे पृथ्वीवरील तपमानात वाढ होते. परिणामी वन्यजीवन धोक्यात येते, मानवी जीवाला देखिल त्याचे अनिष्ट परीणाम सहन करावे लागतात.

७) प्रकाश प्रदूषण:

अनावश्यक कृत्रीम प्रकाशामुळे सर्वसाधारणतः नागरी भागात अनावश्यकपणे लावलेले कृत्रीम दिवे यामुळे अशा प्रकारचे प्रदूषण निर्माण होते मोठ्या जाहिरातींवर सोडलेला प्रकाश खेळाचे किंवा मनोरंजनाच्या मैदानात सोडलेला कृत्रीम प्रकाश यामुळे असे प्रदूषण तयार होते. प्रकाश प्रदूषणामुळे आकाशातील ताऱ्यांवर विपरीत परिणाम होतो. त्यामुळे कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण वाढते. सामान्य मानवी समुहाला शयन समस्येला ही तोंड द्यावे लागते.

५.१०.३ औद्योगिक प्रदूषणाची महिती:

कृत्रीम प्रकारे निर्माण झालेले प्रदूषण संपूर्ण पृथ्वीला मारक ठरते. बेजाबदारपणे वर्तन करणारे नागरीक अशा प्रकारच्या प्रदूषण निर्मीतीला कारणीभूत ठरतात. अशा प्रकारच्या प्रदूषण निर्मितीस खालील परिस्थिती जबाबदार ठरते.

- जळाऊ कोळसा
- जळणारे जीवाश्म जसे की नैसर्गिक वायू पेट्रोलियम इत्यादी .
- रासायनिक डिटर्जंटचा वापर
- भूप्रदेषात सोडलेला उघड्यावरील वायू आणि द्रव पदार्थ
- आण्विक कचऱ्याचे विघटन

औद्योगिक प्रदूषणाची कारणे:

औद्योगिक प्रदूषणांच्या कारणांची विस्तारीत चर्चा आपणाला पुढील मुद्द्यांद्वारे करता येईल.

१) प्रदूषण नियंत्रणात्मक कार्यक्रमाचा अभाव:

प्रदूषण नियंत्रणात्मक विभागा तर्फे प्रदूषण रोखण्यासाठी ठोस पाऊले उचलली जात नसल्यामुळे प्रदूषणाची समस्या गंभीर होत आहे . शिवाय प्रदूषण रोखण्यासाठीच्या कायदयांची पायमल्ली होत असल्यानेही प्रदूषण समस्येचा असंख्य लोकांच्या जीवावर प्रतिकूल परिणाम होताना दिसतो .

२) अनियोजीत औद्योगिक वृध्दी:

मोठ्या शहरात अनिर्बंपणे कारखान्यांची निर्मिती होत आहे त्यामुळे अशा भागातील वातावरण प्रदूषित होताना दिसून येते

३) कालबालह्य तंत्रज्ञानाचा वापर:

मोठ्या प्रमाणातील उत्पादन खर्च टाळण्यासाठी अनेक कारखाने आणि उदयोग आजतागायत उत्पादन प्रक्रियेत परंपरागत उत्पादन तंत्राचा वापर करीत आहेत परंतू त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावरील औदयोगिक प्रदूषणाच्या समस्येला तोंड दयावे लागते आहे .

४) मोठ्या प्रमाणावरील लघुउद्योगांची निर्मिती:

सद्यस्थितीत लहान शहरात मोठ्या शहरात मोठ्या प्रमाणावर छोटे-मोठे लघुउद्योग केंद्रीत झालेला दिसून येतात. त्यांची भांडवल गुंतवणूक मर्यादा कमी तर असतेच शिवाय शासकीय नियमांना बगल देऊन ते चालवीले जातात. शासन दरबारी त्यांची नोंदही नसते परंतू असे उदयोग आसपासच्या परिसरात मोठ्या प्रमाणात विषारी वायू पसरवतात आणि वातावरण दुषीत करतात.

५) अकार्यक्षपणे कचऱ्याची होणाऱ्या विल्हेवाट:

जल प्रदूषण आणि भू - प्रदूषण हे सामान्यतः अकार्यक्षमपणे निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यामुळे होत असते. अशा कचऱ्याची विल्हेवाट जर दिर्घकाळापर्यंत योग्य पद्धतीने होत नसेल तर वातावरण दुषित होते निसर्गातील वायुची गुणवत्ता ढासळते, विविध रोगांची पैदास होते एकंदरीत त्यामुळे मानवी जीवाला धोका निर्माण होतो. त्यामुळे श्वसनासंबंधी विकार सुध्दा निर्माण लोक लागतात.

६) नैसर्गिक संसाधनांचा उपयोग:

नैसर्गिक संसाधनांचा अतीउभोग आणि अतीवापर केला गेल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण निर्माण होते. नैसर्गिक साधनांचा अकार्यक्षमपणे वापर होतो त्यामुळे भू - प्रदूषण, वायू प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात होऊन नैसर्गिक संसाधनांचा -हास होत आहे.

५.१०.४ प्रदूषणाचे परिणाम:

१) जल प्रदूषण:

मोठ्या प्रमाणात कृत्रीम प्रदूषणामुळे जैवसंस्थेवर प्रतिकूल परिणाम होत असतो. औद्योगिकरण होत असताना, रासायनिक प्रक्रिया होत असताना मोठ्या प्रमाणात विघातक रसायन, किरणोत्सर्ग संपर्क, प्राणघातक रसायनांचा पाण्याशी संपर्क येत असल्यामुळे होते जलप्रदूषण फार मोठ्या प्रमाणात होते. काही वेळेस कृत्रीम घनकचऱ्याची पाण्यामध्ये मोठे संचय होत असल्याने पाणी प्रदूषीत होते त्याचा परीणाम भूगर्भा मधील पाण्यावर होतो आणि असे भूगर्भातील दुषीत पाणी जेव्हा मानवाव्दारे वापरले जाते. तेव्हा त्याच्या आरोग्यावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होते तसेच वनस्पतींची वाढ खुंटते शिवाय धान्याची गुणवत्ता घसरते.

२) भू – प्रदूषण:

भू – प्रदूषणामुळे वनस्पतींचे पालनपोषण करतानी वन्यजीवांचे पोषण करताना अनेक अडचणी निर्माण होतात. तसेच जे लोक अशा प्रदूषीत जमीनीच्या संपर्कात येतात अशा सर्वांना आरोग्यविषयक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

३) हवा / वायू प्रदूषण:

दैनंदिन जीवनात ज्या विविध आजारांची मनुष्याला लागण होते ती केवळ वायू प्रदूषणामुळेच वायू प्रदूषणामुळे पृथ्वी माणि भू तलावरील सर्वच जीवांचे आरोग्य धोक्यात आले .

४) वन्यजीवांचा संहार किंवा नाश:

कृत्रीम प्रकारच्या प्रदूषणामुळे कमी अधिक प्रमाणात जंगलातील वन्यजीवांच्या संहारात अगदी व्यापक पातळीवर वाढ होत आहे. अनेक वन्य जीव असे आहेत की त्यांचे अस्तीत्व कायमस्वरूपी नष्ट झाले आहे. मोठ्या प्रमाणातील कॅन्वास गळती, जंगलाला आग लागणे, नैसर्गिक आपत्ती यामुळे जंगलातील वन्यजीवांना धोका निर्माण होऊन त्यांचे जीवन नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे.

५) जागतिक तापमानवाढ:

व्यापक प्रमाणावरील निर्माण होणाऱ्या प्रदूषणामुळे जागतिक तापमानवाढीची समस्या दिवसें दिवस गंभीर बनत चालली आहे. हरीतगृह वायू मोठ्या प्रमाणात हत पसरल्यामुळे जागतिक तापमान वाढ समस्या गंभीर बनत आहे. त्यामुळे हिमनदीचे वितळणे धूवीय अस्वलांचा नाश होणे, मोतीबिंदू चक्रीवादळ यांसारख्या समस्या दिवसें दिवस वाढत चालल्या आहेत.

६) जैवविविधतेचा नाश:

कृत्रीम प्रदूषणामुळे जैवविविधता नष्ट होत आहे. रासायनिक घनकचऱ्याचे अयोग्य व्यवस्थापन जंतूनाशके , किरणोत्सर्ग घटक इत्यादीमुळे जैवसंस्था धोक्यात आलेली आहे . त्याचा परिणाम म्हणून वन्यजीवन , जीवसंस्था आणि विविध भूप्रदेषातील मानवी जीवन धोक्यात आले आहे अनेक सुक्ष्मजीव नष्ट होत चालले आहेत . प्राण घातक द्रव्य , विघातक कचरा , इत्यादीमुळे जैवसंस्थे सोबतच त्याचा अनिष्ट परिणाम अन्न, पाणी आणि आरोग्य सुरक्षिततेवर होत आहे .

७) वातावरणीय निक्षेपण:

कृत्रीम प्रदूषणामुळे कॅडमीयम मातीच्या संवर्धनाचा प्रश्न निर्माण होऊन खाणी नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे .औदयोगीकरणातून निर्माण होणाऱ्या दुषीत पाण्यामुळे छोटे छोटे तलाव निर्माण होऊन वातावरणाचे निक्षेपण होत आहे .

५.१०.५ औद्योगिक प्रदूषण कमी करण्याचे उपाय:

पृथ्वीवरील प्रत्येक राष्ट्राला औद्योगिक प्रदूषणाची समस्या भेडसावत आहे यात कुठलीच शंका नाही. वाढत जाणारे औदयोगिक प्रदूषण कमी करण्यासाठी समग्र पातळीवर विविध संस्था कार्यरत असून कार्बन अवशेष कमी करून त्या इकोफ्रेंडलीचा वापर करण्याचे आवाहन करीत आहेत. औद्योगिक प्रदूषण ही एक महत्वपूर्ण समस्या असून तीचे निराकरण करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे विविध उपाय किंवा मार्गाचा वापर केला जातो.

१) स्रोत नियंत्रण:

नविन तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार कामगारांना परीणामकारक प्रशिक्षण देणे, घनकचऱ्याचे सुयोग्य व्यवस्थापन करण्यासाठी उच्च विकासात्मक तंत्रज्ञानाचा उपायोग करणे इत्यादी विविध स्त्रोतांचा वापर केल्यास बऱ्यापैकी औदयोगिक प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवता येऊ शकते.

२) पुनर्वापर:

विविध घटकांचा जसे की पाण्याचा पुनर्वापर केल्यास औद्योगिक प्रदूषण कमी होण्यास मदत होते.

३) औदयोगिक कचऱ्याचे सुयोग्य व्यवस्थापन:

औदयोगिक प्रक्रीयेतून निघणाऱ्या घनकचऱ्याचे योग्य पद्धतीने व्यवस्थापन केल्यास आणि तशा प्रकारची व्यवस्था केल्यास कृत्रीम प्रकारचे औद्योगिक प्रदूषण कमी होण्यास सहज मदत होते.

४) भूप्रदेश माणि वनिकरणाची निर्मिती:

वनीकरण आणि मोठ्या प्रमाणात जंगलांची लागवड केल्यास वन्यजीवांना त्यांचे जीवन सुरक्षीतपणे टिकवून ठेवणे शक्य होते. याशिवाय जितक्या मोठ्या प्रमाणात वृक्षांची लागवड केली जाते. तितक्या मोठ्या प्रमाणात हवेचे शुध्दीकरण होते. यामुळे ऑक्सिजन पातळी वाढल्यास मदत होते पर्यायाने औदयोगिक प्रदूषण नियंत्रणात येते.

५) कायद्याची कडक अंमलबवजावणी :

पर्यावरण संरक्षण संस्था ही औदयोगिक प्रदूषणामुळे होणारी हाणी भरून काढण्यासाठी कार्य करताना दिसून येते. त्या अनुषंगाने ज्या कंपन्या किंवा कारखाने पर्यावरण विषयक नियमांचे उल्लंघन करतात पर्यावरण कायदयाची पायमल्ली करतात अशा कंपन्यांविरुद्ध कोठोर कारवाई करण्यात आली तर निश्चितपणे कृत्रीम औद्योगिक प्रदूषण कमी होण्यास मदत होईल.

६) पर्यावरणीय परीणामांची नियमीत तपासणी:

एक जबाबदार कंपनी म्हणून प्रत्येक औद्योगिक क्षेत्रामध्ये तीने आपल्या सभोवतालच्या वातावरणाचे नियमीत परीक्षण करणे गरजेचे आहे. त्यानुसार जर पर्यावरणावर काही

नकारात्मक किंवा विघातक परीणाम दिसून येत असतील असतील तर त्यांची अंमलबजावणी करून योग्य तो पूरक निर्णय घेणे अत्यंत गरजेचे आहे.

भारतातील कृत्रीम प्रदूषण नियंत्रणाची अंमलबजावणी:

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार जगाच्या २० महत्त्वपूर्ण शहरांमध्ये भारतातील कानपुर हे कृत्रीम प्रदूषण पसरविण्यात अत्यंत अव्वल स्थानी आहे. अनियोजीत कृत्रीम प्रदूषण परिस्थिति निर्माण करण्यास कानपूर शहराचा मोठा वाटा असल्यामुळे भारत सरकारने सदरची बाब अत्यंत गांभीर्याने घेऊन देशात निर्माण होणाऱ्या कृत्रीम प्रदूषणास नियंत्रीत करण्याच्या हेतूने ठोस पाऊले उचलने शिवाय तशा प्रकारची अंमलबजावणी करणे फार गरजेचे आहे.

त्या अनुषंगाने प्रदूषण नियंत्रणासाठी सरकारने पुढील उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत .

१) पर्यावरण संरक्षण कायदया अंतर्गत भारत सरकारने अमेरीका प्रमाणे १९७२ पासून तर १९७८ पर्यंत चारवेळा घटनात्मक पद्धतीने अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केलेली आहे. त्यामुळे पर्यावरणातील प्राणी जीवन मनुष्य जीवन तसेच वनविभाग सुरक्षित होण्यास मदत होत आहे.

२) जल संवर्धन आणि पर्यावरण संरक्षण कायदा १९७४ हे दोन महत्वपूर्ण टप्पे होते की ज्यांच्या सहाय्याने प्रदूषण नियंत्रण करण्यास मदत होईल. जलसंवर्धनामुळे पाण्यातील प्रदूषण प्रमाणे कमी होऊन पाण्यातील रासायनिक आणि विघातक केमीकल मिश्रणास आळा बसू शकेल.

३) १९८२ मध्ये वायूकायदा पास करुन वायूप्रदूषण कमी करण्यासाठी प्रयत्न होत आहे. त्या अनुषंगाने केंद्र आणि राज्य स्तरावर उद्योग परीसरामध्ये हवाप्रदूषणाची पातळी निश्चित करण्यात आलेली आहे निश्चित केलेल्या पातळी पेक्षा अधिक प्रदूषण होत असेल तर तशा प्रकारच्या उदयोग परिसरास दंड आकारण्याचे घोषीत करण्यात आले आहे.

४) १९८६ चा पर्यावरण संरक्षण कायदा हा भोपाळ MIC दुघर्टनेच्या पार्श्वभूमीवर (१९८४) करण्यात आलेला आहे. भोपाळ मध्ये झालेल्या वायूगळतीमुळे मोठी मनुष्य हानी झालेली होती त्यामुळे असे पुन्हा होऊ नये म्हणून केंद्र सरकारने सक्षमपणे नियोजन करुन कोणत्या उदयोग परिसरात असे कृत्रीम प्रदूषण होत आहे विघातक पदार्थ व कचरा तसेच प्राणघातक वायु उत्पन्न होत आहे अशा सर्व घटकांची सुयोग्य अंमलबजावणी करण्याचे ठरले आहे. त्यामुळे मानवी जीवाला कोणताही धोका निर्माण होणार नाही.

अशा प्रकारे वरील पद्धतीने भारत सरकारने कृत्रीम प्रदूषण नियंत्रणासाठी विविध उपाययोजना जरी केल्या असल्या तरी आजच्या या विकासात्मक युगात, 'नविन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करताना वाढत जाणारे कृत्रीम प्रदूषण हे आहे त्याच स्थितीत असणार आहे त्यामुळे अशा प्रकारचे प्रदूषण कसे नियंत्रणात ठेवता येईल हे एक मोठे आव्हान सरकार समोर असणार आहे.

५.११ प्रश्न

१) सुधारणा पूर्व काळातील भारतीय उद्योग क्षेत्राची कामगिरी नमूद करा .

२) भारतीय उद्योगांची रचना व्यक्त करा.

३) नविन औद्योगिक धोरण १९ ९ १ ची उदिष्टे स्पष्ट करा.

४) स्पर्धात्मक कायदा २० ० ३ ची वैशिष्टे स्पष्ट करा.

५) पुढील घटकांवर विस्तारीत भाष्य करा.

अ. औद्योगिक उत्पादनाचे मोजमाप / निकष.

ब. उद्योगांची रचना

क. औद्योगिक कामगिरीची प्रवृत्ती

ड . नव्या औद्योगिक धोरणाचा औद्योगिक वृध्दी वरील परिणाम / प्रभाव

इ . औद्योगिक धोरण निश्चिती / ठराव.

६) सार्वजनिक क्षेत्राची भारतातील भूमिका स्पष्ट करा?

७) भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राच्या समस्या किंवा अडचणी स्पष्ट करा?

८) निर्गुंतवणूक म्हणजे काय? त्याची उद्विष्ट्ये काय आहेत?

९) निर्गुंतवणूक धोरणांअंतर्गत सरकारद्वारे कोणकोणती धोरणात्मक पाऊले उचलण्यात आलेली आहेत?

१०) भारतातील निर्गुंतवणूक धोरणाच्या प्रक्रियेचे टिकात्मक मूल्यमापन करा?

११) पुढील घटकांवर भाष्य करा.

(i) सार्वजनिक क्षेत्राच्या अडचणी किंवा समस्या

(ii) निर्गुंतवणूक धोरणाची उद्विष्ट्ये

(iii) भारतातील निर्गुंतवणूक कार्यक्रम

(iv) निर्गुंतवणूकीकरणाचे तोटे

१२) भारताच्या आर्थिक विकासातील सुक्ष्म, लघु, आणि मध्यम उद्योगांची भूमिका याबाबत चर्चा करा.

१३) भारतातील सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना भेडसावणाच्या समस्या स्पष्ट करा.

१४) सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे महत्त्व विषद करा.

१५) अलिकडच्या काळात सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या विकासा करीता भारत सरकारद्वारे राबविण्यात येणारी धोरणे आणि उपाययोजनांबाबत चर्चा करा.

१६) पुढील घटकांवर स्पष्टीकरणात्मक टिपा लिहा:

i) सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची वैशिष्ट्ये:

ii) सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाबाबतची अलिकडच्या काळात असलेली धोरणे

iii) सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाबाबत कल्याणकारी योजना

iv) सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे वर्गिकरण.

१७) औदयोगिक प्रदूषणाची विविध कारणे काय आहेत याबाबत चर्चा करा ?

१८) औदयोगिक प्रदूषणाचे प्रकार काय आहेत ?

१९) औदयोगिक प्रदूषणाचे परिणाम स्पष्ट करा ?

२०) भारतातील औद्योगिक प्रदूषण नियंत्रण करण्यासाठीच्या उपाययोजना सांगा ?.

२१) पुढील घटकांवर टिकात्मक भाष्य करा ?

(i) औद्योगिक प्रदूषणाचे प्रकार

(ii) औद्योगिक प्रदूषणाचे कारणे

(iii) औद्योगिक प्रदूषणाचे परीणाम

(iv) औद्योगिक प्रदूषण नियंत्रण करण्यासाठी भारत सरकार ने केलेले उपाय.

*****

६

सेवा क्षेत्र : भारतातील आरोग्य सेवा आणि पर्यटन सेवांची प्रवृत्ती

घटक रचना

६.० उद्दिष्टये

६.१ प्रस्तावना : सेवाक्षेत्राचा परिचय किंवा ओळख

६.२ भारतातील सेवा क्षेत्राचे महत्त्व / योगदान

६.३ आरोग्य उद्योग सेवा महत्त्व, समस्या, संधी

६.४ पर्यटन उद्योगाचे महत्व, विकासात्मक उपाययोजना

६.५ प्रश्न

६.० उद्दिष्टये

- भारतातील सेवाक्षेत्राचा परिचय किंवा ओळख करून घेणे
- भारतातील सेवाक्षेत्राचे महत्त्व समजावून घेणे
- भारतातील आरोग्य सेवेचे महत्त्व, समस्या व संधी यांचा अभ्यास करणे
- भारतातील पर्यटन उद्योगाचे महत्त्व व विकासात्मक उपाययोजना अभ्यासणे

६.१ प्रस्तावना : सेवाक्षेत्राचा परिचय किंवा ओळख

देशभरात पसरलेल्या विविध उच्चतर सेवांचे पृथ्थकरण सेवा क्षेत्रात होताना दिसून येते. मागील दशकापासून देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात आर्थिक वृध्दी घडवून आणण्याच्या हेतूने सेवा क्षेत्र हे एक अत्यंत महत्वपूर्ण असे विकास क्षेत्र आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात अतिरीक्त लोकसंख्येमुळे सेवा क्षेत्र हे व्यापक होताना दिसते. त्यामुळे लोकसंख्येचा अन्य क्षेत्रांवरील भार कमी करून रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने आणि जलद आर्थिक विकासाच्या हेतूने भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्र अनन्यसाधारण असे आहे

सेवा क्षेत्रात साधारणतः उच्च कोटीच्या सेवांपासून अर्थात माहिती तंत्रज्ञान सेवा (IT) तर निम्न कोटीच्या सेवांचा समावेश होतो जसे की, असंघटित क्षेत्रात सेवा पुरविणारे प्लंम्बर, उपहारगृहे, केशकर्तनालय, कॉर्पोरेट क्षेत्रातील सेवा, धर्मशाळा, वाहतूक सेवा, सामाजिक संदेशवहन आणि दळणवणन साधने अशा नाना प्रकारच्या सेवांचा समावेश होताना दिसून येतो.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी आणि उद्योग (प्राथमिक आणि दुय्यम क्षेत्र) क्षेत्रांच्या तुलनेत सेवाक्षेत्राचे आर्थिक विकासाच्या दृष्टिने फार मोठे योगदान आहे. मागील काही दशकांपासून सेवा क्षेत्र स्थिरगतीने आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावीत आहे. जगातील

बहुतांशी विकसीत राष्ट्रांमध्ये सेवा क्षेत्र हे स्थुल देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) इतर क्षेत्रांच्या मानाने मोलाची भर घालील आहे तसेच सेवाक्षेत्रात होणारी रोजगार निर्मीती ही उद्योगक्षेत्रापेक्षा तीप्पट असल्याचे समोर आले आहे.

६.२ भारतातील सेवा क्षेत्राचे महत्व / योगदान

भारतासारख्या देशात सेवाक्षेत्राचे महत्त्व दशकानुदशके वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. सेवा क्षेत्राच्या व्यापक पातळीवरील वाढी बरोबर अर्थव्यवस्थेत अनेक सकारात्मक बदल होत आहेत त्यामुळे सेवा क्षेत्राचा दिवसें दिवस होत असणारा विस्तार हा वाखाणण्याजोगे आहे असे निश्चितपणे म्हणावे लागते.

भारतावरील सेवाक्षेत्राचे महत्त्व किंवा योगदान पुढील मुद्द्यांद्वारे सुव्यवस्थीतपणे जाणून घेता येईल.

१) स्थुलदेशांतर्गत उत्पादन (GDP) वाढीला प्रेरक:

स्थीर किंमतीनुसार भारताच्या स्थुलदेशांतर्गत देशांतर्गत उत्पादन (GDP) मधील सेवा क्षेत्राचा एकूण घेतला हिस्सा विचारात घेतला तर दिसून येते की उपहारगृहे वाहतूक सेवा, साठवणूक गृहे बँकिंग सेवा, विम्याच्या सेवा, रिअल इस्टेट संदेशवहन सेवा आणि बांधकाम क्षेत्र यांसारख्या सेवांचे योगदान फार मोठे आहे अशा प्रकारच्या सेवांमुळेच स्थुल देशांतर्गत उत्पादनाचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. २०००- २००१ मध्ये सेवा क्षेत्राचा देशाच्या GDP मधील हिस्सा ५६.८% होता जो २०१३-१४ मध्ये ५९.६ % पर्यंत वाढला. सामाजिक आणि विशिष्ट सेवांचा हिस्सा १९५०-५१ मध्ये केवळ ५ टक्के होता तो २०१३-१४ मध्ये १२.९ टक्के इतका वाढला. त्याचप्रमाणे वित्तसेवा रिअल इस्टेट , व्यापार विषयक सेवांचा हिस्सा ९ टक्क्यांवरून तो २०१३-१४ मध्ये १९.८ टक्क्यांपर्यंत वाढत गेला.

वरील विश्लेषणावरून आपल्यासमोर ही बाब निदर्शनास येते की भारतीय अर्थव्यवस्थेत स्थुल देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) वाढ करण्याच्या हेतूने इतर क्षेत्रांच्या तुलनेत सेवा क्षेत्राचा सिंहाचा वाटा आहे हे ठामपणे म्हणावे लागते.

२) संयुक्त / चक्रवाढ वार्षिक वृध्दी दरात वाढ:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत संयुक्त किंवा चक्रवाढ वार्षिक वृध्दी दरात वाढ करण्याच्या हेतूने सेवा क्षेत्र हे मोलाची कामगिरी करते सन २००४ -०५ मध्ये संयुक्त वार्षिक वृध्दी दरात हा १०% एवढा होता. जो स्थुल देशांतर्गत उत्पादनानुसार (GDP) २०११-१२ पर्यंत ८.६ % दराने वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. यावरून हे सिध्द होते की शेती आणि उदयोग क्षेत्राला मागे टाकत तीनही क्षेत्रांमध्ये सेवा क्षेत्राने आपले वर्चस्व निर्माण केले . एकंदरीत जलद सेवा क्षेत्राच्या विस्तारामुळे देशाच्या स्थुलदेशांतर्गत उत्पादनात (GDP) मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. उद्योग क्षेत्राचा विचार न करता परंपरागत वृध्दी प्रतिमानाचा त्याग करून अर्थव्यवस्थेने प्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्रा कडून वृध्दी क्षेत्राकडे वाटचाल केली.

३) इतर क्षेत्रांना आधार देणे:

सेवाक्षेत्रातील होणारी वृध्दी ही कृषी आणि उदयोग क्षेत्राला पूरक अशी असून अर्थव्यवस्थेत बेकारी कमी करून समग्र रोजगार पातळी वाढवीण्याच्या हेतूने आणि उत्पादकाला चालना मिळावी म्हणून सेवा क्षेत्राची भूमिका अनन्यसाधारण अशी आहे. सेवा क्षेत्रातील वृध्दी ही कृषी आाणि उदयोग क्षेत्राच्या वृध्दीच्या मानाने प्रतीवर्जी ६.६% ने जास्त असल्याचे दिसून येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत पूर्वीपासूनच कृषीक्षेत्राचा प्रभाव जरी दिसून येत असला तरी सेवा क्षेत्राचा हिस्सा हा वाढत असून विकासाच्या अवस्थेत प्राथमिक क्षेत्र आणि दुय्यम क्षेत्राला सेवा क्षेत्र हे एक समय्यक क्षेत्र असल्याचे निष्पन्न झाले आहे.

४) स्थुल राज्य देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ (GDP):

सद्यस्थितीत सेवा क्षेत्रामुळे विविध देशा मधील स्थुल राज्य देशांतर्गत उत्पादनात (GSDP) मोठ्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ होत आहे. संयुक्त राष्ट्र संघ आणि अन्य देशांचा तुलनात्मक आढावा घेतल्यास दिसून येते की भारतासारख्या आशिया खंडातील विविध विकसनशील राष्ट्रांमध्ये सेवा क्षेत्र हे एक प्रभावी क्षेत्र आहे. २०११-१२ पसून सेवा क्षेत्राची कामगिरी उल्लेखनीय असल्याचे दिसून येते. भारताचा विचार केल्यास त्रिपुरा, नागालँड, पश्चिम बंगाल, मिझोरम, महाराष्ट्र, बिहार, तमिळनाडू, केरळ, दिल्ली आणि चंदिगढ यासारख्या राज्यांमध्ये राज्यस्थुल देशांतर्गत उत्पादनात सेवा क्षेत्राचा सिंहाचा वाटा आहे. जवळपास हा वाटा ३.५ % च्या आसपास आहे. चंढिगढ राज्याचा सेवाक्षेत्राच्या हिश्शा बाबत ८५% हिस्सा दिल्लीचा ८१.८ % हिस्सा असल्याचे समोर आले आहे. १९९३-९४ ते २००९-१० या कालावधी मध्ये प्राथमिक क्षेत्रातील रोजगार ६४.७५% वरून ५३.२ टक्क्यांनी कमी झाला आहे

८) भारतीय सेवा व्यापारास लाभ:

देशाच्या निर्यात व्यापार वृद्धीमध्ये सेवा क्षेत्राची भूमिका अत्यंत मोलाची आहे. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था सेवा व्यापारावर भर देत आहे. २००४-०५ ते २००८-०९ या कालावधीतील सेवा व्यापाराचा आणि व्यवहारशेषाचा आढावा घेतल्यास दिसून येते की देशाचा निर्यात व्यापार २२.२ टक्क्यांवरून २५.३ टक्क्यांपर्यंत वाढत गेला. हे जागतिक निर्यात व्यापारा मधील भारताचा निर्यात व्यापारा हा १९९० मध्ये ६%, २००० मध्ये ३.३ टक्क्यांनी वाढत गेल्याचे दिसून आले आहे. सॉफ्टवेयर सेवा पुरविण्यात भारताचा विशेषत्वाने सहभाग असून जवळपास ४१. ७ टक्के इतका हिस्सा आहे.

७) मानव विकासातील योगदान:

मानवविकासातील सेवा क्षेत्राचे योगदान निश्चितपणे वाखाणण्याजोगे आहे. सेवा क्षेत्रातून मानव विकास आणि मानवी कल्याणाच्या हेतूने विविध कल्याणकारी सेवा पूरवील्या जातात, जसे की आरोग्य सेवा शैक्षणिक संस्थांची उभारणी, माहिती तंत्रज्ञान (IT) सेवा, कौशल्य विकास, पर्यटन सेवा क्रिडाविषयक सेवा, अशा विविध सेवा मोठ्या प्रमाणावर सेवा

क्षेत्रातून पुरवील्या गेल्यामुळे मानवाचा नैतिक विकास होऊन सामग्र कल्याणसाठी पोषक वातावरण निर्माण झालेले आहे.

८) सेवा क्षेत्र आणि विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक वृध्दी(FDI) :

सेवा क्षेत्राच्या वृध्दीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत अत्यंत सहजगत्या व मुक्तपणे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीत वाढ होण्यास मदत होत आहे. विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक देखील सेवा क्षेत्राचा विस्तार करण्यासाठी अत्यंत गतीशील भूमिका करीत आहे. जागतिक पातळीवर विचार केला असता उदयोग सेवांपेक्षा मध्यम स्वरूपाच्या व्यापार सेवा अत्यंत महत्वाच्या आहेत त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या जलद विकासाला चालना मिळत आहे.

९) रचनात्मक संदेशवहन सेवांचे विकास:

वाहतूक आणि संदेशवहन सुविधांचा रचनात्मक आणि एकसुत्री पद्धतीने जलद विकास घडवून आणण्यामध्ये सेवा क्षेत्राचे योगदान उल्लेखनीय आहे. भारता सारख्या विकसनशील देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आधारभूत सेवा किंवा संरचनेच्या विकासाला फार महत्त्व असून अशा पायाभूत सेवा अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात उभारल्या जातात. वाहतूक व दळणवळण साठवणूक गृह इत्यादींचा घटक खर्चानुसार स्थुल देशांतर्गत उत्पादनातील (GDP) हिस्सा २००६-०७ मध्ये ८.२ टक्के इतका आणि ७.१ टक्के हिस्सा २०११-१२ मध्ये होता .

१०) माहिती तंत्रज्ञान (IT) क्षेत्राचा विकास:

माहिती तंत्रज्ञान हा सेवा क्षेत्राचा अविभाज्य घटक असून सेवा क्षेत्रामुळे माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचा व्यापक पातळीवर विकास झालेला आहे. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचा इतका विस्तार झाला की त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थुल देशांतर्गत (GDP) रोजगार पातळी, निर्यात इत्यादींमध्ये मोठ्या प्रमाणात लक्षणीय वाढत होत आहे. मोठ्या प्रमाणातील युवावर्ग IT क्षेत्राकडे आकर्षीत गेल्यामुळे या क्षेत्राने वैश्विक पातळीवर स्वत:ची मोहोर उमटवली आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे अर्थव्यवस्थेची आर्थिक वाढली असून मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहेत. सॉफ्टवेयर सेवा कंपन्यांच्या (NASSCOM) अहवाला नुसार भारताच्या IT आणि BPM क्षेत्रातील एकूण मिळकत ते ९५.२$ लाख इतकी होती. त्याचीच परीणीती म्हणून याच काळात २०१२-१३ मध्ये जवळपास २.८ लक्ष लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला.

११) सामाजिक सेवांचा विकास:

खेळ, कला यासारख्या काही सामाजिक सेवांचा विकास आणि विस्तार करण्याच्या हेतूने सेवा क्षेत्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. खेळ क्रिडा विकासामुळे लोकांचे शारीरिक स्वास्थ सुधारण्यास व्यक्तीमत्व विकासास पोषक वातावरण उपलब्ध होते. या व्यतिरीक्त सेवा क्षेत्रामुळे कला, संस्कृती यांचा विकास होऊ लागतो. थोडक्यात सेवा क्षेत्र खेळ, संस्कृती कला या सारख्या सामाजिक सेवांना प्रोत्साहन देते त्यामुळे सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते.

एकंदरीत सेवा क्षेत्रामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत माहितीतंत्रज्ञान, संदेशवहन, दळणवळण सेवा, शिक्षण पर्यटन अशा विविध स्वरूपातील सेवांचा लक्षणीय विकास होताना दिसून येत आहे. भारतासारख्या अतिरिक्त लोकसंख्या असलेल्या देशाचा कृषी आणि उद्योग क्षेत्रातील भार कमी करून मोठ्या प्रमाणात रोजगार वृध्दी घडवून आणायची असेल तर भारतीय अर्थव्यवस्थे समोर सेवा क्षेत्राचा अधिक वेगाने विकास करणे हे एक आव्हानात्मक कार्य आहे असे निश्चितपणे म्हणावे लागते.

६.३ आरोग्य उद्योग सेवा महत्त्व, समस्या, संधी

आरोग्य सेवा हा भारतातील एक महत्वपूर्ण क्षेत्र आहे. नफा आणि रोजगार मिळवून देण्याच्या हेतूने आरोग्य उदयोग क्षेत्र एक महत्वाची भूमिका निभावते. आरोग्य उदयोग सेवांमध्ये हॉस्पीटल्स वैदयकिय चाचण्या टेलीमेडिसीन, आरोग्य विमा, वैदयकिय पोषाख इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. भारतीय आरोग्य क्षेत्र हे दिवसेंदिवस झपाट्याने प्रगतीशील होत आहे. त्यामध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी घटकांचे अशा दोहोंचे योगदान फार मोठे आहे. सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन मुख्य घटकांमध्ये भारतीय आरोग्य सेवा क्षेत्राचे विभाजन झालेले आहे. शासकिय किंवा सार्वजनिक आरोग्य सेवा मोठ्या शहरांमध्ये अत्यंत सुसज्ज अशा वैद्यकिय सेवा पूरवितात. याव्यतिरीक्त सर्वच ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्र (PHC) सुरू करून त्याद्वारे स्थानिक पातळीवर अत्यल्प दरात आरोग्य सेवा पूरवीली जाते. दुसऱ्या बाजूला खाजगी आरोग्य सेवा यंत्रणा देखील मोठमोठ्या शहरात दुय्यम तृतीय आणि अतीआवश्यक अशा आरोग्य सेवा मोठ्या शहरांमध्ये पूरवीताना आढळून येतात.

बाजारपेठेचे आकारमान:

२०२१ च्या अंदाजपत्रकानुसार भारताचा आरोग्य सेवांवरील खर्च स्थुल देशांतर्गत उत्पादनाच्या १.२ इतका आहे. मध्यमवर्गीय जोड्यांची वाढत जाणारी नवनवीन जबाबदाऱ्यांमुळे त्यांची आरोग्य वीम्यासाठीची मागणी वाढत आहे. शिवाय परवडणाऱ्या किंमतीमध्ये उच्चदर्जाच्या आरोग्य सेवांबाबत देखिल लोकांची मागणी सातत्याने वाढताना दिसून येते. २०२१ च्या आकडेवारीनुसार आरोग्य विमा कंपन्यांद्वारे प्राप्त केलेले स्थुल उत्पन्नातील हिस्सा हा जवळपास २९.५% इतका आहे ज्यात वैद्यकिय बाजारमूल्य हे २.८९$ लाख इतके होते. जे २०२६ पर्यंत १४.४२$ लाखांपर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे.

भारतीय पर्यटन संख्याशास्त्रीय अहवाल २०२० नुसार, सन २०१९ मध्ये विदेशी पर्यटक भारतात वैद्यकिय उपचार घेण्यासाठी आले होते. त्यानुसार वैदयकिय पर्यटन निर्देशांका (MTI) नुसार भारताचा वैदयकिय पर्यटन सूची मध्ये १० वा क्रमांक लागतो.

भारतीय आरोग्य उद्योग क्षेत्राबाबत पुढील महत्त्वपूर्ण मुद्दे विचारात घेता येतील:

- १८ नोव्हेंबर २०२१ नुसार भारतात आयुष्यमान भारत आरोग्य आणि उपचार केंद्रे कार्यरत आहेत.

- १८ नोव्हेंबर २०२१ मध्येच ६३८ इलेक्टॉनीक हॉस्पीटल सुविधा सुरु करण्यात आल्या आहेत. जे डिजीटल भारताचा केंद्रबीदू आहेत.
- ९०० कोटि रुपये (१२०.९७$ लक्ष) भांडवली खर्च भारतीय - वैद्यकिय सेवांवर करण्यात आला आले ज्यादवारे २०२५ पर्यंत मिळणारा नफा ४०% च्या आसपास असेल असा अंदाज आहे.
- २१ सप्टेंबर २०२१ पर्यंत आरोग्य मंत्रालयाद्वारे ९-संजीवनी सेवा, टेलीमेडिसीन सुविधा १२ लक्ष पर्यंत झालेल्या आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालावधीत भारतात आरोग्यविषयक किंवा वैद्यकिय सुविधांमध्ये लक्षणीय वाढ झालेली आहे. त्यामुळे देशातील लोकांचा आरोग्य विषयक दर्जा सुधारत आहे. परंतू जागतीक आरोग्य संघटने (WHO) नुसार भारताची स्थान ११२ व्या क्रमांकाचे आहे.

पुढील प्रमाणे भारतातील सेवांविषयक क्षेत्राला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते.

(१) ग्रामीण लोकसंख्येकडे दुर्लक्ष:

आजतागायत भारतीय वैदयकिय सेवा या ग्रामीण लोकसंख्येपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचलेल्या नाहीत. जरी ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्र (PHC) ग्रामीण दवाखाने असले तरी ग्रामीण भागातील लोकांना विविध आजारांवर उपचार घेण्यासाठी नागरी भागात यावे लागते. आरोग्य विषयक माहितीनुसार ३१.५२ टक्के दवाखाने ग्रामीण भागात आहेत जेथे ७५% च्या आसपास लोकसंख्या वास्तव्य करते. एकंदरीत हॉस्पीटल्स आणि लोकसंख्येचे प्रमाण असंतुलीत असल्याचे दिसून येते.

२) सांस्कृतीक पध्दतीवर जास्त भर :

भारताची आरोग्य व्यवस्था ही पाश्चीमात्य प्रतीमनावर आधारलेली आहे. त्यामध्ये परंपरेचा आणि सांस्कृतिक आधार घेतलेला नाही. दिल्या जाणाऱ्या वैद्यकिय सेवा या नागरीक हॉस्पीटलवर आधारीत आहेत. शिवाय प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुसज्ज करण्यासाठी फार मोठा खर्च आहे. त्यामुळे आजारांचे निदान करणे, उपचार करणे, पुनर्वसन करणे अत्यंत जटिल होत आहे.

३) आरोग्य सेवांवरील अल्प खर्च:

राष्ट्रीय आरोग्य धोरण २००२ नुसार भारतात आरोग्य सेवांवरील सरकारद्वारे केला जाणारा खर्च अत्यंत न्युनतम असून तो देशाच्या स्थुल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (GDP) केवळ ०.९% एवढाच आहे. सापेक्षतेने हा खर्च १७.३ टक्के आहे. तर चीनमध्ये हाच आरोग्य खर्च २४.९ श्रीलंका आणि अमेरीकेत ४५.४% आणि ४४.१% इतका अनुक्रमे आहे. यावरुन कळते की भारतात आरोग्य सेवांवरील खर्च इतर देशांच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे.

४) सामाजिक असमानता:

अनु. क्र.	निकष/ निर्देशांक	AH संपूर्ण भारतात	S.C अनुसचित जाती	S.T अनुसचित जमाती	इतर तोटे	इतर
१	अर्भक मृत्युदर (दर हजार लोकसंख्येमागे)	७०	८३	८४.२	७६	६१.८
२	५ वर्षाखालील मृत्यूदर दर हजार लोकसंख्येमागे)	९४ .९	११९.३	१२६.६	१०३.१	८२.६
३	कमीवजन असलेल्या मुलांची टक्केवारी	४७	५3.५	५५.९	४७.3	४१.१

५) वैद्यकिय कर्मचाऱ्यांचा तुटवडा:

भारतात आजही डॉक्टर्स, वैदयकिय परिचरीक विशेषतज्ञ यासारख्या कर्मचाऱ्यांचा तुटवडा भासत आहे. १९९०-२००० आकडेवारीनुसार भारतामध्ये १०२ कोटि लोकसंख्येमागे केवळ ५.५ वैदयकिय प्रतिनीधी उपलब्ध होते तर तेच प्रमाण २५% अमेरीकेत आणि २०% चीन मध्ये असल्याचे दिसून आले आहे. शिवाय इतर देशांशी तुलना करता भारतामध्ये हॉस्पिटल्स आणि ड्रग्स ओषधांची संख्या किंवा उपलब्धता अपेक्षेपेक्षाही कमी आहे.

६) वैद्यकिय संशोधन:

भारतारख्या देशात वैद्यकिय संगोधनाला म्हणावे तसे वाव नाही. औषधे आणि नविन लस शोधण्याच्या होतून वैदयकिय संशोधन झाले पाहिजे पण तसे होत नाही. भारतासारख्या उष्ण कटिबंधीय परिस्थिती असलेल्या देशात वैदयकिय संशोधनास हवे तीतके महत्व दिले जात नाही. कारण अशा स्थितीत केले जाणारे वैद्यकिय संशोधन तितकेसे लाभकारक नसल्यामुळे जाणीवपूर्वक त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे भारतीय आरोग्य क्षेत्राची ही सर्वात मोठी समस्या आहे.

७) महागड्या आरोग्य सेवा:

भारतासारख्या देशात विविध उपचार पध्दती आहेत जसे की होमीयोपंथी, ॲलोपंथी इत्यादी पण त्यामध्ये ॲलोपंथी उपचारपध्दती ही अत्यंत सार्वत्रीक व महत्त्वपूर्ण समजली जाते. परंतू ही उपचारपध्द्ती अत्यंत महागडी व सर्वसामान्य माणसाच्या दुष्टीने कमी खर्चीक आहे. विविध उपचारपद्धतींचे विविध फायदे आणि तोटे देखिल आहेत. परंतू या सर्व प्रकारच्या अडचणी सुयोग्य नियोजन आणि इतर वित्तीय बाबींचे समायोजन करुन सहज सोडवील्या जातात.

- भारतासारख्या देशामध्ये व्यापक प्रमाणात लोकसंख्या असल्यामुळे या ठिकाणी वैद्यकिय बाबी उच्चतर वैद्यकिय सेवा अन्य मेडिकल सुविधांमध्ये मोठया प्रमाणात भांडवल गुंतवणूकीस बाब आहे.

- भारतीय आरोग्य सेवा क्षेत्रामध्ये मोठया प्रमाणात गतिशील बदल होत आहेत. क्षेत्रात पुरवठादार भांडवल वैद्यकिय तंत्रज्ञान इत्यादींचा समावेश असून दिवसेंदिवस अत्यंत गुणवत्तापूर्ण वैद्यकिय किंवा मेडिकल सुविधा उपलब्ध करून देताना मोठया प्रमाणात स्पर्धा निर्माण होताना दिसते. भारतातील आरोग्य उदयोग क्षेत्रात मिळणारा नफा हा ८.६ ट्रिलीयन वरून १३२.८४ ट्रिलीयन पर्यंत २०२२ पर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे.

- देशाच्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या (GDP) २.५% इतका सार्वजनिक आरोग्य खर्च २०२५ पर्यंत करण्याचे भारत सरकारचे नियोजन आहे.

६.४ भारतातील पर्यटन आणि पाहुणचार / आदरातिथ्य उद्योग

भारताच्या सेवा क्षेत्राची वृद्धी घडवून आणण्यामध्ये भारतीय पर्यटन आणि आदरातिथ्य उद्योग क्षेत्राने स्वतःचा एक वेगळा असा ठसा उमटवला आहे. भारतातील पर्यटन क्षेत्राचा एक अदभूत असा इतिहास आहे. सांस्कृतीक परंपरा आहे निसर्ग सौंदर्याने नटलेले भारतीय पर्यटन क्षेत्र हे विदेशी उत्पन्नाचे एक प्रधान स्रोत बनले आहे. २०२० च्या वित्तीय वर्जात जवळपास भारतीय पर्यटन क्षेत्राने ३९ लक्ष रोजगार संधी उपलब्ध करुन दिल्या जे देशाच्या एकूण रोजगाराच्या ८.०% च्या आसपास होते. सन २०२९ पर्यंत याच क्षेत्रातून अंदाजे ५३ लक्ष रोजगार उपलब्ध होण्याची शक्यता आहे. जागतिक पर्यटन मंडळानुसार (WITC) १८५ देशांमध्ये पर्यटन क्षेत्रात भारताचा १० वा क्रमांक लागतो.

पर्यटन क्षेत्र हे भारताच्या सेवा क्षेत्रातील एक अविभाज्य घटक आहे. यालाच भारतीय अर्थव्यवस्थेत वृद्धीचे इंजीन तसेच आयात वृद्धी इंजीन असे ही म्हणतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगार पूरवीण्याच्या हेतूने हे प्रभावी क्षेत्र असून पर्यटन क्षेत्रात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष तसेच समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरावर कुशल आणि सकुशल अशा विविध बाबतीत रोजगार पुरविण्याची क्षमता आहे. पर्यटन हस्तांतरणीय बील ११ % पर्यंत (३.९ टक्के वास्तव दर) २०११ मध्ये १०३० बीलीयन (लक्ष) पर्यंत वाढून एक नविन रेकॉर्ड किंवा साध्य प्राप्त झालेले आहे.

पर्यटन विभाग आणि आदरातिथ्य उद्योग:

डिजीटल पध्दतीत पर्यटन सेवा उपलब्ध करुन प्रवाशांचे योग्य आदरातिथ्य करणे पर्यटन सहलींचे आयोजन करणे, टिकीट बुकींग करणे इत्यादी बाबतीत भारतीय पर्यटन विभाग आणि आदरातिथ्य उद्योग अव्वल दर्जाचे आहे. भारतात मध्यमवर्गीय कुटुंबाचा देखिल पर्यटन क्षेत्राकडे दिवसेंदिवस ओघ वाढत आहे. २०२८ पर्यंत भारतीय पर्यटन आणि आदरातिथ्य विभागाकडून मिळणारे उत्पन्न ५०.९ $ लाखांपर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे. जे उत्पन्न २८.९ $ लक्ष इतके २०१८ मध्ये होते

देशांतर्गत पर्यटन क्षेत्राने देखिल सेवा क्षेत्रात अत्यंत महत्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे . ज्या मध्ये अत्यंत दर्जेदार आणि सुयोग्य अशा सेवा पुरवील्या जातात. देशांतर्गत पर्यटन क्षेत्राद्वारे सेवा क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले जात असून १९९१ ते २०११ या काळात जवळपास ४.४ टक्के उत्पन्न देशाच्या स्थुलदेशांतर्गत उत्पादनाच्या तुलनेत निर्माण झाले होते. २०११ मध्ये हेच प्रमाण १४.९% च्या जवळपास पोहोचले होते. पाच अव्व्ल देशांमध्ये आजही भारतातील उत्तरप्रदेश, आंधप्रदेश, तामीळनाडू, कर्नाटक, आणि महाराष्ट्र राज्यांतून ६९% प्राप्ती पर्यटन आणि आदरातिथ्य क्षेत्रातून निर्माण झाल्याचे दिसून येते. हॉस्टेल आणि खानपान क्षेत्रातून निर्माण होणाऱ्या आर्थिक प्राप्तीचा हिस्सा १.४६ टक्क्यांवरुन १.५३ टक्के इतके प्रमाण २००८-०९ मध्ये वाढले परंतू ते १.४६ टक्क्यांनी २०१०-११ मध्ये घसरल्याचे आढळून आले.

आरोग्य पर्यटनाच्या बाबतीत भारत अत्यंत चांगल्या स्थितीत आहे. याचे कारण म्हणजे परिणामकारक आरोग्य सेवा व्यवसायिक आरोग्य उच्चतर उपचार पद्धती आधुनिक वैद्यकिय सेवा इत्यादी अशा अनेक प्रकारांच्या बाबतीत आज भारतीय आरोग्य क्षेत्र हे आदर्श आरोग्य क्षेत्र म्हणुन ओळखले जात आहे.

याव्यतिरीक्त भारतीय आरोग्य क्षेत्रात काम काही पारंपारिक उपचार पध्द्तींचा ही आधार घेतला जातो जसे की आयुर्वेदिक उपाचार योगासने, प्राकृतिक उपचार पद्धती, अध्यात्मीक व शास्त्रोक्त उपचारपद्धती अशा विविध उपचारपध्दतींनी संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधून घेतलेले आहे.

भारतसरकारद्वारे भारतात उपचारपद्धती घेण्यासाठी येणाऱ्या पर्यटकांसाठी सुयोग्य मार्गदर्शक तत्वे, सुरक्षीत व्यवस्था गुणवत्तापूर्ण तत्वप्रणालींची अंमलबजावणी करण्यात आलेली आहे. भारतात नव्याने उपचार घेण्यासाठी येणाऱ्या पर्यटकांकरीता सरकारने 'नविन मेडिकल विजा ऑर्डर' पद्धतीची सुरुवात केलेली आहे. परंतू असे असताना सुद्धा भारतीय पर्यटन क्षेत्र अनेक समस्यांना तोंड देत आहे. काही समस्या अशा आहेत की ज्या क्षेत्राच्या विस्ताराची गती थांबवीत आहेत. पर्यटन आणि आदरातिथ्य सेवांवर मोठ्या प्रमाणात कर आकारणी केली जाते परीणामी हॉस्टेलचे दर, पर्यटन वास्तव्याचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. या व्यतिरीक्त आरामदायी सेवांवरील राज्य सरकारने आकारलेला अतिरीक्त कर देखिल महागड्या पर्यटन सेवेला कारणीभूत ठरत आहे.

१९९० मधील पर्यटन विकास:

१९९७ मध्ये पर्यटन विभागाने राष्ट्रीय पर्यटन कृती योजना कार्यक्रम जाहिर केला त्यानुसार विविध भागातील पर्यटन केंद्रांचा नियोजन बध्द विकास करणे हे त्याचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. या कार्यमांचा मुळ हेतू हा भारतातील पर्यटन क्षेत्रांचा जलद विकास घडवून आणणे हा होता. काहींच्या मते या कार्यक्रमामुळे पर्यटन क्षेत्रात नविन असे कोणतेच बदल घडून आले नाही. या कृतीसत्रात केवळ सोयिस्कर असे बदल करण्यात येतिल असे सुचविण्यात आले होते परंतू प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करण्यात आली नाही. याचे कारण म्हणजे अगदी स्वातंत्र्यकाळापासून भारतीय पर्यटन क्षेत्रावरील होणारा अंदाजपत्रकीय खर्च अत्यंत कमी आहे. (०.२ टक्के पेक्षा कमी)

देशांतर्गत पर्यटन क्षेत्राचे महत्त्व जाणून घेऊन त्याला सार्वजनिक धोरण कर्त्यांनी १९९० पासून प्राधान्य देण्यास सुरुवात केली. त्यांनी १९९७ च्या पर्यटन कृती कार्यक्रमाचा समावेश करून त्याचा विकास करणे हे राज्य सरकारचे काम आहे स्पष्ट मत मांडले. सुरुवातीला देशांतर्गत पर्यटन क्षेत्र हे मर्यादीत बाबींसाठी होते जसे की कार्यालयीन संबंधीत, कामाच्या संबंधीत सहलीचे नियोजन करणे इत्यादी परंतू १९९० नंतर मात्र देशांतर्गत पर्यटन क्षेत्रात आधुनिक आणि गतीशील बदल होण्यास सुरुवात झाली सदयस्थितीत पाश्चिमात्यांप्रमाणे निवासी सुट्टीचे आयोजन करणे, विश्रांतीकरीता निसर्गस्थळ चे दर्शन घडवीण्याकरीता पर्यटकांची व्यवस्था करणे, इत्यादीसारख्या विविध बाबींचा समावेश नव्या देशांतर्गत पर्यटन क्षेत्रात दिसून येत आहे. त्यामुळे देशांतर्गत पर्यटन क्षेत्राचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

नविन पर्यटन धोरण (२००२):

२००२ मध्ये पर्यटन कृती कार्यक्रमाची पुनर्बांधणी करण्यात आली त्यानुसार पर्यटन क्षेत्राला अधिकृतपणे राज्य-केंद्र सरकारच्या कक्षेत समाविष्ट करण्यात आले. नविन पर्यटन धोरण हे केंद्र सरकारद्वारे निश्चित करण्यात आले. ते धोरण म्हणजे एक प्रकारे (नविन बाटलीत जुनी दारू 'अर्थात मागील धोरणांमध्ये काहीस बदल करून तयार केलेले धोरण होय या धोरणाद्वारे पर्यटन क्षेत्रातून होगातून जास्तीत जास्त नफा किंवा लाभ कसा प्राप्त करता येईल याकडे लक्ष केंद्रित करण्यात आले. त्यामुळे २००२ नंतर भारतीय पर्यटन क्षेत्र वृध्दीचे इंजीन किंवा मशीन आहे अशी कल्पना पुढे आली. कारण भारतीय पर्यटन क्षेत्र केवळ सरकारला नका तसेच दुर्मिळ विदेशी चलनच मिळवून देत नाही तर भारतीय दुर्मिळ संसाधनांचा पर्याप्त वापर कसा करता येईल यावर देखिल लक्ष केंद्रित करते. चिरंतन विकास, उच्चतर गुणवत्तापूर्ण राजगार संधी, शांतता, सामंजस्य आणि स्थैर्य टिकवून ठेवण्याच्या हेतूने नविन पर्यटन हे विकासाचे महत्त्वाचे साधन आहे या विचारातूनच या धोरणाची सुरुवात झाली. त्यामुळे उच्च विकास, रोजगार निर्मिती, विविध तळागाळातील लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे अशी विविध विकासा बाबतची ध्येयपूर्ण उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवण्यात आली हे करीत असताना भारत सरकारने पर्यटन क्षेत्राची उत्पादकता वाढवीण्याचे पर्यायाने पर्यटन संरचनेचा विकास करण्याचे उद्दिष्टे समोर ठेवले एकंदरीत पर्यटन विकसीत करून 'चिरंतन विकास' संकल्पनेला प्रेरणा देणे हा त्यामागचा हेतू होता. शिवाय अंतराष्ट्रीय पातळीवर उच्चतर पातळीवर विविध सहलींचे आयोजन करण्याचा देखिल हेतू या धोरणाअंतर्गत निश्चित करण्यात आला आहे.

पर्यटनाची विकास कल्पना ही चिरंतन विकास कल्पनेशी मिळती जुळती आहे. जागतिक पर्यावरण मंडळ (WTTC) दोखिल भारतीय पर्यटन क्षेत्राचा विकास किंवा त्याला आकार देताना महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते.

सदय परिस्थितीत भारतीय पर्यटन क्षेत्रात इतर अनेक प्रकारचे नवनवीन क्षेत्र विकसीत होत आहेत त्यामध्ये ग्रामीण पर्यटन, वैद्यकिय पर्यटन दूरचीत्रवाणी किंवा फिल्म पर्यटन , प्रवासी पर्यटन इत्यादी विविध पर्यटन क् क्षेत्रांचा, विकास होताना दिसून येतो .

ग्रामीण पर्यटन:

ग्रामीण पर्यटन विकास योजनेला मंत्रालयाद्वारे २००३-०३ मध्ये सुरुवात झाली. ग्रामीण व खेड्यातील जीवन शैलीचे कला, सांस्कृतीक आणि ऐतिहासीक परंपरेचे दर्शन घडावे या हेतूने ग्रामीण पर्यटन विकासावर भर देण्यात आलेला आहे ग्रामीण पर्यटन विकासाकामुळे स्थानिक पातळीवरील लोकांना रोजगार मिळण्यास मदत होईल पर्यायाने ग्रामीण समाज आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या स्थीर होईल पर्यायाने ग्रामीण समाज आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या

वैद्यकिय पर्यटन:

यालाच वैद्यकिय सहल असेही संबोधीले जाते. आरोग्य पर्यटन किंवा जागतिक आरोग्य दक्षता यांच्या अनुषंगाने अंतराष्ट्रीय पातळीवर आरोग्याच्या हेतूने एका देशातून दुसऱ्या देशात विविध आजारांवर उपचार घेण्यासाठी पर्यटक वैद्यकिय सहलींमध्ये सहभाग घेतात. भारतामध्ये विविध प्रमुख शहरांमध्ये मेडिकल किंवा वैद्यकिय उपचार केंद्राची उभारणी केलेली आहे.

चित्रपट / फिल्म पर्यटन:

जुलै २०१२ मध्ये पर्यटन मंत्रालया द्वारे चित्रपट पर्यटनाचा विकास करण्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्वप्रणालींचा व नियमावलींचा अंगीकार करण्यात आला. त्यासाठी राज्यसरकार व केंद्र सरकाला वित्तीय सहकार्य करण्याचे निश्चित झाले त्यासाठी प्रत्येक चित्रपट निर्मितीसाठी प्रत्येकी राज्यसरकार व केंद्र सरकारला रुपये २ लाख देण्याचे ठरले आहे. या क्षेत्रात विविध स्वरूपाचे चित्रपट , टेलीफिल्म, T.V. सीरीअल्स, रिॲलीटी शो यासारख्या घटकांवर आधारीत चित्रवाणी किंवा फिल्मस बनविल्या जातात. सध्यस्थितीत चित्रपट पर्यटन क्षेत्राला फार मोठ्या संधी उपलब्ध झालेल्या असून या क्षेत्राच्या विकासात झपाट्याने वाढ होत आहे .

इको टुरीझमला प्रोत्साहन:

इकोटुरीझमला पर्यावरणीय पर्यटन असेही म्हटले जाते. पर्यावरणाला हानी न पोहोचवीता, मुळ घटकांचे संवर्धन करून इकोटुरीझमच्या विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. पर्यावरणाचे आर्थिक दृष्ट्या संवर्धन व्हावे हा यामागील हेतू आहे. एकंदरीत विशिष्ट पर्यावरणीय क्षेत्राचे एका बाजूला योग्य संवर्धनही झाले पाहिजे व दुसऱ्या बाजूला सुयोग्य आर्थिक प्राप्ती किंवा लाभही झाला पाहिजे अर्थात इकोटुरीझम ही संकल्पना ‘चिरंतन विकास’ संकल्पनेशी निश्चितपणे मिळतीजुळती आहे असे आपणास म्हणता येईल.

विविध सामाजिक पातळीवर नैतिक दृष्ट्या भारतीय मंत्रालयाद्वारे विशिष्ट प्रदेशातील पर्यावरणीय समतोल आणि संवर्धन करण्यासाठी या अंतर्गत प्रयत्न केले जात आहेत.

६.५ प्रश्न

१) भारतातील सेवाक्षेत्राचे योगदान आणि महत्त्व स्पष्ट करा ?

२) भारतातील आरोग्य उद्योग क्षेत्राचे महत्व विषद करा ?

३) भारतातील पर्यावरण उदयोगाचे महत्त्वाविषयी चर्चा करा ?

४) भारतातील आरोग्य उद्योगाचा विकास करण्यासाठी भारत सरकारने कोणकोणत्या उपाययोजना केल्या आहेत ?

५) भारतातील पर्यावरण उद्योग क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी सरकारने कोणकोणत्या उपाययोजना केल्या आहेत ते सांगा ?

६) भारतातील सेवा क्षेत्रांच्या विविध समस्यांवर चर्चा करा ?

*****

प्रकरण ४

७

बँकिंग क्षेत्र- अलीकडील कल , समस्या आणि आव्हाने बँकिंग आणि विमा उद्योग

घटक रचना

७.० उद्दिष्टे

७.१ बँक - परिभाषित व्याख्या

७.२ बँकांची बदलती भूमिका

    ७.२.१ भारतीय बँकिंगची १९६९ पासून प्रगती

७.३ बँकिंगमधील नवकल्पना

७.४ बँकिंग-समस्या आणि आव्हाने मध्ये विविधता

७.५ भारतीय विमा उद्योगात सुधारणा

७.६ भारतातील विमा व्यवसायाचे वाढते महत्त्व

७.७ सारांश

७.८ प्रश्न

७.० उद्दिष्टे

१. भारतातील बँकिंग प्रणालीचे स्वरूप समजून घेणे.

२. १९९१ पासून हाती घेतलेल्या बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणांचे तर्क आणि स्वरूप समजून घेणे.

३. भारतीय बँकिंग क्षेत्रावरील सुधारणांचा प्रभाव समजून घेणे.

४. भारतातील व्यावसायिक बँकांच्या कामकाजावर नवीन तंत्रज्ञानाचा प्रभाव समजून घेणे

७.१ बँक - परिभाषित व्याख्या

बँकेची व्याख्या देशानुसार बदलते. इंग्रजी सामान्य नियमाअंतर्गत, बँकर म्हणजे बँकिंगचा व्यवसाय करणारी व्यक्ती अशी व्याख्या केली जाते, जी खालीलप्रमाणे कामे करते.

१. त्याच्या ग्राहकांसाठी चालू खाती सुरु व नियंत्रित करणे.

२. त्याच्यावर काढलेले धनादेश भरणे, आणि

३. त्याच्या ग्राहकांसाठी धनादेश गोळा करणे.

बँकिंग व्यवसाय म्हणजे चालू किंवा ठेव खात्यावर पैसे मिळवणे, ग्राहकांनी काढलेले किंवा भरलेले धनादेश भरणे आणि गोळा करणे, ग्राहकांना आगाऊ रक्कम देणे, आणि या कायद्याच्या उद्देशाने प्राधिकरणाने विहित केलेल्या इतर व्यवसायांचा समावेश आहे. बँकिंग व्यवसाय म्हणजे खालीलपैकी एक किंवा दोन्हीचा व्यवसाय होय.

सामान्य लोकांकडून चालू, ठेव, बचत किंवा इतर तत्सम खात्यावर परतफेड करण्यायोग्य पैसे किंवा मागणीनुसार किंवा (३ महिन्यांपेक्षा कमी)... किंवा त्या कालावधीपेक्षा कमी कालावधीसाठी प्राप्त करणे. ग्राहकांनी काढलेले किंवा देणी दिलेले चेक भरणे किंवा गोळा करणे.

भारतीय बँकिंग कंपनी कायदा, १९४९मध्ये बँकिंगची व्याख्या कर्ज देणे किंवा गुंतवणुकीच्या उद्देशाने स्वीकारणे, मागणीनुसार परतफेड करणे किंवा अन्यथा चेकद्वारे पैसे काढणे, ड्राफ्ट ऑर्डर किंवा अन्यथा म्हणून केले जाते. आणि बँक ही अशी संस्था आहे. जी सभासदांकडून ठेवी स्वीकारते व त्यांना कर्ज देते.बँकर असा असतो जो त्याच्या व्यवसायाच्या सामान्य वाटचालीत धनादेशांचा सन्मान करतो, ज्यांच्याकडून त्याला चालू खात्यात पैसे मिळतात.

बँकांचे व्यवसाय प्रामुख्याने खालीलप्रमाणे विभागले जाऊ शकतात:

१. कर्ज घेणे

२. कर्ज देणे

३. एजन्सी सेवा

४ सामान्य उपयोगीता सेवा

बँकिंग सेवांच्या विकासासाठी दर्जेदार मानव संसाधन आवश्यक आहे, जे निर्णायक भूमिका बजावते. बँकिंग संस्थेने अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यामुळे सेवांच्या गुणवत्तेत मोठा बदल शक्य झाला आहे. विदेशी बँकांच्या सेवा वापरणाऱ्या ग्राहकांच्या बँकिंग सेवांच्या गुणवत्तेबाबत विविध प्रकारच्या समजुती असतात ज्या परदेशी बँका उत्कृष्ट सेवा देतात.

ज्या क्षणी आपल्याला अपेक्षेच्या पातळीत बदल दिसून येतो त्या क्षणी नाविन्यपूर्ण प्रयत्न आवश्यक होतात. पूर्वी, वापरकर्त्यांना जलद सभ्य सेवांची अपेक्षा नव्हती आणि औद्योगिक वापरकर्त्यांना उदारमतवादी अटी आणि शर्तींवर पत सुविधांची अपेक्षा नव्हती परंतु आज बँका प्राधान्याच्या आधारावर याचा विचार करताना दिसतात.

भारतातील पहिली बँक, द जनरल बँक ऑफ इंडियाची स्थापना १७८६मध्ये झाली. ईस्ट इंडिया कंपनीने बँक ऑफ बंगाल/कलकत्ता (१८०९), बँक ऑफ बॉम्बे (१८४०) आणि बँक ऑफ मद्रास (१८४३) ची स्थापना केली. पुढील बँक, बँक ऑफ हिंदुस्तान होती जी १८७० मध्ये स्थापन झाली. या तीन वैयक्तिक युनिट्स (बँक ऑफ कलकत्ता, बँक ऑफ बॉम्बे आणि बँक ऑफ मद्रास) यांना प्रेसीडेंसी बँक्स असे संबोधले जात होते, "अलाहाबाद बँक जी १८६५ मध्ये स्थापन झाली होती, ती प्रथमच पूर्णपणे भारतीय चालवत होते. पंजाब नॅशनल बँक लि.ची स्थापना १८९४ मध्ये लाहोर येथे मुख्यालयासह करण्यात

आली. १९०६ते १९१३दरम्यान, बँक ऑफ इंडिया, सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा, कॅनरा बँक, इंडियन बँक आणि बँक ऑफ म्हैसूरची स्थापना झाली.१९२१मध्ये, सर्व प्रेसीडेंसी बँकांचे एकत्रीकरण करून इंपीरियल बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली जी युरोपीयन भागधारकांद्वारे चालवली जात होती. त्यानंतर एप्रिल १९३५मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली.

देशातील बँकिंग संस्थेचे नियमन करण्यासाठी भारत सरकारने खालील प्रमुख पावले उचलली आहेत:

वर्ष	टप्पा
१९४९	बँकिंग नियमन कायदा लागू करणे.
१९५५	स्टेट बँक ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीयीकरण.
१९५९	SBI उपकंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण.
१९६१	विमा कवच ठेवींपर्यंत वाढवले.
१९६९	१४ प्रमुख बँकांचे राष्ट्रीयीकरण.
१९७१	क्रेडिट गॅरंटी कॉर्पोरेशनची निर्मिती.
१९७५	प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची निर्मिती.
१९८०	२००कोटींहून अधिक ठेवी असलेल्या सात बँकांचे राष्ट्रीयीकरण.

संपूर्ण संघटित बँकिंग प्रणालीमध्ये अनुसूचित आणि अनुसूचित नसणाऱ्या बँकांचा समावेश आहे, या विभागामध्ये अनुसूचित बँकांचा समावेश आहे आणि अनुसूचित नसलेल्या बँकांचा एक अतिशय लहान घटक आहे. आर्थिकदृष्ट्या वगळलेल्या लोकसंख्येच्या बँकिंग गरजा बँकांपेक्षा वेगळ्या असलेल्या इतर असंघटित संस्थांद्वारे पूर्ण केल्या जातात जसे की सावकार, प्यादी दलाल आणि स्वदेशी बँकर्स

भारतातील व्यावसायिक बँकांचे मुख्यतः दोन निकषांच्या आधारे वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

(i) वैधानिक आणि

(ii) मालकी.

वैधानिक आधारावर बँका दोन प्रकारच्या असतात:

(i) अनुसूचित बँका; आणि

(ii) अनुसूचित नसलेल्या बँका.

मालकीच्या आधारावर, बँकांचे दोन गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

(i) सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यावसायिक बँका आणि

(ii) खाजगी क्षेत्रातील व्यावसायिक बँका.

अनुसूचित बँकांच्या श्रेणीमध्ये खाजगी क्षेत्रातील बँका आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आहेत. खरे तर सर्व सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका अनुसूचित बँका आहेत, तर खाजगी क्षेत्रात तसे नाही.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI): RBI ही देशातील सर्वोच्च चलनविषयक आणि बँकिंग प्राधिकरण आहे आणि देशातील बँकिंग प्रणाली नियंत्रित करण्याची जबाबदारी तिच्याकडे आहे. हे सर्व अनुसूचित बँकांचे राखीव निधी ठेवते आणि म्हणूनच "रिझर्व्ह बँक" म्हणून ओळखली जाते.

तक्ता क्र. ७.१

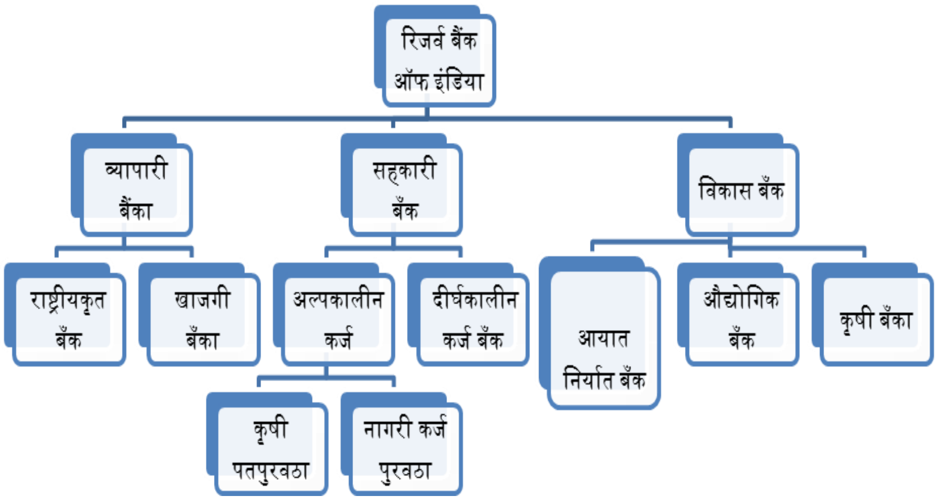

१. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका:

- स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि त्याचे सहयोगी राष्ट्रीयीकृत बँका
- सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांद्वारे प्रायोजित प्रादेशिक ग्रामीण बँका

२. खाजगी क्षेत्रातील बँका

- जुन्या पिढीच्या खाजगी बँका
- परदेशी नवीन पिढी खाजगी बँका
- भारतातील बँका

३. सहकारी क्षेत्रातील बँका

- राज्य सहकारी बँका
- केंद्रीय सहकारी बँका
- प्राथमिक कृषी पतसंस्था / सोसायट्या
- भू-विकास बँका
- राज्य भू-विकास बँका

४. विकास बँका:

विकास बँका मुख्यतः उद्योग उभारण्यासाठी दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करतात. तसेच त्याअल्पकालीन वित्तपुरवठा (निर्यात आणि आयात करण्यासाठी देखील करतात) इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (IFCI) / भारतीय औद्योगिक वित्तीय महामंडळ भारताची औद्योगिक विकास (IDBI) बँक, इंडस्ट्रियल इन्व्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया (IIBI) (भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक) भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (SIDBI), राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (NABARD) एक्सपोर्ट-इम्पोर्ट बँक ऑफ इंडिया (भारतीय आयात निर्यात बँक)यांचा समावेश होतो.

अ) अनुसूचित बँका:

अनुसूचित बँक ही एक बँक आहे जी आरबीआय कायदा, १९३४ च्या दुसऱ्या अनुसूचित अंतर्गत सूचीबद्ध आहे. आरबीआय कायद्याच्या या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट करण्यासाठी, बँकांना काही अटी पूर्ण कराव्या लागतात जसे की पेड अप कॅपिटल आणि येथे राखीव रक्कम किमान ०.५ दशलक्ष आणिदिलेले भांडवल रिझर्व्ह बँकेचे समाधान आहे की तिचे व्यवहार तिच्या ठेवीदारांच्या हिताला बाधक अशा पद्धतीने चालवले जात नाहीत. अनुसूचित बँकांचे पुढे व्यावसायिक आणि सहकारी बँकांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.

ब) प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs):

वैयक्तिक राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकांच्या प्रायोजकत्वावर देशात प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची स्थापना करण्यात आली आहे. ग्रामीण भागात उत्पादक उपक्रम विकसित करण्यासाठी लहान आणि सीमांत शेतकरी, शेतमजूर, कारागीर आणि छोटे उद्योजक यांना कर्ज उपलब्ध करून देणे हा यामागचा उद्देश होता. सहकारी आणि व्यापारी बँका या दोन्हींची वैशिष्ट्ये एकत्रित करणाऱ्या संस्था म्हणून त्यांची कल्पना करण्यात आली आहे.

क) परदेशी बँका:

सिटी बँक, एचएसबीसी, स्टँडर्ड चार्टर्ड बँक इत्यादी विदेशी बँका या त्या बँकांच्या शाखा आहेत ज्या परदेशात कार्यरत आहेत. त्यांपैकी बहुतांश लोकल बँकांप्रमाणेच सेवांच्या श्रेणीतील मूलत: समान कार्य करतात, त्याशिवाय उत्पादन आणि ग्राहकांच्या बाबतीत त्यांचे लक्ष त्यांच्या मर्यादित शाखा नेटवर्कमुळे भिन्न असू शकते. ते नवीन तंत्रज्ञान आणतात आणि देशांतर्गत बाजारपेठांमध्ये आंतरराष्ट्रीय उत्पादनांच्या पद्धती आणि तंत्रज्ञान आत्मसात करण्यास सुलभ करतात. उदारीकरणाकडे असलेल्या सामान्य प्रवृत्तीला अनुसरून, सरकारने परदेशी बँकांना भारतात प्रवेश आणि काम करण्याची व्याप्ती वाढवण्यासाठी अनेक उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.

राज्य सहकारी बँका (SCBs):

ड) राज्य सहकारी बँका:

वैयक्तिक राज्यांच्या स्तरावर आयोजित केलेल्या त्रिस्तरीय सहकारी पतसंरचनेला सर्वोच्च स्थान बनवतात. तर, नागरी सहकारी बँका (UCBs), शहरी आणि निमशहरी भागात

असलेल्या प्राथमिक सहकारी बँकांचा संदर्भ घेतात. सुरुवातीला, या बँकांना फक्त बिगर कृषी कारणांसाठी आणि मूलत: लहान कर्जदार आणि व्यवसायांना कर्ज देण्याची परवानगी होती.

इ) अनुसूचित नसलेल्या बँका:

अनुसूचित नसलेल्या बँका देखील भारतीय बँकिंग क्षेत्रात " लोकल एरिया बँक्स"(LAB) च्या स्वरूपात कार्य करतात. ज्या बँका सेंट्रल बँकेच्या संहिता /सनद अंतर्गत नोंदणीकृत नाहीत त्यांना नॉन-शेड्युल्ड बँका म्हणून ओळखले जाते. त्यामध्यवर्ती बँकेच्या धोरणे आणि सूचनांनुसार बँकिंग सेवा करण्यास बांधील नाहीत उदा. बँक ऑफ पंजाब ही नॉन शेड्युल्ड बँक होती. या बँका मध्यवर्ती बँकेने विहित केलेल्या शेड्युल्ड बँकेची आवश्यक पात्रता पूर्ण करत नाहीत. त्यांनाही जनतेचा विश्वास वाटत नाही. अनेक देशांमध्ये, अनेक नॉन-शेड्युल्ड बँका देखील कार्यरत आहेत.

७.२ बँकांची बदलती भूमिका

आता विक्रेता बाजार या संकल्पनेची जागा योग्य उत्पादन योग्य वेळी योग्य ठिकाणी या संकल्पनेने घेतली आहे. पुन्हा ते बदलले आहे – दर्जेदार उत्पादन कधीही आणि कुठेही उपलब्ध असले पाहिजे. या नवीन दृष्टीच्या आधारावर, खालील बदल लक्षात घेण्यासारखे आहेत:

१) ग्राहकांची जागरूकता खूप वाढली आहे आणि ग्राहकांना अधिकाधिक संवाद साधण्याची आणि बँक कर्मचाऱ्यांकडून जास्तीत जास्त माहिती मिळविण्याची सवय होत आहे.

२) पर्सनल कॉम्प्युटर आणि टेलिफोन्स सारख्या तांत्रिक प्रक्रियेत आमूलाग्र बदल होत आहेत, जे आधीच बाजारात आलेले आहेत, ते क्रियाप्रक्रियांच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये विस्तारले आहेत.

१९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीला तंत्रज्ञानाने जागतिक बँकिंग क्षेत्रात प्रवेश केला. सुरुवातीचे उपयोजन बॅक ऑफिससाठी बॅच अकाउंटिंग सिस्टम होते, जे मेनफ्रेम इलेक्ट्रॉनिक डेटा प्रोसेसिंग वातावरणात हाताळले गेले. १९७० च्या सुरुवातीच्या काळात कॅश डिस्पेंसर, चौकशी यंत्रणा आणि ऑन लाईन नेटवर्क स्थापित केले गेले. ७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात ऑनलाइन काउंटर टर्मिनल्स आणि एटीएमएस, स्विफ्ट मशीन सारख्या इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर मेकॅनिझमची सुरुवात झाली.

८० च्या दशकात होम बँकिंग कॉर्पोरेट कॅश मॅनेजमेंट सिस्टम, ऑटोमेटेड क्लिअरिंग हाऊस सिस्टम इत्यादींचा परिचय झाला. सन २००० मध्ये व्हिडीओ स्मार्ट फोन आणि इंटरनेट बँकिंग इत्यादींसह अशाखीय आधारित इलेक्ट्रॉनिक वितरण प्रणाली लोकप्रिय झाल्या.

बँकिंगमध्ये माहिती तंत्रज्ञान अंमलबजावणीचे पाच वेगळे टप्पे असू शकतात:

१. बँक कार्यालय संगणकीकरण

२. प्राथमिक फ्रंट ऑफिस संगणकीकरण

३. ऑनलाइन रिअल टाइम सिस्टम

४. स्वयं-सेवा प्रणाली

५. भविष्यातील आभासी बँका

इंटरनेटवर संगणनासाठी उपलब्ध संगणकीय साधने आणि तंत्रज्ञानाने उद्योगातील उद्योजकांना बदलत्या तंत्रज्ञानाशी आणि त्याच्या व्यावसायिक फायद्यांशी झटपट जुळवून घेण्यास भाग पाडले आहे.

भारतात १९९० नंतर बँकिंग क्षेत्रावर उदारीकरणाच्या धोरणाचा प्रभाव पडला. जागतिक बँक किंवा आशियाई विकास बँकेच्या मदतीने नामांकित व्यवसायाने खाजगी बँकांची स्थापना केली. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने प्रगत आणि ठेवींवरील व्याज मुक्त केले. हे एका वर्षाच्या कालावधीसाठी व्याजदर नियंत्रित करते, तर प्रत्येक बँकेने इतर कालावधीसाठी त्यांचे स्वतःचे दर निश्चित केले होते. यामुळे बँकांना कामकाजाचे काही स्वातंत्र्य मिळाले.

आज तंत्रज्ञान बँकांना विविध सेवा देण्यास मदत करते. रोख पैसे काढणे, जलद रोख रक्कम, ठेवी, शिल्लक चौकशी, निधी हस्तांतरण, स्टेटमेंट विनंती, चेक बुक विनंती, मिनी स्टेटमेंट, पिन बदलणे आणि क्रेडिट कार्ड बिलांचे पेमेंट देखील काही नवीनतम एटीएमद्वारे केले जाऊ शकते. अशा प्रकारे, तंत्रज्ञान खूप वेगाने बदलत आहे आणि आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आपण आपले मनुष्यबळ तयार केले पाहिजे. आव्हाने हाताळण्यासाठी आपले मनुष्यबळ सक्षम होण्यासाठी वर्तणुकीचा अभ्यास करावा लागतो.

७.२.१ भारतीय बँकिंगची १९६९ पासून प्रगती:

स्वातंत्र्यानंतर आणि विशेषतः जुलै १९६९ मध्ये बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर भारतीय बँकिंगची झपाट्याने प्रगती झाली आहे.

१. शाखा विस्तार:

राष्ट्रीयीकरणानंतर, शाखांच्या संख्येत ८०० % वाढ झाली आहे. सर्वात नेत्रदीपक प्रगती ग्रामीण शाखांमध्ये होती जी १८६०पासून ३०६००पर्यंत वाढली. जून १९६९मध्ये २२.२% बँक कार्यालये ग्रामीण भागात होती, तर जून २०१२ मध्ये या भागात ३६.९% बँक कार्यालये होती.

२. ठेवींमध्ये वाढ:

नियोजित आर्थिक विकास, तूट वित्तपुरवठा आणि चलन समस्येतील वाढ यामुळे बँक ठेवींमध्ये वाढ झाली आहे. भारतातील सर्व अनुसूचित व्यावसायिक बँकांच्या ठेवींची वाढ खालीलप्रमाणे होती:

१९५१ - ७१ - ७०० %

१९७१ - ९१ - ३२६०० %

१९९१ - २०१० - २२९६ %

निरपेक्ष शब्दांत, बँक ठेवी १९६९ मधील `४३.४ अब्ज वरून मार्च २०१३ अखेर ७१,९६७ अब्जांपर्यंत वाढल्या. यापैकी, मुदत ठेवी ६४,५४६ अब्ज होत्या, तर मागणी ठेवी फक्त ७,४२० अब्ज' होत्या.

३. बँक पत विस्तार:

बँक पत देखील विशेषत: जुलै १९६९पासून १९९० - ९१ मध्ये सुमारे १,१६,३०० कोटींवरून २००८ - ०९ मध्ये २७,७०,०१२ कोटींपर्यंत वाढली आहे. मार्च २०१२ च्या अखेरीस ते ५०,७४,६०० कोटींपर्यंत वाढले. २०२१ - २२ मध्ये बँक सिस्टम क्रेडिट वाढ जवळजवळ दुप्पट होऊन १०टक्के होईल.

४. बँकांकडून प्राधान्य क्षेत्रात कर्ज देणे:

१९६९पूर्वी, व्यापारी बँका ग्रामीण पतपुरवठ्याकडे सहकारी संस्था आणि बँकांची जबाबदारी मानून दुर्लक्ष करत होत्या. त्याच वेळी, बँका मोठ्या उद्योगपतींच्या मालकीच्या आणि व्यवस्थापित झाल्यामुळे त्यांनी लहान औद्योगिक समस्या आणि व्यावसायिक घटकांकडे दुर्लक्ष केले. राष्ट्रीयीकरणानंतर लगेचच व्यावसायिक बँकांना प्राधान्य क्षेत्रासाठी वित्तपुरवठा करण्याबाबत विशेष काळजी घेण्यास सांगण्यात आले. RBI ने १९८०मध्ये प्राधान्य क्षेत्र कर्ज देण्याबाबत निर्देश जारी केल्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी कृषी, लघु उद्योग आणि इतर प्राधान्य क्षेत्रांना दिलेले एकूण कर्ज जून १९६९मध्ये ४४० कोटींवरून मार्च २००९मध्ये ७,२०,०८३ कोटींवर गेले.

७.३ बँकिंगमधील नवकल्पना

नवोन्मेषाच्या प्रक्रियेद्वारे जगभरातील बँकिंगमध्ये वेगाने परिवर्तन होत आहे. जपानचे पोस्ट ऑफिस, सिक्युरिटायझेशन आणि उपक्रम भांडवल निधी (व्हेंचर कॅपिटल फंड), युरो हे युरोपियन संघाचे सामाईक चलन,बांगलादेश ग्रामीण बँक या अशा काही नवकल्पना आहेत. भारतातही बँकिंग उद्योग अनेक नाविन्यपूर्ण उत्पादने, प्रक्रिया आणि सेवांसह प्रगती करत आहे. त्यापैकी काही आहेत:-

आरबीआयने आवश्यक अतिरिक्त भांडवल मिळविण्यासाठी बँकांना संकरित नाविन्यपूर्ण वित्तीय साधनांचा वापर करण्यास परवानगी दिली आहे.

भारतीय बँका ई-बँकिंग, टेलि-बँकिंग, एटीएम, क्रेडिट कार्ड इत्यादी सेवा अखंडपणे आणि किफायतशीरपणे देण्यासाठी नाविन्यपूर्ण मार्गांनी माहिती तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करत आहेत.

एका राष्ट्रीयीकृत बँकेने मुंबईतील डब्बावाल्यांच्या सेवांचा त्यांच्या उत्पादने आणि सेवांसाठी वितरण चॅनेल म्हणून वापर करण्याचा प्रस्ताव दिला आहे.

आर्थिक समावेशाच्या कार्यात गुंतलेल्या रिजर्व बँक ऑफ इंडियाने गरीब लोकांपर्यंत बँकिंग सेवांचा विस्तार करण्यासाठी बँकांचा पल्ला वाढवण्यासाठी व्यापार संवादक प्रारूप आणि व्यापार सुविधा प्रारूप अशी दोन वितरण प्रारूप तयार केली आहेत. हे प्रयत्न अतिशय नावीन्यपूर्ण कल्पना मानले जातात

रिअल टाइम ग्रॉस सेटलमेंट (आरटीजीएस), नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर (एनईएफटी), सेंट्रलाइज्ड फंड मॅनेजमेंट सिस्टम, चेक ट्रंकेशन सिस्टम यांचा समावेश असलेली आरबीआयद्वारे पेमेंट आणि सेटलमेंट सिस्टम विकसित करणे हे निधी हस्तांतरण यंत्रणेमधील नाविन्यपूर्ण मार्ग आहेत.

वेगवेगळ्या बँकांद्वारे एटीएम शेअर करणे हे नाविन्यपूर्ण वितरण मार्गाचे उत्तम उदाहरण आहे.

कॉर्पोरेशन बँक, ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्स आणि इंडियन बँक, या तिन्ही राष्ट्रीयीकृत बँका यांच्यातील धोरणात्मक युती ही अतिशय अनोखा आणि नाविन्यपूर्ण दुवा आहे.

७.४ बँकिंग-समस्या आणि आव्हाने मध्ये विविधता

भारत सरकारने बँकिंग नियंत्रण कायदा, १९४९ च्या कलम ६ अंतर्गत बँकांना त्यांच्या कार्यात विविधता आणण्याची परवानगी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केली आहेत. बँका सहाय्यक/म्युच्युअल फंड स्थापन करून किंवा वित्तीय सेवा देणाऱ्या कंपन्यांच्या समभागामध्ये योगदान देऊन अनेक वित्तीय सेवांमध्ये त्यांच्या क्रियाकलापांमध्ये विविधता आणत आहेत.

मर्चंट बँकिंग आणि अंडररायटिंग (व्यवसायाचे सर्व न विकलेले शेअर्स खरेदी करण्याचा करार, विमा पॉलिसी अंतर्गत नावावर स्वाक्षरी करणे आणि त्या पत्रात नमूद केलेल्या सर्व जबाबदाऱ्या स्वीकारणे) - कमर्शियल बँकांनी आता मर्चंट बँकिंग विभाग स्थापन केले आहेत आणि नवीन मुद्दे विशेषत: प्राधान्य शेअर्स आणि डिबेंचर्स अंडररायटिंग केले आहेत. पूर्वी, बँका केवळ काही ज्ञात कंपन्यांना मर्चंट बँकिंग सेवा पुरवत होत्या परंतु आता त्यांनी स्वतंत्र उपकंपन्या सुरू केल्या आहेत आणि मोठ्या ग्राहकांना व्यापक सेवा देतात.

म्युच्युअल फंड:

काही बँकांना म्युच्युअल फंड म्हणून उपकंपन्या स्थापित करण्याची परवानगी होती. एकूण सात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी म्युच्युअल फंड स्थापन केले आहेत.

रिटेल बँकिंग:

बँकिंग तंत्रज्ञानातील वाढ आणि बँकिंग प्रक्रियेच्या ऑटोमेशनमुळे रिटेल बँकिंग सुलभ झाली आहे.

ऑटोमेटेड टेलर मशिन्स (A.T.Ms):

एटीएम हे पर्यायी बँकिंग चॅनल म्हणून उदयास आले आहेत जे कमी किमतीचे बँकिंग व्यवहार सुलभ करतात. परदेशी बँका आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी एटीएमचा वापर

केल्यामुळे या बँकांना त्यांची पोहोच वाढवण्यात आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांशी प्रभावीपणे स्पर्धा करण्यास मदत झाली आहे. त्यांच्या बदल्यात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनीदेखील वेगाने ATM सुरू करत आहेत.

कोठेही बँकिंग:

या प्रणाली अंतर्गत, कोणत्याही निवडक शाखेत खाते असलेला ग्राहक बँकेच्या देशभरातील इतर नियुक्त शाखांमधून ते कार्यप्रवण करू शकतो.

इंटरनेट बँकिंग:

इंटरनेट आणि वायरलेस कम्युनिकेशन तंत्रज्ञानाची वाढ, दूरसंचार क्षेत्रातील प्रगती इत्यादींमुळे इंटरनेट बँकिंगच्या वापरकर्त्यांची संख्या वाढली आहे. इंटरनेट बँकिंगद्वारे अनेक शाखांचे व्यवहार करता येतात.

उपक्रम भांडवल निधी:

काही बँकांनी नवीन किंवा विद्यमान व्यवसायाला इक्विटी कॅपिटल प्रदान करण्यासाठी उपक्रम भांडवल निधी सुरू केले आहेत जेथे जोखीम आणि परतावा जास्त आहे.फॅक्टरिंगमध्ये एखाद्या व्यवसायास भविष्यातील उत्पन्नाच्या आधारावर तात्काळ भांडवल किंवा पैसे मिळू शकतात. ज्याचा फायदा उद्योग विकासास होतो.

फॅक्टरिंग (सवलतीत कर्जे आणि खरेदी खाती प्राप्त करण्यायोग्य करून क्रेडिटची तरतूद फॅक्टरिंग म्हणून ओळखली जाते.) - बँकांना स्थापित उपकंपन्यांद्वारे फॅक्टरिंग करण्याची परवानगी आहे. हे एक असे साधन आहे ज्याद्वारे आर्थिक मध्यस्थांना खाते प्राप्त करण्यायोग्य रकमेची विक्री करून लवकर कर्जे वसूल केली जातात. एसबीआय आणि कॅनरा बँक या दोनच बँका आहेत ज्यांनी केवळ फॅक्टरिंग सेवा हाती घेण्यासाठी स्वतंत्र उपकंपन्या स्थापन केल्या आहेत.

समस्या आणि आव्हाने:

१९८० , १९९० आणि सध्याच्या शतकाच्या पहिल्या दशकात जगभरात अनेक आर्थिक संकटे आली आहेत. हे उल्लेखनीय आहे की इतर देश आणि प्रदेश बँकिंग संकटातून जात असताना भारतीय बँकिंग सुरक्षित राहिली. तथापि, काही समस्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे:-

१) आर्थिक समावेशन सुनिश्चित करणे:

भारतातील व्यावसायिक बँकिंगची प्रभावी प्रगती असूनही ग्रामीण, अशिक्षित आणि गरीब लोकांना अर्थपूर्ण सेवा देण्यासाठी पुरेसा प्रवेश झालेला नाही. RBI ने “अनावश्यक अवडंबर” खाती, मोबाईल फोन वापरणे इत्यादी अनेक पावले उचलली आहेत. तथापि, आर्थिक समावेशाच्या क्षेत्रात अजून बरेच काही करणे आवश्यक आहे.

२) ग्रामीण भागात पतपुरवठा सुधारणे:

सध्या ग्रामीण भागात फक्त अल्प प्रमाणातच कर्ज आहे. पुढे, उत्तर, पूर्व, पूर्व आणि मध्य विभाग तेथे बँकिंग सेवांच्या अनुपलब्धतेमुळे ते भाग मागासलेले आहेत. अशा प्रकारे या क्षेत्रांमध्ये पतपुरवठा सुधारण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

३) प्राधान्य क्षेत्र कर्ज देण्याच्या लक्ष्याशी जुळवून घेणे:

अनेक बँका एकूण प्राधान्य क्षेत्रांसाठी आणि कृषी कर्जासाठी निर्धारित कर्जाचे लक्ष्य पूर्ण करण्यात अयशस्वी ठरल्या आहेत.

४) पायाभूत सुविधाना वित्तपुरवठा:

पायाभूत सुविधांसाठी दीर्घकालीन वित्तपुरवठा आवश्यक आहे. तथापि, बँकांसाठी, त्यांचे मुख्य निधीचे स्रोत, तुलनेने अल्पकालीन असतात. प्रगत देशांमध्ये विमा कंपन्या, पेन्शन आणि भविष्य निर्वाह निधी पायाभूत सुविधांच्या दीर्घकालीन वित्तपुरवठ्यात योगदान देतात. मात्र, भारतात संपूर्ण भार बँकांवरच आहे.

५) कार्यक्षमतेत सुधारणा:

भारतीय बँकिंग उद्योगाने गेल्या दीड दशकात उत्पादकतेत प्रभावी सुधारणा नोंदवली आहे. सुधारणा असूनही संसाधनांचा वापर अत्यंत कार्यक्षम पद्धतीने केला जात नाही. बँकेच्या कर्जाच्या दरांमध्ये काही प्रमाणात चिकटपणा आणि गैर-पारदर्शकता देखील आहे.

६) काही संवेदनशील क्षेत्रांच्या उच्च कर्जावर देखरेख:

अलीकडच्या काळात, बॅकेतर वित्तीय संस्था, वैयक्तिक कर्ज आणि स्थावर मिळकत यांसारख्या काही संवेदनशील क्षेत्रांना पतपुरवठा वाढला आहे. या प्रवृत्तीमुळे बँकिंग क्षेत्राला धोका निर्माण होतो कारण ही कर्जे मालमत्ता-दायित्व विसंगती वाढवू शकतात.

७.५ भारतीय विमा उद्योगात सुधारणा

१९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाचा मार्ग मोकळा करणाऱ्या वित्तीय सुधारणांमुळे विमा क्षेत्राला एकंदर आर्थिक व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून मान्यता मिळाली. त्यामुळे विमा क्षेत्रातही योग्य सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक असल्याचे दिसून आले. मल्होत्रा समितीमध्ये माजी वित्त सचिव आणि आर.बी.आय.गव्हर्नर आर.एन. मल्होत्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतातील विमा उद्योगाच्या स्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि शिफारसी सादर करण्यासाठी मल्होत्रा समितीची स्थापना करण्यात आली होती.

मल्होत्रा समितीची स्थापना खालील उद्देशाने करण्यात आली:

१. विमा उद्योगाची रचना प्रस्तावित करणे, एक कार्यक्षम आणि व्यवहार्य विमा उद्योग निर्माण करण्याच्या उद्देशाने त्याच्या सामर्थ्याचे आणि कमकुवततेचे मूल्यमापन करणे, जो व्यापक-क्षेत्रासाठी विमा सेवा प्रदान करेल, जनतेसाठी उच्च दर्जाच्या सेवांसह

विविध विमा उत्पादने प्रदान करू शकेल. आणि अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी आर्थिक संसाधनांची जमवाजमव करण्यासाठी एक कार्यक्षम साधन म्हणून कार्य करणे.

२. विमा उद्योगाच्या संरचनेत बदल करण्यासाठी, सामान्य धोरण-चौकटीत सुधारणा करण्यासाठी शिफारसी तयार करणे इ.

३ भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि भारतीय जनरल इन्शुरन्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया यांच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने तंतोतंत प्रस्ताव तयार करणे.

४. भारतातील विमा क्षेत्राचे नियमन आणि पर्यवेक्षण याबाबत सूचना करणे.

५. विमा सेवा मध्ये सर्वेक्षक, मध्यस्थ जसे की एजंट इत्यादींची भूमिका आणि कार्य याबद्दल सल्ला देणे.

६. भारतात विम्याच्या विकासाशी संबंधित प्रस्ताव किंवा इतर कोणतीही बाब तयार करणे.

या समितीने १९९४ मध्ये आपला अहवाल सादर केला ज्यात खालील गोष्टींची शिफारस केली आहे:

रचना:

अ) विमा कंपन्यांमधील सरकारी भागीदारी ५० टक्क्यांपर्यंत खाली आणावी.

ब) सरकारने भारतीय जनरल इन्शुरन्स कॉर्पोरेशन आणि त्याच्या सहाय्यक कंपन्यांची मिळकत ताब्यात घेतली पाहिजे जेणेकरून या सहाय्यक कंपन्या स्वतंत्र कॉर्पोरेशन म्हणून काम करू शकतील.

क) सर्व विमा कंपन्यांना काम करण्यासाठी अधिक स्वायत्तता दिली जाईल.

स्पर्धा:

अ) किमान रु.१०० कोटी पेड-अप भांडवल असलेल्या खाजगी कंपन्याना उद्योगात येऊ द्यावेत.

ब) कोणत्याही कंपनीने एकाच संस्थेमार्फत जीवन विमा आणि सामान्य विम्याचा व्यवहार करू नये.

क) विदेशी कंपन्यांना देशांतर्गत कंपन्यांच्या सहकार्याने उद्योगात प्रवेश करण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते.

ड) पोस्टल लाइफ इन्शुरन्सला ग्रामीण बाजारपेठेत काम करण्याची परवानगी दिली पाहिजे.

इ) प्रत्येक राज्यात फक्त एका राज्यस्तरीय जीवन विमा कंपनीला काम करण्याची परवानगी असावी.

फ) विमा कायदा योग्यरित्या बदलला पाहिजे.

ग) विमा नियामक संस्था स्थापन करावी.

ह) विमा नियंत्रक (सध्या वित्त मंत्रालयाचा एक भाग) स्वतंत्र केला पाहिजे.

गुंतवणूक:

अ) सरकारी रोख्यांमध्ये एलआयसी लाइफ फंडाची अनिवार्य गुंतवणूक ७५ टक्क्यांवरून ५० टक्क्यांपर्यंत कमी केली जाईल.

ब) जीआयसी आणि त्याच्या सहाय्यक कंपन्यांनी कोणत्याही कंपनीमध्ये ५ टक्क्यांपेक्षा जास्त धारण करू नये (वर्तमान मिळकत ठराविक कालावधीत या पातळीपर्यंत खाली आणले जातील.

ग्राहक सेवा:

अ) LIC ने देणी देण्यास ३० दिवसांहून अधिक विलंब झाल्यास व्याज भरावे.

ब) विमा कंपन्यांना युनिट-लिंक्ड पेन्शन योजना सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे.

क) विमा उद्योगात चालवल्या जाणाऱ्या वेगवेगळ्या कामांचे संगणकीकरण आणि तंत्रज्ञानाचे अद्ययावतीकरण करावे.

१८१८ मध्ये कलकत्ता येथे ओरिएंटल लाइफ इन्शुरन्स कंपनीच्या स्थापनेसह भारतातील जीवन विम्याचा व्यवसाय सध्याच्या स्वरूपात भारतात सुरु झाला.

भारतातील जीवन विमा व्यवसायातील काही महत्त्वाचे टप्पे आहेत:

१९१२: भारतीय जीवन विमा कंपनी कायदा हा जीवन विमा व्यवसायाचे नियमन करणारा पहिला कायदा म्हणून लागू करण्यात आला.

१९२८: भारतीय विमा कंपनी कायदा सरकारला जीवन आणि गैर-जीवन विमा दोन्ही व्यवसायांबद्दल सांख्यिकीय माहिती गोळा करण्यास सक्षम करण्यासाठी लागू करण्यात आला.

१९३८: विमाधारक लोकांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या उद्देशाने विमा कायद्याद्वारे पूर्वीचे कायदे एकत्रित केले गेले आणि त्यात सुधारणा करण्यात आली.

१९५६: २४५ भारतीय आणि परदेशी विमा कंपन्या आणि भविष्य निर्वाह संस्था केंद्र सरकारने ताब्यात घेतल्या आणि त्यांचे राष्ट्रीयीकरण केले. LIC ची स्थापना संसदेच्या कायद्याद्वारे. उदा., LIC कायदा १९५६, द्वारे करण्यात आली यासाठी भारत सरकारने ५ कोटी रुपयांचे भांडवली योगदान दिले.

दुसरीकडे, भारतातील जनरल इन्शुरन्स व्यवसाय त्याचे मूळ ट्रायटन इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेडमध्ये शोधू शकतो, ब्रिटिशांनी १८५० साली कलकत्ता येथे स्थापन केलेली पहिली सामान्य विमा कंपनी होती.

भारतातील सामान्य विमा व्यवसायातील काही महत्त्वाचे टप्पे आहेत:

१९०७: इंडियन मर्कंटाइल इन्शुरन्स लि.ची स्थापना, सर्व वर्गांच्या सामान्य विमा व्यवसायात व्यवहार करणारी पहिली कंपनीम्हणून झाली.

१९५७: जनरल इन्शुरन्स कौन्सिल, इन्शुरन्स असोसिएशन ऑफ इंडियाची शाखा, निष्पक्ष आचरण आणि चांगल्या व्यवसाय पद्धती सुनिश्चित करण्यासाठी आचारसंहिता तयार करते.

१९६८: गुंतवणुकीचे नियमन करण्यासाठी आणि किमान पतदारी प्रमाण स्थापित करण्यासाठी विमा कायद्यात सुधारणा करण्यात आली आणि दर सल्लागार समितीची स्थापना करण्यात आली.

१९७२: भारतातील सामान्य विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण केले. १०७ विमा कंपन्यांना एकत्र करून आणि चार कंपन्यांचा गट केला. उदा. नॅशनल इन्शुरन्स कंपनी लि., न्यू इंडिया ॲश्युरन्स कंपनी लि., ओरिएंटल इन्शुरन्स कंपनी लि. आणि युनायटेड इंडिया इन्शुरन्स कंपनी लि. या सर्वांची मिळून General Insurance Corporation (जीआयसी) एक कंपनी म्हणून समाविष्ट केली.

७.६ भारतातील विमा व्यवसायाचे वाढते महत्त्व

आज आपण ज्या गतिमान जगात जगत आहोत त्या जगात अर्थशास्त्र अतिशय वेगाने बदलत आहे. भविष्य अत्यंत अनिश्चित, अप्रत्याशित आणि अमाप आहे. विविध प्रकारच्या जोखीम हाताळण्याची सर्वात महत्वाची पद्धत म्हणून स्वीकारल्या जाणाऱ्या व्यक्तीसाठी स्पष्ट जोखीम आहेत आणि ते खालील बाबतीत अपरिहार्य आहेत:

१. आग, पूर, वीज इत्यादींमुळे होणारे नुकसान यांसारख्या अनिश्चित घटनांच्या संभाव्य घटनेपासून विमा संरक्षण प्रदान करते. विमाकंपनी विमाधारकाला विमा उतरवलेल्या जोखमीमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई देते.

२. विमा हे धोके दूर करण्यासाठी आणि नुकसान सामायिक करण्यासाठी एक साधन आहे. सर्व पॉलिसीधारक जे नियमितपणे नुकसानीची भरपाई करतात, जे घडू शकते किंवा होणार नाही, ते नुकसानीचा भार सामायिक करतात. अशा प्रकारे, एखाद्या व्यक्तीला होणारे नुकसान संपूर्ण विमाधारक समुदायावर पसरलेले आहे.

३. विमा ही जोखीम पसरवण्याची एक सहकारी पद्धत आहे, विमा काढलेल्या आकस्मिक घटनांना विमा प्रतिबंधित करू शकत नाही, परंतु मोठ्या संख्येने पॉलिसीधारकांपर्यंत पसरवून नुकसानीचा प्रभाव निश्चितपणे कमी करतो.

४. विमा अविरत व्यावसायिक क्रिया चालवतो आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ करतो. विमाधारकाच्या जोखमींशी संबंधित एक व्यापारी चिंतामुक्त असतो.

५. विमा भांडवल निर्मितीची एजन्सी म्हणून काम करते. निर्देशात्मक गुंतवणूकदार म्हणून, विमा कंपन्या सरकार आणि जनतेला निधी प्रदान करतात आणि देशाच्या आर्थिक विकासात योगदान देतात

७.७ सारांश

या प्रकरणामध्ये आपल्याला भारतातील बँकिंग प्रणालीचे स्वरूप समजते. हे १९९१ पासून हाती घेतलेल्या बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणांचे तर्क आणि स्वरूप समजून घेण्यास मदत करेल. विद्यार्थ्यांना भारतीय बँकिंग क्षेत्रावरील सुधारणांचा प्रभाव समजून घेण्यास मदत होईल. भारतातील व्यावसायिक बँकांच्या कामकाजावर नवीन तंत्रज्ञानाचा काय परिणाम होतो हे जाणून घेण्यासाठी हे प्रकरण आम्हाला मदत करते.

७.८ प्रश्न

१. बँक या शब्दाची व्याख्या करा.

२. बँकांची बदलती भूमिका सांगा.

३. बँकिंग क्षेत्रातील नवीन नवकल्पना स्पष्ट करा?

४. भारतीय विमा उद्योगातील विविध सुधारणांचे मूल्यमापन करा.

५. भारतातील विमा व्यवसायाचे वाढते महत्त्व सांगा.

*****

८

पैसा आणि भांडवली बाजार

घटक रचना

८.० उद्दिष्टे

८.१ भारतीय चलन बाजाराचा अर्थ व रचना

८.२ चलन बाजार साधने आणि भारतातील १९९१ पासूनच्या सुधारणा

८.३ भांडवली बाजार - संरचना आणि वाढ

८.४ भांडवली बाजारातील सुधारणा

८.५ सारांश

८.६ प्रश्न

८.० उद्दिष्टे

- पैसा आणि भांडवली बाजाराची संकल्पना यांचे महत्त्व समजून घेणे.
- भारतातील मुद्रा बाजार आणि भांडवली बाजाराची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
- १९९१ पासून भारतीय चलन आणि भांडवली बाजारातील सुधारणा समजून घेणे.

८.१ भारतीय चलन बाजाराचा अर्थ व रचना

भारतीय चलन बाजाराचा अर्थ:

चलन बाजार हा एक बाजार आहे जेथे अल्पकालीन निधी उधार घेतला जातो आणि कर्जाऊ दिला जातो त्यालाच चलन बाजार असे संबोधले जाते. हे एक वर्षापेक्षा कमी कालावधीचा परिपक्कता कालावधी असलेल्या निधी आणि आर्थिक साधनांमध्ये व्यवहार करते. चलन बाजार यात पैसे आणि आर्थिक मालमत्ता समाविष्ट होतात पैशासाठी जवळचे पर्याय असणाऱ्या चलन बाजारातील साधने अल्प कालीन स्वरूपाचे असतात आणि अत्यंत तरल रोख्यांचा व्यापार केला जातो.

भारतीय चलन बाजाराची रचना:

भारतीय चलन बाजारात संघटित क्षेत्र आणि असंघटित क्षेत्र असे दोन विभाग आहेत. भारतीय रिझर्व बँक (RBI) हा भारतीय चलन बाजाराचा महत्त्वाचा घटक आहे. संघटित क्षेत्रे थेट भारतीय रिझर्व बँक (RBI) नियमांचे पालन करतात. असंघटित क्षेत्रांमध्ये स्वदेशी बँकर्स, सावकारी आणि अनियंत्रित बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था यांचा समावेश होतो.

तक्ता क्र. ८.१

भारतीय चलन बाजाराची रचना

संघटीत क्षेत्र

- अल्प सूचना चलन बाजार
- सरकारी हुंडी बाजार
- व्यावसायिक बिल बाजार
- ठेवींच्या प्रमाणपत्रांसाठी बाजार
- व्यापारी पत्रांचा बाजार
- रेपो / पुनर्रखरेदी बाजार
- चलन बाजार परस्पर निधी (म्युच्युअल फंड)
- भारताचे सवलत आणि वित्त गृह

असंघटीत क्षेत्र

- देशी बँकर्स
- सावकार
- अनियंत्रित वित्तीय संस्था
- वित्त दलाल

अ) संघटीत चलन बाजारसाधने आणि वैशिष्ट्ये:

१. अल्प सूचना चलन बाजार:

हा भारतीय मुद्रा बाजाराचा उपबाजार आहे. याला अल्प सूचना चलन बाजार असे म्हणतात. याला आंतर-बँक कर्ज बाजार असेही म्हणतात. अल्प सूचना चलन बाजार अंतर्गत रात्रभर निधीचे व्यवहार केले जातात. अल्प सूचना चलन बाजार अंतर्गत निधीचे व्यवहार हे 2 दिवस ते 14 दिवसांच्या कालावधीसाठी केले जातात. अल्प सूचना चलन बाजारामध्ये जेंव्हा करार केला जातो तेंव्हा कर्जाऊ दिलेल्या निधीची परतफेड करण्याची निश्चित तारीख नसते. असे चलन बाजार विशेषतः मुंबई, दिल्ली, कलकत्ता इ. ठिकाणी आहे. सावकार 2-3 दिवसांनी कर्जदाराला नोटीस जारी करतो. ही नोटीस मिळाल्यावर कर्जदाराला दिलेल्या वेळेत निधीची परतफेड करावी लागेल. साधारणपणे बँका अल्प सूचना चलन बाजारावर अवलंबून असतात. जिथे ते एका दिवसासाठी निधी गोळा करतात. अल्प सूचना चलन बाजारातील मुख्य सहभागी म्हणजे अनुसूचित व्यापारी बँका (RRB वगळता), बिगर अनुसूचित व्यापारी बँका, सहकारी बँका आणि प्राथमिक डीलर्स. डिस्काउंट अँड फायनान्स हाउस ऑफ इंडिया (DFHI), नॉन-बँकिंग वित्तीय संस्था जसे की LIC, GIC, UTI, NABARD इत्यादींना अल्प सूचना चलन बाजारात सावकार म्हणून सहभागी होण्याची परवानगी आहे.

२. रेपो:

रेपो किंवा रिव्हर्स रेपो हे व्यवहार किंवा अल्प मुदतीचे कर्ज आहेत जे दोन पक्ष समान रोख्यांची विक्री आणि पुनर्खरेदी करण्यास सहमत आहेत. रेपो अंतर्गत विक्रेत्याला विशिष्ट रोखे विकून तत्काळ निधी मिळतो ज्यांचा वापर रात्रभर उधार घेण्यासाठी केला जातो. केंद्र किंवा राज्य सरकारचे रोखे, ट्रेझरी बिले, सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम (PSU) बाँड्स, वित्तीय

संस्था बाँड्स (FI), कॉर्पोरेट बाँड्स यासारख्या RBI मान्यताप्राप्त रोख्यांसह दोन पक्षांनी परस्पर ठरवलेल्या परस्पर तारीख आणि किंमतीवर ते पुन्हा खरेदी करतात. त्याचप्रमाणे खरेदीदार पुनर्विक्रीच्या करारासह रोखे खरेदी करतो. त्याच प्रमाणे खरेदीदार एका मान्य तारखेला आणि किमतीला विक्रेत्याला पुनर्विक्री करण्याच्या करारासह रोखे खरेदी करतो. भारतात डिसेंबर १९९२ ला सरकारी रोखे पहिल्यांदा सादर करण्यात आले आणि नोव्हेंबर १९९६ पासून RBI ने रिव्हर्स रेपो सदर केले.

उदाहरणार्थ: लिलावाद्वारे सरकारी रोखे विकणे.

३. भारताचे सवलत आणि वित्त गृह (DFHI):

एप्रिल 1988 मध्ये वाघुळ समितीच्या शिफारशींवर आधारित मुद्रा बाजार सखोल आणि सक्रिय करण्याच्या उद्देशाने त्याची स्थापना आरबीआयने २०११ मध्ये केली होती. (DFHI) हे RBI, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आणि सर्व भारतीय वित्तीय संस्थांच्या संयुक्त मालकीचे आहे. ज्यांनी तिच्या भरणा झालेल्या भांडवलामध्ये योगदान दिले आहे. चलन बाजार साधनांना तरलता प्रदान करण्यासाठी RBI, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आणि वित्तीय संस्था यांच्या संयुक्त मालकीची आहे. DFHI ही ट्रेशरी बिले, कमर्शियल बिले, सीडी, सीपी, शॉर्ट टर्म डिपॉझिट्स, अल्प सूचना बाजार आणि सरकारी रोख्यांमध्ये व्यवहार करते. चलन बाजारामध्ये मध्यस्थ म्हणून DFHI च्या उपस्थितीने कॉर्पोरेट संस्था, बँका आणि वित्तीय संस्थांना त्यांचे अल्पकालीन अधिशेष चलन बाजार साधनांमध्ये गुंतवणूक करण्यास मदत केली आहे.

४. मनी मार्केट म्युच्युअल फंड (MMMFs): चलन बाजार परस्पर निधी:

RBI ने एप्रिल १९९२ मध्ये MMMFs सादर केले ज्यामुळे वैयक्तिक गुंतवणूकदारांना बँका आणि वित्तीय संस्थांनी सुरू केलेल्या चलन बाजारात भाग घेण्याची परवानगी दिली. MMMFs वैयक्तिक गुंतवणूकदारांकडून बचत गोळा करतात आणि त्यांना अल्प-मुदतीचे कर्ज आणि चलन बाजार साधनांमध्ये गुंतवतात.

उदा.- अल्प सूचना चलन, रेपो, ट्रेझरी बिल सीडी आणि सीपी. ही साधने कर्जाचे प्रकार आहेत जे एका वर्षापेक्षा कमी कालावधीत परिपक्क होतात.

ब) भारतीय चलत बाजाराचे असंघटित क्षेत्र:

असंघटित भारतीय चलन बाजार हा स्वदेशी बँकर्स, सावकार आणि अनियंत्रित गैर-बँक मध्यस्थ वित्तीय संस्था यांचे संयोजन आहे ते शहरी केंद्रांमध्ये कामे करतात परंतु त्यांच्या क्रियाप्रक्रिया मुख्यत्वे ग्रामीण क्षेत्रापुरत्या मर्यादित आहेत. हा बाजार असंघटित आहे कारण त्याचे उपक्रम RBI द्वारे व्यवस्थितपणे आयोजित केलेले नाहीत.

असंघटित मुद्रा बाजाराचेपुढील मुख्य घटक आहेत:

१) **स्वदेशी बँकर्स:** ते आर्थिक मध्यस्थ आहेत जे बँकांसारखेच काम करतात, ठेवी घेतात आणि कर्ज आणि सौदे प्रदान करतात. हुंडी हे अल्पकालीन पत साधन आहे. ते विनिमयाचे स्वदेशी बिल आहे यांचा व्याजाचा दर भिन्न बाजारात भिन्न असतो आणि

वेगवेगळ्या बंकर्सचे व्याजदर हे भिन्न भिन्न असतात. ते पूर्णपणे ठेवींवर अवलंबून नाहीत ते स्वतःच्या निधीचा वापर करू शकतात. ते बँक नसलेल्या भागात निधीचे एक महत्त्वपूर्ण स्त्रोत आहेत आणि थेट शेती, व्यापार आणि उद्योगांना कर्ज देतात.

२. **सावकारी:** यांचा मुख्य व्यवसाय सावकारी आहे. ग्रामीण भागात सावकार व्यापलेले आहेत. मात्र ते शहरी भागातही आढळतात. सावकार सहसा जास्त व्याज आकारतात. उत्पादक तसेच अनुत्पादक कारणांसाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जे दिली जातात. कर्जदार हे विशेषतः शेतमजूर, अल्पभूधारक आणि छोटे शेतकरी, कारागीर, कारखानदार, छोटे व्यापारी इ. आहेत. सध्या, सावकाराच्या शोषण प्रवृत्तीमुळे आरबीआयने त्यांच्या क्रियाप्रक्रियांवर मर्यादा आणल्या आहेत.

३. **अनियंत्रीत बँकेतर वित्तीय मध्यस्थ संस्था:** यामध्ये चिट फंड, निधी, कर्ज कंपन्या आणि इतर असतात.

(अ) **चिट फंड:** या बचत संस्था आहेत. सदस्य नियमितपणे एकत्र येऊन त्यांच्या निधीत योगदान देतात. संकलित निधी काही सदस्यांना पूर्वी मान्य केलेल्या निकषांवर आधारित (बिड किंवा ड्रॉद्वारे) दिला जातो. चिट फंड दक्षिणेत (केरळ आणि तामिळनाडू) महाराष्ट्रातही कुठेतरी जास्त प्रसिद्ध आहे.

(ब) **निधी:** ते सदस्यांशी व्यवहार करतात आणि परस्पर लाभ निधी म्हणून काम करतात. सभासदांच्या ठेवी हा निधीचा प्रमुख स्रोत आहे आणि ते घराचे बांधकाम किंवा दुरुस्ती यासारख्या उद्देशांसाठी सदस्यांना वाजवी व्याजदरावर कर्ज पुरवठा करतात. विशेषतः यांचे अस्तित्व दक्षिणभारतात आहे. चिट फंड आणि निधी दोन्ही अनियंत्रित आहेत.

४. **फायनान्स ब्रोकर्स:** ते सर्व प्रमुख शहरी बाजारपेठांमध्ये विशेषतः कापड बाजार, धान्य बाजार आणि वस्तू बाजारात आढळतात. ते सावकार आणि कर्जदार यांच्यातील मध्यस्थ आहेत.

८.२ १९९१ पासून भारतीय चलन बाजार साधने आणि सुधारणा

१९९१ पासून भारतात मनी मार्केट इन्स्ट्रुमेंट्स आणि सुधारणा एस. चक्रवर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली चलन व्यवस्थेच्या कामकाजाचा आढावा घेणाऱ्या समितीने १९८५ मध्ये भारतीय मुद्रा बाजार विकसित करण्यासाठी अनेक शिफारसी केल्या. पाठपुरावा म्हणून, RBI ने १९८७ मध्ये एन वाघुल यांच्या अध्यक्षतेखाली चलन बाजारावर एक कार्यकारी गट स्थापन केला. यावर आधारित वाघुल समितीच्या शिफारशींनुसार, RBI ने मनी मार्केट विस्तृत आणि सखोल करण्यासाठी अनेक उपाययोजना सुरू केल्या. मुख्य उपाय पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **व्याजदरांचे नियंत्रणमुक्ती:** मे 1989 पासून अल्प सूचना चलन व्याजदरावरील नियामक, आंतर-बँक अल्प-मुदतीच्या ठेवी, बिले पुन्हा डिस्काउंटिंग आणि आंतर-बँक सहभाग काढून टाकण्यात आला आणि बाजार शक्तींद्वारे दर निर्धारित करण्याची परवानगी देण्यात आली. अशा प्रकारे प्रशासित व्याजदरांची व्यवस्था हळूहळू नष्ट केली जात आहे.

२. **नवीन चलन बाजार साधनांचा परिचय:** भारतीय चलन बाजार वाढवण्यासाठी आणि विविधता आणण्यासाठी RBI ने नवीन चलन बाजार साधने सादर केली आहेत उदा.- १८२ दिवसांची ट्रेझरी बिले ३६४ दिवसांची ट्रेझरी बिले सीडी आणि सीपी इ. या साधनांद्वारे सरकार, वित्तीय संस्था, व्यावसायिक बँका आणि निगम चलन बाजाराव्दारे निधी उभारू शकतात. ते गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीसाठी अतिरिक्त सुविधा देखील देतात. ठेव पत्रासाठी (CD) आणि व्यापारी पत्रासाठी (CP) गुंतवणूकदारांचा आधार वाढवण्यासाठी RBI च्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार किमान गुंतवणूकीची रक्कम आणि कमीत कमी परिपक्वता कालावधी कमी केला जातो.

३. **पुनर्खरेदी करार (रिपोज):** आरबीआयने डिसेंबर १९९२ मध्ये सरकारी सिक्युरिटीजमध्ये रेपो आणि नोव्हेंबर १९९६ मध्ये रिव्हर्स रेपो सुरू केले. रेपो आणि रिव्हर्स रेपो चलन बाजारातील तरलतेमध्ये अल्पकालीन चढउतारांना देखील मदत करतात. ते बँकांना त्यांच्या अतिरिक्त निधीचा वापर करण्यासाठी अल्पकालीन मार्ग देखील देतात. रेपो आणि रिव्हर्स रेपो दरांमधील बदलांद्वारे RBI धोरणाची उद्दिष्टे संपूर्ण चलन बाजारात प्रसारित करते.

४. **रोखता समायोजन सुविधा (LAF):** RBI ने LAF ला जून २००० पासून रेपोज आणि रिव्हर्स रेपोद्वारे रोखता संतुलित करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून सादर केले आहे. अशा प्रकारे, अलिकडच्या वर्षांत RBI रेपो आणि रिव्हर्स रेपो वापरत आहे. चलन बाजारातील रोखता समायोजित करण्यासाठी आणि त्यामुळे अल्पकालीन व्याज दर किंवा अल्पसुचना दर स्थिर करण्यासाठी धोरण म्हणून रेपोज आणि रिव्हर्स रेपोचा वापर केला जातो त्यामुळे एलाएएफला चलनविषयक धोरणाचे प्रमुख साधन मानले जाते.

५. **चलन बाजार परस्पर निधी (MMMF):** वैयक्तिक गुंतवणूकदारांना चलन बाजारात सहभागी होण्यासाठी RBI ने एप्रिल १९९२ मध्ये MMMF सुरू केले. योजना समायोजित लवचिक आणि आकर्षक बनवण्यासाठी, RBI ने अनेक बदल केले आहेत. या योजनेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत:

i) हे व्यापारी बँका, वित्तीय संस्था आणि खाजगी क्षेत्राद्वारे स्थापित केले जाऊ शकते.

ii) वैयक्तिक गुंतवणूकदार, कॉर्पोरेट आणि इतर चलन बाजार परस्पर निधी (MMMF) मध्ये गुंतवणूक करू शकतात.

iii) या योजनेद्वारे एकत्रित केलेली संसाधने चलन बाजारातील साधने तसेच दर निश्चित केलेले कॉर्पोरेट बॉड्स आणि एक वर्षापर्यंतच्या मुदतीच्या मुदतीसह डिबेंचरमध्ये गुंतविली जाऊ शकतात. याचा परिपक्वता कालावधी एक वर्षाचा असतो.

६. **डिस्काउंट अँड फायनान्स हाऊस ऑफ इंडिया (भारतीय सवलत आणि वित्त गृह) (DFHI):** चलनबाजार साधनांना तरलता प्रदान करण्यासाठी आणि अशा साधनांमध्ये दुय्यम बाजाराच्या विकासास मदत करण्यासाठी RBI, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आणि वित्तीय संस्थांद्वारे DFHI ची स्थापना १९८८ मध्ये संयुक्तपणे करण्यात आली.

७. **आंतर-बँक अल्पसुचना चलन बाजार विकास:** अल्पसुचना चलन बाजार हे जगभरातील एक आंतर-बँक बाजार आहे आणि म्हणून नरसिंहम समितीने शिफारस केली आहे की आपण ते भारतात स्वीकारावे. तथापि, आरबीआयने बिगर बँकिंग संस्थांना कर्जदार म्हणून अल्पसुचना चलन बाजारामध्ये सहभागी होण्याची परवानगी दिली होती. नुसार २००१-०२ मध्ये आरबीआयने नरसिंहम समितीच्या सल्लागाराने अल्पसुचना चलन बाजाराला शुद्ध आंतर-बँक चलन बाजारामध्ये रूपांतरित करण्याच्या गरजेवर प्रकाश टाकला आहे.

८. **NBFC चे नियमन:** NBFC (बँकेतर वित्तीय संस्था) क्षेत्राचे सर्वसमावेशक नियमन करण्यासाठी (२8| कायद्यात १९९७ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. त्यानुसार NFBC ला RBI कडून नोंदणी प्रमाणपत्र (CoR) प्राप्त केल्याशिवाय सार्वजनिक ठेवी स्वीकारण्यासह वित्तीय संस्थेचा कोणताही व्यवसाय करण्यास परवानगी नाही.

९. **द क्लिअरिंग कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड (CCIL) (भारतीय निरसन महामंडळ):** CCIL ची नोंदणी ३० एप्रिल २००१ रोजी कंपनी कायदा, १९५६ अंतर्गत स्टेट बँक ऑफ इंडियाकडे मुख्य प्रवर्तक म्हणून करण्यात आली. CCIL सर्व व्यवहार सरकारी सिक्युरिटीज आणि रेपोमधील व्यवहार जे RBI च्या वाटाघाटी व्यवहार प्रणालीवर (NDS) वर नोंदवले जातात ते सर्व पूर्ण करते.

८.३ भांडवली बाजार- 'संरचना आणि वाढ'

भांडवल बाजार हा देशाच्या आत आणि बाहेरील समभाग आणि कर्जासाठी मध्यम आणि दीर्घकालीन निधीसाठीचा बाजार आहे. हे सर्व सुविधा आणि कर्ज घेण्याच्या आणि कर्ज देण्याच्या संस्थात्मक व्यवस्थेचा संदर्भ देते (मध्यम-मुदतीचे आणि दीर्घकालीन निधी). आर्थिक वाढीसाठी अधिक गुंतवणूक वाढवण्यासाठी प्रभावी भांडवली बाजार आवश्यक आहे. दीर्घकालीन निधीची मागणी प्रामुख्याने उद्योग, व्यापार, शेती आणि सरकारकडून येते. केंद्र आणि राज्य सरकारे केवळ वाहतूक, सिंचन आणि वीजपुरवठा यासारख्या आर्थिक खर्चासाठीच गुंतवणूक करत नाहीत तर मूलभूत आणि ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या उद्योगांवरही गुंतवणूक करतात आणि म्हणूनच भांडवली बाजारातून मोठ्या रकमेची आवश्यकता असते.

निधीचा पुरवठा मुख्यत्वे वैयक्तिक बचतकर्ता, औद्योगिक बचत, बँका, विमा कंपन्या, विशेष वित्तीय संस्था आणि सरकार यांच्याकडून होतो.

आर्थिक विकासात भांडवली बाजाराचे महत्त्व:

भांडवल निर्मितीसाठी भांडवली बाजाराला खूप महत्त्व आहे. जलद आर्थिक विकासासाठी पुरेशी भांडवल निर्मिती अपरिहार्य आहे. भांडवल बाजाराचे मुख्य कार्य म्हणजे बचतीचे संकलन आणि औद्योगिक विकासासाठी त्यांचे वितरण कारणे होय. यामुळे भांडवल निर्मितीला चालना मिळते आणि त्यामुळे आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिमान होते. एक चांगला आणि कार्यक्षम भांडवली बाजार भांडवल निर्मितीची प्रक्रिया सुलभ करतो आणि अशा प्रकारे आर्थिक विकासास हातभार लावतो. आर्थिक विकासात भांडवली बाजाराचे महत्त्व खाली स्पष्ट केले आहे.

१. बचतीचे एकत्रीकरण: भांडवल बाजार हे वित्तीय संस्थांचे एक संघटित संस्थात्मक जाळे आहे, जे विविध साधनांद्वारे बचतीचे एकत्रीकरण तर करतेच, शिवाय त्यांचा उत्पादक हेतूसाठी वापरही करते. विविध प्रकारची आर्थिक मालमत्ता उपलब्ध करून भांडवली बाजार बचतीला प्रोत्साहन देतो. दुय्यम बाजारांद्वारे या आर्थिक मालमत्तेला रोखता प्रदान करून भांडवल बाजार व्यक्ती, कुटुंबे आणि संघटना यांसारख्या लोकांच्या विविध विभागांकडून मोठ्या प्रमाणात बचत गोळा करण्यास सक्षम आहे. अशाप्रकारे, भांडवली बाजार या बचतीचे एकत्रीकरण करतो आणि उद्योग, व्यापार आणि व्यवसायाच्या मोठ्या भांडवलाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते उपलब्ध करून देतो.

२. गुंतवणुकीमध्ये निधीचे वितरण: भांडवली बाजार विकासाच्या प्राधान्यक्रमांनुसार निधीचे वितरण मार्गदर्शन करून आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. भांडवल बाजारातील आर्थिक मध्यस्थांना आर्थिक विकासासाठी अधिक फायदेशीर असलेल्या गुंतवणुकीमध्ये निधीला दिशा देण्यासाठी व्यक्तींपेक्षा अधिक चांगले स्थान दिले जाते.

३. औद्योगिक विकास: भांडवल बाजार खालील प्रकारे औद्योगिक विकासाला हातभार लावतो.

(अ) हे विविध कारणांसाठी औद्योगिक क्षेत्राला पुरेसा, स्वस्त आणि वैविध्यपूर्ण वित्तपुरवठा करते.

(ब) ते विस्तार, आधुनिकीकरण, तंत्रज्ञानाचे उच्च स्थरीकरण, नवीन सयंन्त्राची स्थापना इत्यादी विविध उद्देशांसाठी निधी प्रदान करते.

(क) हे उद्योजकांना विविध सेवा प्रदान करते जसे की अंडररायटिंग (तुमचा कर्जदाता तुमच्या कर्जासाठी अंतिम मंजुरी जारी करण्यासाठी तुमचे उत्पन्न, मालमत्ता आणि कर्जाचे तपशील पडताळतो ही प्रक्रिया होय) सुविधांची तरतूद, भागभांडवल, पत मापन आणि सल्लागार सेवा इ. हे औद्योगिक उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यास मदत करते जसे की अंडररायटिंग सुविधांची तरतूद, समभाग भांडवलामध्ये भाग घेणे, पत मापन, सल्लागार सेवा इ.

४. उद्योगांचे आधुनिकीकरण आणि पुनर्वसन: भांडवल बाजार उद्योगांचे आधुनिकीकरण, तर्कसंगतीकरण आणि पुनर्वसन यासाठी योगदान देऊ शकतो. त्याप्रमाणे भारतातील IFCI, ICICI, IDBI आणि यासारख्या विकास वित्तीय संस्थांच्या स्थापनेमुळे देशातील विद्यमान उद्योगांना आधुनिकीकरण आणि अप्रचलित यंत्रसामग्री बदलण्यास मदत झाली आहे.

५. तांत्रिक सहाय्य: विकसनशील देशांमधील उद्योजकांसमोरील महत्त्वाची अडचण म्हणजे तांत्रिक सहाय्य.व्यवहार्यता अहवाल तयार करणे, विकास क्षमता ओळखणे आणि उद्योजकांना प्रकल्प व्यवस्थापनात प्रशिक्षण देणे यासंबंधी सल्लागार सेवा देऊन, भांडवल बाजारातील आर्थिक मध्यस्थ औद्योगिक उद्योजकतेला चालना

देण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यामुळे औद्योगिक गुंतवणूक वाढण्यास मदत होते आणि त्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

६. **गुंतवणूकदारांना औद्योगिक रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित करणे:** रोख्यांमधील दुय्यम बाजार गुंतवणूकदारांना औद्योगिक रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रवृत्त करते. हे रोख्यांची सतत नियमित आणि तयार खरेदी आणि विक्रीसाठी सुविधा प्रदान करते. अशाप्रकारे, उद्योगांना अर्थव्यवस्थेच्या विविध विभागांमधून मोठ्या प्रमाणावर निधी उभारता येतो.

७. **कामगिरीसाठी विश्वासार्ह मार्गदर्शक:** भांडवल बाजार कामगिरी आणि आर्थिक स्थितीसाठी एक विश्वासार्ह मार्गदर्शक म्हणून काम करतो आणि त्याद्वारे कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन देतो. हे कंपन्यांना अचूकपणे मूल्य देते आणि स्टॉक व्हॅल्यूमध्ये व्यवस्थापकाची भरपाई वाढवते. हे व्यवस्थापकांना कंपन्यांचे मूल्य वाढवण्यासाठी फायदे देते. हे कार्यक्षम संसाधन वाटप आणि वाढ उत्तेजित करते.

भारतातील भांडवली बाजाराची रचना:

वित्तीय बाजारपेठेत त्या सर्व संस्था आणि संघटना ज्या व्यावसायिक उपक्रमांना आणि सार्वजनिक प्राधिकरणांना मध्यम आणि दीर्घकालीन निधी प्रदान करतात, भांडवली बाजार तयार करतात. सोप्या शब्दात, दीर्घकालीन निधी कर्ज देणाऱ्या बाजारपेठेस भांडवली बाजार म्हणतात.

भांडवल बाजार निधीची मागणी करणाऱ्या आणि निधी पुरवणाऱ्या दोघांनाही एकत्र आणतो. अशा प्रकारे मध्यम-मुदतीच्या आणि दीर्घ-मुदतीच्या निधीसाठी वित्तीय बाजारातील कर्जदार आणि सावकार हे भांडवल बाजार तयार करतात.

भारतीय भांडवली बाजार स्थूलपणे दोन प्रकारांमध्ये विभागला गेला आहे:

१. सिक्युरिटीज मार्केटचा समावेश आहे.

   (अ) गिल्ट-एज्ड मार्केट आणि

   (ब) औद्योगिक रोखे बाजार

२. वित्तीय संस्था (विकास वित्तीय संस्था) (DFIs). अशा प्रकारे, भारतीय भांडवली बाजार बनलेला आहे

(अ) गिल्ट-एज्ड मार्केट किंवा सरकारी रोखे आणि ओद्योगिक रोखे किंवा निगम रोखे बाजार.

(ब) भांडवल बाजारामध्ये IFCI, SFC, LIC, IDBI, UTI, ICICI इत्यादी सारख्या विकास वित्तीय संस्था (DFIs) यांचा समावेश होतो. ते व्यावसायिक उपक्रम आणि सार्वजनिक प्राधिकरणांसाठी मध्यम-मुदतीचे निधी प्रदान करतात.

(क) वरील व्यतिरिक्त, भांडवली बाजारात मर्चंट बँकर्स, म्युच्युअल फंड, भाडे तत्वावरील, उद्यम भांडवल कंपन्या इत्यादी सारखे आर्थिक मध्यस्थ आहेत. ते बचतीचे मार्गीकरण करण्यात आणि गुंतवणूकदारांना निधी पुरवण्यात मदत करतात.

भारतातील भांडवल बाजार तकत्याद्वारे दाखवला आहे.

तक्त्याच्या आधारे भारतीय भांडवल बाजाराचे विश्लेषण

तक्ता ८.२ : भारतातील भांडवल बाजार

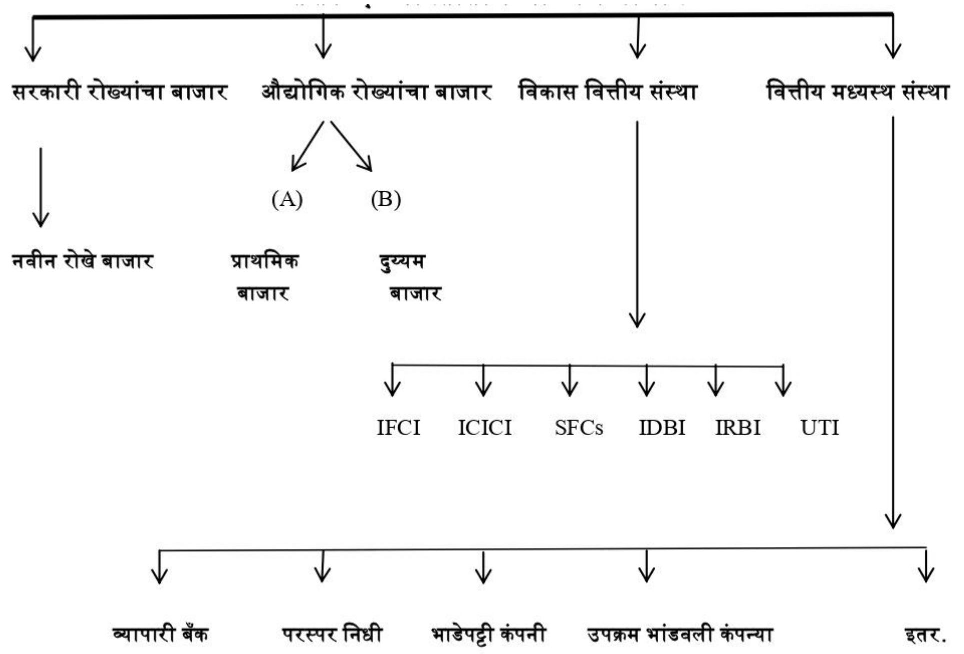

(१) गिल्ट-एज्ड मार्केट:

गिल्ट-एज्ड मार्केट हे सरकारी रोख्यांचा बाजार म्हणूनही ओळखले जाते. रोखे सुरक्षित आणि संरक्षित असल्यामुळे त्यांना गिल्ट-एज्ड म्हणजेच सर्वोत्तम दर्जाचे रोखे म्हणून ओळखले जाते. गिल्ट-एज्ड मार्केटमधील गुंतवणूकदार प्रामुख्याने संस्था आहेत. त्यांनी या रोख्यांमध्ये त्यांच्या निधीचा काही भाग गुंतवणे नियमानुसार आवश्यक आहे. या संस्थांमध्ये व्यावसायिक बँका, LIC, GIC आणि भविष्य निर्वाह निधी यांचा समावेश होतो. सरकारी रोखे बाजारातील व्यवहार खूप मोठे असतात. जून १९९२ पासून, सरकारी रोखे बहुतेक सीलबंद बोली लिलावाने जारी केले गेले आहेत. रिझर्व्ह बँकेची खुल्या बाजारातील कामकाजाद्वारे गिल्ट-एज्ड मार्केटमध्ये मोठी भूमिका आहे. अशा प्रकारे, सरकारी रोखे हे सर्वात तरल कर्ज साधन मानले जातात.

(२) औद्योगिक रोखे बाजार:

हे शेअर्स, डिबेंचर्स आणि बाँड्सचे मार्केट आहे जे मुक्तपणे खरेदी आणि विकले जाऊ शकते.

(अ) प्राथमिक बाजार:

नवीन रोखे बाजाराला प्राथमिक बाजार म्हणतात आणि (ब) जुना रोखे बाजार, सामान्यतः स्टॉक एक्सचेंज किंवा स्टॉक मार्केट म्हणून ओळखले जाते. त्याला दुय्यम बाजार

म्हणतात. नवीन रोखे बाजार शेअर्स, डिबेंचर्स आणि बाँड्सच्या स्वरूपात नवीन भांडवल उभारणीशी संबंधित आहे. अनेक पब्लिक लिमिटेड कंपन्या त्यांच्या व्यवसायाचा विस्तार करण्यासाठी प्राथमिक बाजारातून भांडवल उभारतात. हे लक्षात घेतले जाऊ शकते की नवीन रोखे बाजार महत्वाचे आहे कारण त्याचा देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होतो.

(ब) दुय्यम बाजार:

स्टॉक एक्सचेंज मार्केट किंवा दुय्यम बाजार हे उद्धृत किंवा सूचीबद्ध कर्ज रोख्यांच्या खरेदी आणि विक्रीचे बाजार आहे. दुय्यम कर्ज रोख्यांमध्ये खरेदी, विक्री आणि व्यवहार यामधील व्यवसायाचे नियमन आणि नियंत्रण करण्याच्या कार्याचा समावेश होतो.

(३) वित्तीय संस्था:

आम्ही नमूद केले आहे की अशा काही विशेष वित्तीय संस्था आहेत ज्या भांडवल बाजारात खाजगी क्षेत्राला दीर्घकालीन भांडवल देतात. या संस्थांना विकास वित्तीय संस्था म्हणतात

(४) आर्थिक मध्यस्थ:

भारतीय भांडवली बाजाराने १९५१ नंतर स्थिर सुधारणा दर्शविली आहे. पंचवार्षिक योजनांदरम्यान, भांडवली बाजारात प्रचंड वाढ झाली आहे. बचत आणि गुंतवणुकीच्या दोन्ही प्रमाणात अभूतपूर्व सुधारणा दिसून आली आहे. किंबहुना गेल्या दोन दशकांत भांडवली बाजारातील व्यवहारांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. याशिवाय, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचे संकेत देणार्या“ त्याच्या कार्यप्रणालीत वैविध्य आहे.

८.४ भांडवली बाजारातील सुधारणा

भारतातील प्राथमिक आणि भांडवली बाजाराच्या संदर्भात भांडवली बाजारातील सुधारणा खाली स्पष्ट केल्या आहेत.

भारतातील प्राथमिक बाजार सुधारणा:

भारतात प्राथमिक बाजारपेठ विकसित करण्यासाठी विशेषतः १९९१ पासून भारतात अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. या उपायांची खाली चर्चा केली आहे.

१. **भांडवली समस्यांच्या नियंत्रकाचे निर्मूलन:** भांडवली मुद्दे (नियंत्रण) कायदा, १९४७ भारतातील भांडवली समस्या नियंत्रित करतो. कॅपिटल इश्यू कंट्रोल कंट्रोलर ऑफ कॅपिटल इश्यूज (CCI) द्वारे प्रशासित होते. नरसिंह्म समितीने (१९९१) CCI रद्द करण्याची शिफारस केली होती आणि SEBI ने गुंतवणूकदारांचे संरक्षण करावे आणि CCI चे नियामक कार्य ताब्यात घ्यावे अशी इच्छा होती. अशा प्रकारे, सरकारने कॅपिटल इश्यूज (नियंत्रण) कायदा बदलला आणि CCI चे पद रद्द केले. SEBI कडून त्यांच्या ऑफर दस्तऐवजांना मंजुरी मिळाल्यानंतर कंपन्यांना सरकारच्या पूर्व परवानगीशिवाय भांडवली बाजारात जाण्याची परवानगी आहे.

२. **भारतीय रोखे आणि नियामक महामंडळ (SEBI):** SEBI ची स्थापना १९८८ मध्ये एक गैर-वैधानिक संस्था म्हणून करण्यात आली आणि जानेवारी १९९२ मध्ये एक वैधानिक संस्था बनवण्यात आली. SEBI ने प्राथमिक बाजारातील भांडवली समस्यांसाठी विविध मार्गदर्शक तत्त्वे सादर केली आहेत.

३. **प्रकटीकरण मानके:** कंपन्यांनी त्यांच्या प्रकल्पांशी संबंधित सर्व भौतिक तथ्ये आणि विशिष्ट जोखीम घटक उघड करणे आवश्यक आहे. SEBI ने निष्पक्ष आणि सत्य प्रकटीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी सार्वजनिक समस्यांसाठी जाहिरात कोड देखील सादर केला आहे.

४. **समभागांचे सममूल्य ठरविण्याचे स्वातंत्र्य:** रु. १० आणि रु.१०० च्या सममूल्याने समभाग जारी करण्याची आवश्यकता मागे घेण्यात आली. सेबीने कंपन्यांना त्यांच्याद्वारे जारी केलेल्या समभागांचे सममूल्य निर्धारित करण्याची परवानगी दिली आहे. SEBI ने "बुक बिल्डिंग" प्रक्रियेद्वारे IPO जारी करण्यास परवानगी दिली आहे.

५. **अंडररायटिंग ऐच्छिक:** इश्यूची किंमत कमी करण्यासाठी, जारीकर्त्याद्वारे अंडररायटिंग वैकल्पिक केले जाते. या अटीच्या अधीन आहे की जर एखादी समस्या अंडरराइट केलेली नसेल आणि लोकांसाठी ऑफर केलेल्या रकमेच्या ९०% रक्कम गोळा करू शकत नसेल, तर गोळा केलेली संपूर्ण रक्कम गुंतवणूकदारांना परत केली जाईल.

६. **परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदारांनाभारतीय बाजारपेठेत काम करण्याची परवानगी:** म्युच्युअल फंड आणि पेन्शन फंड यांसारख्या विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना इक्विटी शेअर्समध्ये तसेच कर्ज बाजारामध्ये दिनांकित सरकारी रोखे आणि ट्रेझरी बिलांसह गुंतवणूक करण्याची परवानगी आहे.

७. **जागतिक निधी बाजारामध्ये प्रवेश करणे:** भारतीय कंपन्यांना जागतिक वित्त बाजारामध्ये प्रवेश करण्याची आणि निधीच्या कमी खर्चाचा फायदा घेण्याची परवानगी आहे. त्यांना अमेरिकन डिपॉझिटरी रिसीट्स (ADRs), ग्लोबल डिपॉझिटरी रिसीट्स (GDRs), फॉरेन करन्सी कन्व्हर्टबल बाँड्स (FCCBs) आणि एक्सटर्नल कमर्शियल बोरोइंग्स (ECBs) जारी करून संसाधने उभारण्याची परवानगी देण्यात आली आहे.भारतीय कंपन्या ADR/GDR समस्यांद्वारे परदेशी स्टॉक एक्स्चेंजमध्ये त्यांच्या रोखे यादी करू शकतात.

८. **सेबीच्या अखत्यारीतील मध्यस्थ:** मर्चंट बँकर्स , आणि इतर मध्यस्थ जसे की म्युच्युअल फंड जसे की UTI, पोर्टफोलिओ व्यवस्थापक, इश्यूचे रजिस्ट्रार, शेअर ट्रान्सफर एजंट, अंडररायटर, डिबेंचर ट्रस्टी, इश्यूचे बँकर, रोखे आणि उपक्रम भांडवलाचे संरक्षक निधी SEBI च्या अखत्यारीत आणण्यात आला आहे.

९. **पत मापन संस्था:** विविध पत मापन संस्था जसे की भारतीय पत मापन माहिती सुविधा (क्रिसिल - १९८८), गुंतवणूक माहिती आणि भारतीय पत मापन सुविधा. (ICRA-१९९१). भांडवली बाजाराच्या उदयोन्मुख गरजा पूर्ण करण्यासाठी खर्च

विश्लेषण आणि संशोधन (केअर-१९९३) आणि अशाच गोष्टींची स्थापना करण्यात आली.

दुय्यम बाजार सुधारणा:

भारतातील दुय्यम भांडवली बाजाराच्या वाढीसाठी सरकार आणि SEBI द्वारे अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. महत्त्वाच्या सुधारणा किंवा उपाययोजना खाली स्पष्ट केल्या आहेत.

१. **नॅशनल स्टॉक एक्स्चेंज (NSE) ची स्थापना:** NSE ची स्थापना नोव्हेंबर १९९२ मध्ये झाली आणि १९९४ मध्ये तिचे कार्य सुरू झाले. हे IDBI द्वारे प्रायोजित आहे आणि इतर विकास वित्त संस्था, LIC, GIC, व्यावसायिक बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांनी सह-प्रायोजित केले आहे.

२. **ओव्हर द काउंटर एक्स्चेंज ऑफ इंडिया (OTCEI):** १९९२ मध्ये स्थापन केले गेले होते. UTI, ICICI, IDBI, IFCI, LIC आणि इतरांसह भारतातील आघाडीच्या वित्तीय संस्थांच्या संघाद्वारे याची जाहिरात करण्यात आली होती. हे एक इलेक्ट्रॉनिक नॅशनल स्टॉक एक्स्चेंज आहे ज्यामध्ये पूर्णपणे नवीन कंपन्यांची सूची आहे जी इतर स्टॉक एक्स्चेंजवर सूचीबद्ध केली जाणार नाही.

३. **नवीन समस्यांसाठी प्रकटीकरण आणि गुंतवणूकदार संरक्षण (डीआयपी) मार्गदर्शक तत्त्वे:** गुंतवणूकदारांचे संरक्षण करण्यासाठी अपुरी आणि पद्धतशीर कमतरता दूर करण्यासाठी आणि सिक्युरिटीज मार्केटच्या सुव्यवस्थित वाढ आणि विकासासाठी SEBI ने नवीन समस्यांच्या क्रियाकलापांना नियंत्रित करण्यासाठी DIP मार्गदर्शक तत्त्वे लागू केली आहेत. प्राथमिक बाजारात भांडवल जारी करणाऱ्या कंपन्यांनी आता सर्व भौतिक तथ्ये उघड करणे आणि त्यांच्या प्रकल्पांसह जोखीम घटक निर्दिष्ट करणे आवश्यक आहे.

४. **स्क्रीन आधारित व्यापार:** ९० च्या दशकात संगणकीकृत स्क्रीन आधारित व्यापार प्रणाली (SBTS) सह भारतीय शेअर बाजारांचे आधुनिकीकरण करण्यात आले. हे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने होणारे व्यवहार अतिशय काटेकोरपणे तसेच वेळेवर पार पाडले जातात. हे वेळ, खर्च, त्रुटी आणि फसवणुकीचा धोका कमी करते आणि त्यामुळे संचालन कार्यक्षमता सुधारते.

५. **डिपॉझिटरी सिस्टीम:** १९९६ पासून डिपॉझिटरी सिस्टीम आणि स्क्रिपलेस ट्रेडिंग मेकॅनिझमचा (अस्पष्ठ व्यापार यंत्रणा) परिचय भारतीय शेअर बाजारातील एक प्रमुख सुधारणा आहे. याआधी ट्रेडिंग सिस्टम सिक्युरिटीजच्या भौतिक हस्तांतरणावर आधारित होती. डिपॉझिटरी ही एक संस्था आहे जी इलेक्ट्रॉनिक स्वरुपात भागधारकांचे सिक्युरिटीज धारण करते आणि खातेधारकांमध्ये सिक्युरिटीज हस्तांतरित करते आणि सिक्युरिटीज हाताळल्याशिवाय मालकीचे हस्तांतरण करते आणि त्यांची सुरक्षितता सुलभ करते.

६. **रोलिंग सेटलमेंट (दोलायमान समझोता):** रोलिंग सेटलमेंट हे सिक्युरिटीज मार्केटची कार्यक्षमता आणि एकात्मता वाढविण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण उपाय आहे. रोलिंग सेटलमेंट अंतर्गत व्यापाराच्या दिवशी आमलात आणलेले सर्व व्यवहार ठराविक दिवसानंतर समायोजित केले जातात.

७. **नॅशनल सिक्युरिटीज क्लिअरिंग कॉर्पोरेशन लिमिटेड (NSCL) (राष्ट्रीय रोखे संशोधन महामंडळ):** NSCL ची स्थापना १९९६ मध्ये करण्यात आली. जुलै १९९६ पासून याने NSE मधील सर्व व्यवहारांची हमी देणे सुरू केले आहे. NSE च्या व्यापारोत्तर क्रिया प्रक्रियांसाठी NSCL जबाबदार आहे. व्यवहारांचे निरसन आणि समझोता आणि जोखीम व्यवस्थापन ही त्याची मुख्य कार्ये आहेत.

८. **केंद्र सरकारच्या रोख्यांमध्ये व्यापार:** देशभरातील किरकोळ गुंतवणूकदारांसह गुंतवणूकदारांच्या व्यापक सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी जानेवारी २००३ पासून सरकारी रोख्यांमध्ये व्यापार सुरू करण्यात आला आहे. सरकारी सिकयुरिटीजमधील व्यवहार देशव्यापी , निनावी, ऑर्डर-ड्रायव्हर, स्टॉक एक्स्चेंजच्या स्क्रीन-आधारित व्यापार प्रणालीद्वारे केला जाऊ शकतो ज्या पद्धतीने समभागामध्ये व्यापार होतो.

९. **म्युच्युअल फंड:** वैविध्यपूर्ण म्युच्युअल फंडांची आणीबाणी हा भारतीय भांडवली बाजाराचा सर्वात महत्त्वाचा विकास आहे. त्यांचे मुख्य कार्य सामान्य लोकांच्या बचतीची जमवाजमव करणे आणि स्टॉक मार्केट सिक्युरिटीजमध्ये गुंतवणूक करणे हे आहे. म्युच्युअल फंड हा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे ज्याद्वारे कुटुंबे रोखे बाजारामध्ये भाग घेतात.

८.५ सारांश

या प्रकरणामध्ये मध्ये आपल्याला पैसा आणि भांडवली बाजाराची संकल्पना आणि महत्त्व समजते. भारतातील चलन बाजार आणि भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये देखील विद्यार्थी शिकतील. भारतातील प्राथमिक बाजारपेठ विकसित करण्यासाठी विशेषतः १९९१ पासून भारतात अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत, १९९१ पासून भारतीय चलन आणि भांडवली बाजारातील या सुधारणा या घटकामध्ये पूर्णपणे स्पष्ट केल्या आहेत.

८.६ प्रश्न

१. भारतीय मुद्रा बाजाराची रचना स्पष्ट करा.

२. १९९१ पासून भारतातील मुद्रा बाजार साधने आणि सुधारणा सांगा.

३. भांडवली बाजाराची रचना आणि वाढ स्पष्ट करा.

४. भांडवली बाजारातील विविध सुधारणा सांगा.

*****

Ouriginal by Turnitin

Document Information

Analyzed document	TYBCom Sem V Business Economics V (marathi version).pdf (D142425748)
Submitted	2022-07-26 07:17:00
Submitted by	Pandit Rajashri
Submitter email	rajashree@idol.mu.ac.in
Similarity	0%
Analysis address	rajashree.unimu@analysis.urkund.com

Sources included in the report

W URL: https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%A0%E0%A5%80_%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B7%E0%A4%BE
Fetched: 2020-10-29 23:22:31 2

Entire Document

1 प्रकरण १ १ भारताचे समग्र अर्थिक िर्हंगमािलोकन घटक रचना १.० उद्दिष्टे १.१ नवीन आद्दथिक धोरण - १९९१ १.२ सामाद्दिक सेवा-सुद्दवधा-द्दिक्षण, आरोग्य व कुंट ुंब कल्याण यांच्या सुंदभिासद्दहत १.३ द्दिरुंतन द्दवकास ध्येये / उद्दिष्ट्ये १.४ मेक इन इुंद्दडया (भारतात बनवा), कौिल्य द्दवकास आद्दण प्रद्दि क्षण कायिक्रम १.५ सारांि १.६ प्रश्न १.० ईिर्ष्टे १) नवीन आद्दथिक धोरण १९९१ मध्ये समाद्दवष्ठ असणाऱ्या सुधारणांिा अभ्यास करणे. २) द्दिक्षण व आरोग्याच्या सुंदभाित सामाद्दिक सेवा-सुद्दवधांिी भ ू द्दमका समिाव ू न घेणे. ३) द्दिरुंतन द्दवकासािी ध्येये समिाव ू न घेणे. ४) सरकारच्या मेक इन इुंद्दडया (भारतात बनवा) आद्दण कौिल्य द्दवकास कायिक्रम यांिे द्दवश्लेषण करणे. १.१ निीन अर्थिक धोरण – १९९१ १.१.१ १९९१ च्या– निीन अर्थिक धोरणाची ईिर्ष्टे: भारताने १९९१ साली पी. व्हीव. नरद्दसुंहाराव यांच्या नेतृत्वाखाली नवीन धोरण द्दवाकारले. या नवीन आद्दथिक धारेणामुळे भारतीय अथिव्य वथेिे दरवािे सुंप ू णि िगासाठी ख ू ले झाले. या नवीन आद्दथि क धोरणात पी. व्ही. नरद्दसुंहाराव यांनी सरकारने आयातीवरील कर कमी केले तसेि राखीव क्षेत्र खािगी गुंतवण ू कदारांना ख ू ले केले. भारतािी द्दनयात वाढावी म्हण ू न भारतीय रूपयािे अवम ू ल्यन करण्यात आले. यालाि आद्दथिक द्दवकासािे मॉडेल (प्रारूप) म्हणिे उदारीकरण, खािगीकरण आद्दण िागद्दतकीकरण असे म्हणतात. नवीन आद्दथिक धोरणात उदारीकरणािा अथि सुंदद्दभित करताना असे म्हटले आहे द्दक, उदारीकरण म्हणिे आयात करात सवलत देणे, द्दनयुंत्रणमुक्त बािार द्दकुंवा खािगी व परकीय भांडवलदारांना बािारपेठा ख ू ल्या करणे, आद्दण देिाच्या आद्दथिक द्दवकासासाठी व द्दवतारासाठी करांिे दर कमी करणे होय.

व्यावसाद्दयक अथििास्त्र भारतािे समग्र आद्दथिक पैल ू 2 निीन अर्थिक धोरणाची ईिर्ष्ट्ये -२४ जुलै-१९९१: १) भारतीय अथिव्यवथेला िागद्दतकीकरणाच्या ररुंगणात उतरवणे आद्दण बािाराच्या अद्दभमुखतेवर नवीन िोर देणे हा मुख्य हेतू होता. २) िलनवाढीला दर कमी करणे हा नवीन आद्दथिक धोरणािा हेतू होता. ३) तसेि भारताला आद्दथिक द्दवकासाच्या मागािवर नेणे व आद्दथिक द्दवकासािा दर उच्च राखणे तसेि देिाकडे प ू रेसा परकीय िलन साठा द्दनमािण करणे हा हेतू होता. ४) तसेि अथिव्यवथेला आद्दथिक द्दथरीकरण प्राप्त करून देणे व सवि अनावश्यक बुंधने काढ ू न टाक ू न अथिव्यवथेिे रूपांतर हे बािार अथिव्यवथेमध्ये करणे हा हेतू होता. ५) कोणत्याही बुंधनांद्दिवाय अगदी द्दनयुंत्रणमुक्त वातावरणात वत ू व सेवा, भांडवल, मानवी साधनसुंपत्ती व तुंत्रज्ञान यांच्या आुंतरराष्ट्रीय प्रवाहाला परवानगी देणे हा हेतू होता. ६) सरकारी उद्योगासाठी राखीव असणाऱ्या क्षेत्रांिी सुंख्या कमी करून अथिव्यवथेला खािगी व्यावसाद्दयक, भांडवलदार आद्दण खािगी क्षेत्रािी सुंख्या वाढद्दवणे. थोडक्यात खािगीकरणाला िालना देणे हा हेतू होता. िेणेकरून औद्योद्दगक क्षेत्रािी कायिक्षमता वाढेल. १.१.२ निीन अर्थिक धोरणात समािर्ष्ट ऄसणाऱ्या सुधारणा: १९९१ च्या मध्यापास ू न भारत सरकारने परकीय व्यापार, द्दवदेिी प्रत्यक्ष गुंतवण ू क, द्दवद्दनमय दर, औद्योद्दगक क्षेत्र, द्दवत्तीय द्दित या सुंदभाितील धोरणांमध्ये काही महत्वप ू णि बदल केले. नवीन आद्दथिक धोरणात अथिव्यवथेला अद्दधक पधाित्मक वातावरणाकडे घेऊन िाण्यासाठी उत्पादन प्रणालीिी उत्पादकता आद्दण कायिक्षमता सुधारण्यासाठी द्दविेष प्रयत्न करण्यात आले. आद्दण हे सवि प्रवािातील अडथळे आद्दण कुंपन्यांच्या वाढीतील द्दनबंध द ु र करून साध्य करावयािे होते. निीन अर्थिक धोरणांतगित स्िीकारण्यात अलेले मागि: प ू वी अनेक धोरणांमुळे अथिव्यवथा द्दह दोषप ू णि बनली होती. तसेि द्दवकासािी गती कमी झाली होती. परकीय िलनािा साठा िुंड कमी झाला होता. हे सवि दोष द ू र करण्यासाठी आद्दण अथिव्यवथेला द्दवकासिील बनवण्यासाठी भारत सरकारने १९९१ साली नवीन आद्दथिक धोरण द्दवकारले. या धोरणाच्या अुंमलबिावणीसाठी भारत सरकारने प ू ढील तीन मागांिा अवलुंब केला. यामध्ये उदारीकरण, खािगीकरण व िागद्दतकीकरण या तीन मागांिा समावेि होतो. या प्रत्येकािा आढावा घेऊ. १. ईदारीकरण: उदारीकरण म्हणिे उद्योग सुरु करण्यासाठी लागणार परवाना आद्दण नोंदणी पद्धत प ू णिपणे बुंद करणे होय. प ू वीच्या काळी उद्योिकांना एखादा उद्योग सुरु करावयािा असेल तर सरकारकड ू न आधी रीतसर परवानगी घ्यावी लागत असे. आद्दण द्दह प्रद्दक्रया अद्दतिय

भारतािे समग्र आद्दथिक द्दवहुंगमावलोकन 3 द्दकिकट होती. उदारीकरणािा द्दवकार करून ही द्दकिकट पद्धती भारत सरकारने बुंद केले यामध्ये दारू उत्पादन, द्दसगारेट, सुंरक्षणसाद्दहत्य, औद्योद्दगक द्दवफोटके, औषधे, घातक रसायने या वत ूुंच्या उत्पादनासाठी सरकारिी परवानगी घ्यावी लागेल. मात्र याव्यद्दतररक्त इतर वत ूुंिे उत्पादन करण्यासाठी सरकारच्या परवानगीिी गरि असणार नाही. या उदारीकरणांतगित खालील महत्वाच्या तरत ू दी करण्यात आल्या. १) व्यापारी बँकांकडून मुक्तपणे व्याजदर निर्ती: उदारीकरण धोरणांतगित याप ू ढे व्यािदर हे ररिवि बँकेकड ू न ठरद्दवले िाणार नाहीत त्या ऐविी व्यापारी बँका या वत:ि वतुंत्रपणे व्यािदर ठरवतील असे धोरण ठरद्दवले. २) लघुईद्योगातील गुंतिणूकीचे प्रमाण िाढिर्णे: उदारीकरणातुंगित लघुउद्योगातील गुंतवण ू कीिे प्रमाण १ कोटीपयंत वाढद्दवण्यािे द्दनद्दित करण्याततत आले. िेणेकरून या छोट्या उद्योगांना अद्ययावत तुंत्रज्ञान सहि वापरता येईल आद्दण त्यांिी कायिक्षमता सुधारेल व ते अद्दधक पधाित्मतक बनतील. ३) भांडिली िस्तूंच्या अयातीला स्िातंत्र्य: भारतीय उद्योगांना त्यांच्या वाढीसाठी आद्दण आधुद्दनकीकरणासाठी याप ू ढे भारतीय उद्योिक हे मुक्तपणे द्दवदेिी तुंत्रज्ञान, मद्दिनरी तसेि कच्चा माल यांिी आयात करू िकतील. ४) ईद्योगांना ईत्पादन िर्स्तार स्िातंत्र्य: उदारीकरणाच्या धोरणातुंगित उद्योगांना त्यांच्या उत्पादन क्षमतेत द्दवद्दवधता आणण्यािे आद्दण उत्पादन खिि कमी करण्यािे वातुंत्र्य देण्यात आले. प ू वी सरकार उत्पादन क्षमतेिी कमाल मयािदा ठरवत असे आद्दण त्या मयािदेच्या पलीकडे िाऊन उद्योगांना उत्पादन करता येत नव्हते. पण उदारीकरणानुंतर मात्र सवि उत्पादन सुंख्या त्यांिे उत्पादन वाढव ू िकतील आद्दण बािारातील गरिेनुसार उत्पादन करू िकतील. ५) प्रर्तबंधात्मक व्यापार ऄडथळे दुर करणे: मक्तेदारी प्रद्दतबुंधक कायदा १९६९ नुसार ज्या सवि कुंपन्यांिी मालमत्ता १०० कोटी रू. द्दकुंवा त्यातहून अद्दध क असेल अिा कुंपन्याना एमआरटीपी उत्पादन सुंथा (मक्तेदारी उत्पा दनसुंथा) असे म्हटले गेले आद्दण त्यांच्यावर अनेक द्दनबंध होते. आता मात्र या सवि कुंपन्याना त्यांच्या गुंतवण ू क द्दनणियासाठी सरकारच्या प ू वि परवानगीिी गरि नाही. तसेि आता मक्तेदारी प्रद्दतबुंधक कायद्याच्या िागी पधाि कायदा २००२ हा नवीन कायदा आणला आहे. ६) औद्योर्गक परिाना अर्ण नोंदणी ही बंधने काढून टाकणे: प ू वीच्या काळी नवीन खािगी उद्योगांना ते िाल ू करण्यासाठी परवाना घ्यावा लागत असे तसेि त्यांना नोंदणी करणे बुंधनकारक होते. पण उदारीकरणानुंतर ही सवि बुंधने काढ ू न टाकण्यात आली. फक्त दारू, द्दस गारेट, सुंरक्षण साद्दहत्य, औद्योद्दग क द्दवफोटके, औषधे, आद्दण घातक रसायने या उद्योगांना मात्र नोंदणी आद्दण कायदेिीर परवाना हे द्दनयम लाग ू राहतील असे ठरले. ७) खाजगीकरण: खािगीकरण म्हणिे प ू वी िे उद्योग फक्त सरकारी क्षेत्रापुरते मयािदीत होते, असे सवि उद्योग आता खािगी उद्योिकांना करता येतील अिी तरत ू द होय.

व्यावसाद्दयक अथििास्त्र भारतािे समग्र आद्दथिक पैल ू 4 थोडक्यात सांगावयािे झाल्यास असे म्हणता येईल की, सािविद्दनक क्षेत्रामध्ये खािगी क्षेत्रािा सहभाग वाढद्दवणे म्हणिे खािगीकरण होय. खािगीकरण द्दवकारण्यािे सवाित महत्वािे कारण म्हणिे रािकीय हतक्षेपामुळे सािविद्दनक क्षेत्रातील उद्योग तोट्यात िात होते. तसेि भ्रष्टािार, दप्तरद्ददरुंगाई इ. मुळे सािविद्दनक क्षेत्रािी उत्पादकता कमी झालेली होती. हे सवि टाळण्यासाठी खािगीकरण द्दव कारण् यात आले. खाजगीकरणासाठी कारलेले मागि पूढीलप्रमाणे अहेत: १) सािर्जनक ईद्योगातील समभागांची िर्क्री: सरकारने खािगीकारणासाठी सवाित पाद्दहले पाऊल उिलले ते म्हणिे सरकारी मालकीच्या उद्योगातील समभागांिी द्दवक्री द्दह खािगी उद्योगांना करणे. उदा. सरकारने मारुती उद्योगातील समभागांिी द्दवक्री खािगी उद्योगांना केली. त्यामुळे खािगी उद्योगातील गुंतवण ू क अिा ४५% वरून ५५% पयंत वाढली आहे. २) र्नगुंतिणूक धोरण: द्दनगुंतवण ू क म्हणिे सरकारी मालकीिे आद्दण तोट्यात िाणारे उद्योग खािगी व्यद्दक्तुंना, उद्योिकांना द्दवकण्यािी प्रद्दक्रया होय. आिपयंत भारत सरकारने िवळिवळ ३०,०००/ कोटी रु. इतक्या म ू ल्यािे सरकारी उद्योग खािगी व्यद्दक्तुंना द्दवकले आहेत. ३) सािर्जनक क्षेत्राचे प्रमाण कमी करणे: प ू वी भारतीय अथिव्यवथेत सािविद्दनक क्षेत्रात अनन्यसाधारण महत्व होते. पण खािगीकरणाच्या प्रद्दक्रयेत सािविद्दनक उद्योगांिे प्रमाण हे द्ददवसेंद्ददवस कमी होत गेले. सध्या सािविद्दनक मालकीिे एक ू ण ०३ उद्योगि सरकारकडे आहेत. त्यामध्ये रेल्वे- वाहत ू क, अ खद्दनिांिे खणन आद्दण अणुिक्ती हे आहेत. ४) जागर्तकीकरण: िागद्दतकीकरण म्हणिे आपल्या देिातील उद्योग, व्यापारआद्दण सेवा क्षेत्र इ. बाबी आपल्या देिापुरत्या मयािद्ददत न ठेवता िागद्दतक तरावर घेऊन िाण्यािी प्रद्दक्रया म्हणिे िागद्दतकीकरण होय. तसेि आपल्या देिाला परकीय व्यापार, गुंतवण ू क, उत्पादन आद्दण द्दवत्तीय बाबीच्या सुंदभाित िगािी िोडण्यािी प्रद्दक्रया म्हणिे िागद्दतकीकरण होय. जागर्तकीकरणाच्या प्रर्क्रयेत सहभागी होण्यासाठी खालील बाबींच्या देशाने स्िीकार केला. १) जकातींमध्ये घट: भारतीय अथिव्यवथेिे परकीयांना आकषिण वाटावे, त्यांनी भारतात गुंतवण ू क करण्यात यासाठी भारत सरकारने आयात आद्दण द्दनयात यावरील द्दवद्दवध कर कमी करण्यािे ठरद्दवले.